

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ

AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS SCIENTIFIC REVIEWS

ELMİ, RESENZİYALI, RÜBLÜK/ SCIENTIFIC, REFEREED, QUARTERLY

İl 10, Cild 10, iyul-sentyabr 2022
Year 10, Volume 10, July-September 2022

ISSN 2306-8426

MÜNDƏRİCAT - CONTENT

Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında kənd təsərrüfatı məhsulları buraxılışının əhali gəlirlərinə təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi.....
.....*Yadulla Həsəni, Günay Rəhimli*

COVID-19 pandemiyasının müəssisələrin maliyyə dayanıqlığına təsiri, onların effektiv fəaliyyətlərinin fəvqəladə hallarda təmini yolları.....
.....*Yaşar Kəlbiyev, Aynur Tağızadə*

Нечеткие множества и адаптивные алгоритмические методы оптимизации в моделировании экономических объектов.....
.....*Ариф Алиев*

The role of cloud technologies in the education system in Azerbaijan.....
.....*Arzu Huseynova, Reyhan Azizova, Bahar Ismayilova, Ophelya Mazanova*

Azərbaycan Respublikasında insan kapitalının inkişafı şəraitində ali təhsil və elm sistemində dəyişikliklərin tədqiqi
.....*Famil Niftiyev*

Clustering and economic integration of small and medium enterprises in manufacturing industry: overview evidence from Ethiopia.....
.....*Abrehet Mehari*

“Gənc tədqiqatçıların elmi əsərləri” rubrikası

Maliyyə-kredit təşkilatlarının və maliyyə inklüzivliyinin Azərbaycan iqtisadiyyatında rolu.....
.....*Alkərəmov Tusi*

Систематизация концептуальных подходов к определению понятия «наставничество»
.....*Кямран Миралиев*

Миграционный аспект асимметрии в процессе формирования и реализации человеческого капитала
.....*Незрин Рустамбекова*

Azərbaycanda innovasiya sahibkarlığının inkişafı istiqamətləri.....
.....*Samir Allahverdiyev*

www.unec.edu.az

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	
İl 10, Cild 10, iyul-sentyabr 2022	
www.unec.edu.az	ISSN 2306-8426
Nəşr edən təşkilat:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Baş redaktor:	i.e.d., prof. Ə.C.Muradov
Baş redaktorun müavini:	i.e.d., prof. Y.H.Həsənlı
Məsul icraçı:	i.e.n., dos. N.Ö.Hacıyev
Jurnalın adı:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin elmi xəbərləri
Jurnalın növü:	Dövri
Dövriliyi və dili:	Rüblük, azərbaycan, ingilis, rus
Hüquqi ünvanı:	AZ 1001, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Tel: (+994 12) 4927870, Fax: (+994 12) 4925940
Mətbəə:	AZ 1001, Bakı, Azərbaycan Respublikası, İstiqlaliyyət 6, otaq 30, Tel:(+994 12) 4925337; Fax: (+994 12) 4926509
Çap yeri və tarixi:	Bakı, Azərbaycan Respublikası, 20.12.2022

Redaksiya heyəti	
i.e.d., prof. S.M.Yaqubov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. A.Ş.Şəkərəliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.Q.Əlirzayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Q.N.Manafov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.P.Babayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. R.R.Quliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. M.A.Əhmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Səbzəliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. F.P.Rəhmanov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. H.S.Həsənov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Z.F.Məmmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. E.Y.Məmmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Y.A.Kəlbiyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bu jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunmasını tövsiyə etdiyi dövri elmi nəşrlər siyahısındadır.

This journal is in the list of scientific periodicals of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan in which the publication of main results of theses is recommended.

Этот журнал находится в списке научных периодических изданий, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики для публикации основных результатов диссертаций.

<i>Mündəricat/Contents</i>	<i>Səh./Pp.</i>
<i>Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında kənd təsərrüfatı məhsulları buraxılışının əhali gəlirlərinə təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi.....</i>	<i>5-14</i>
<i>.....Yadulla Həsənlı, Günay Rəhimli</i>	
<i>COVID-19 pandemiyasının müəssisələrin maliyyə dayanıqlığına təsiri, onların effektiv fəaliyyətlərinin fəvqəladə hallarda təmini yolları</i>	<i>15-33</i>
<i>.....Yaşar Kəlbıyev, Aynur Tağızadə</i>	
<i>Нечеткие множества и адаптивные алгоритмические методы оптимизации в моделировании экономических объектов...Ариф Алиев</i>	<i>34-45</i>
<i>The role of cloud technologies in the education system in Azerbaijan.....</i>	<i>46-54</i>
<i>Arzu Huseynova, Reyhan Azizova, Bahar Ismayilova, Ophelya Mazanova</i>	
<i>Azərbaycan Respublikasında insan kapitalının inkişafı şəraitində ali təhsil və elm sistemində dəyişikliklərin tədqiqi</i>	<i>55-65</i>
<i>Famil Niftiyev</i>	
<i>Clustering and economic integration of small and medium enterprises in manufacturing industry: overview evidence from Ethiopia.....</i>	<i>66-76</i>
<i>Abrehet Mehari</i>	
<i>“Gənc tədqiqatçıların elmi əsərləri” rubrikası</i>	
<i>Maliyyə-kredit təşkilatlarının və maliyyə inklüzivliyinin Azərbaycan iqtisadiyyatında rolu.....</i>	<i>78-97</i>
<i>Alkərəmov Tusi</i>	
<i>Систематизация концептуальных подходов к определению понятия «наставничество»</i>	<i>98-123</i>
<i>Кямран Миралиев</i>	
<i>Миграционный аспект асимметрии в процессе формирования и реализации человеческого капитала.....</i>	<i>124-134</i>
<i>Незрин Рустамбекова</i>	
<i>Azərbaycanda innovasiya sahibkarlığının inkişafı istiqamətləri.....</i>	<i>135-150</i>
<i>.....Samir Allahverdiyev</i>	

Scientific, Refereed, Quarterly	
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)	
Year 10, Volume 10, July-September 2022	
www.unec.edu.az	ISSN 2306-8426
Publisher:	Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Editor-in-chief:	prof., Dr. A. J. Muradov
Deputy editor-in-chief:	prof., Dr. Y. H. Hasanli
Managing Editor:	associate prof., PhD., N. O. Hajiyev
Title Journal:	Scientific reviews of Azerbaijan State University of Economics
Type of Journal:	Periodical
Time Period and Language:	Quarterly, Azerbaijani, English, Russian
Directorial Address:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 424, Tel:(+994 12) 4927870 Fax: (+994) 4 92 59 40
Printing House:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 30, Tel:(+994 12) 4 92 53 37 Fax: (+994 12) 4 92 65 09
Place and Date of Print:	Baku, Azerbaijan Republic, 20.12.2022

Editorial Board	
dr., prof. S. M. Yagubov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. A. Sh. Shakaraliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. A. G. Alirzayev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. G. N. Manafov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. A. P. Babayev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. R. R. Guliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. M. A. Ahmadov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. S. M. Sabzaliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. F. P. Rahmanov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. H. S. Hasanov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. Z. F. Mammadov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. E. Y. Mammadov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. Y. A. Kalbiyev	Azerbaijan State University of Economics

AZƏRBAYCANIN İQTİSADI RAYONLARINDA KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARI BURAXILIŞININ ƏHALİ GƏLİRLƏRİNƏ TƏSİRİNİN EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Daxil olub: 28 oktyabr 2022-ci il
Qəbul olunub: 11 noyabr 2022-ci il
Received: 28 October 2022
Accepted: 11 November 2022

Yadulla Həsənli¹, Günay Rəhimli²
¹i.e.d., prof., İAETİ, UNEC,
²doktorant, İAETİ, UNEC
¹yadulla.hasanli@unec.edu.az,
²g.rahimli@unec.edu.az

Xülasə

Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın ən vacib sahələrindən biridir. Azərbaycanda da bu sahə həm ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından, həm də iqtisadiyyatın diversifikasiyasına nail olmaq üçün əsas prioritet sahələrdən biri kimi seçilmişdir. Bu sahə ölkə iqtisadiyyatında neft və tikintidən sonra 3-cü ən böyük iqtisadi fəaliyyət sahəsi olmaqla, iş yerlərinin yaradılmasında da xüsusi yerə malikdir. Bu baxımdan, regionlarda kənd təsərrüfatının iş yerlərinin yaradılması və yoxsulluğun azaldılmasında da mühüm əhəmiyyəti vardır. Lakin məlumdur ki, bu sahə heç də hər regionda eyni səviyədə inkişaf etməmişdir. Bu məqalədə Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında kənd təsərrüfatı məhsulları buraxılışının bu regionlarda əhalinin gəlirlərinə təsiri qiymətləndirilmişdir. Bu məqsədlə iqtisadi rayonlarda əhali gəlirləri və kənd təsərrüfatının məhsul buraxılışı göstəricilərinin 2003-2020-ci illər üzrə zaman sıraları əsasında bu kənd təsərrüfatı məhsulları buraxılışının əhali gəlirlərinə təsirinin reqressiya tənliyi ekonometrik qiymətləndirilmişdir. Ekonometrik modellər EViews tətbiqi proqram paketində reallaşdırılmış, alınmış modellərin nəticələri interpretasiya edilmiş və ümumilikdə ölkənin iqtisadi rayonları üzrə müqayisəli təhlil aparılmışdır.

***Açar sözlər:** kənd təsərrüfatı, regionlar, əhali gəlirləri, qeyri-neft sektoru, ərzaq təhlükəsizliyi.*

ECONOMETRIC ASSESSMENT OF THE EFFECT OF AGRICULTURAL PRODUCTS OUTPUT ON POPULATION INCOME IN THE ECONOMIC REGIONS OF AZERBAIJAN

Yadulla Hasanli¹, Gunay Rahimli²
¹Dr., prof., SRIES, UNEC, ²PhD student, SRIES, UNEC
¹yadulla.hasanli@unec.edu.az, ²g.rahimli@unec.edu.az

Abstract

Agriculture is one of the most important sectors of the economy. In Azerbaijan, this field has been selected as one of the main priority areas in terms of ensuring food

security, as well as achieving diversification of the economy. This field is the 3rd largest field of economic activity in the country's economy after oil and construction, and it also has a special place in creating jobs. In this regard, agriculture in the regions has an important role in creating jobs and reducing poverty. However, it is known that this field has not developed at the same level in every region. In this article, the impact of agricultural production in the economic regions of Azerbaijan on the incomes of the population in these regions has been evaluated. For this purpose, the regression equation of the effect of this agricultural output on population income was econometrically evaluated based on the time series of population incomes and agricultural output indicators in economic regions for 2003-2020 years. Econometric models were implemented in the EViews software package, the results of the obtained models were interpreted, and a comparative analysis was conducted for the economic regions of the country in general.

Keywords: *agriculture, regions, population income, non-oil sector, food security.*

ЭКОНОМЕТРИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ВЫПУСКА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ НА ДОХОДЫ НАСЕЛЕНИЯ В ЭКОНОМИЧЕСКИХ РЕГИОНАХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Ядулла Гасанли¹, Гюнай Рагимли²

¹Д-р экон. наук, проф., НИИЭИ, UNEC, ²докторант, НИИЭИ, UNEC
¹yadulla.hasanli@unec.edu.az, ²g.rahimli@unec.edu.az

Резюме

Сельское хозяйство является одной из важнейших отраслей экономики. В Азербайджане эта сфера выбрана в качестве одного из основных приоритетных направлений с точки зрения обеспечения продовольственной безопасности, а также достижения диверсификации экономики. Эта сфера является 3-й по величине сферой экономической деятельности в экономике страны после нефти и строительства, а также занимает особое место в создании рабочих мест. В связи с этим сельское хозяйство в регионах имеет важное значение в создании рабочих мест и сокращении бедности. Однако известно, что эта сфера не во всех регионах развита на одинаковом уровне. В данной статье оценено влияние сельскохозяйственного производства в экономических районах Азербайджана на доходы населения этих регионов. Для этого было проведено эконометрическое вычисление уравнения регрессии влияния данной сельскохозяйственной продукции на доходы населения на основе временных рядов показателей доходов населения и

сельскохозяйственной продукции по экономическим районам за 2003-2020 гг. В программном комплексе EViews были реализованы эконометрические модели, проведена интерпретация результатов полученных моделей и проведен сравнительный анализ для экономических регионов страны в целом.

***Ключевые слова:** сельское хозяйство, регионы, доходы населения, нефтегазовой сектор, продовольственная безопасность.*

Giriş

Kənd təsərrüfatı sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas sahələrindən biridir. Bu sektor həm ölkədə iqtisadi diversifikasiyanın təmin olunması üçün inkişafı diqqət mərkəzində olan qeyri-neft sektoru sahələrindən biridir, eyni zamanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından hər bir ölkədə olduğu kimi ölkəmizdə də kənd təsərrüfatı məhsulları buraxılışının artımı vacib məsələlərdən biridir [5]. 2020-ci ildə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunda təxminən 5 milyard manat dəyərində məhsul istehsal olunmuşdur ki, bu da ölkə üzrə ÜDM-in təxminən 6,9%-ni təşkil etmişdir. Bundan başqa, 2020-ci ildə ölkə üzrə kənd təsərrüfatı sektorunda məşğul əhəlinin sayı təxminən 1,8 milyon nəfər olmuşdur ki, bu rəqəm də ölkə üzrə məşğul əhəlinin təxminən 36,3%-ni təşkil edir [10]. Bu fakt onu deməyə əsas verir ki, ölkədə, xüsusən də regionlarda kənd təsərrüfatı sektoru əhali gəlirlərinə təsir edən faktorlardan biridir.

Cədvəl 1-də regionların kənd təsərrüfatı ilə bağlı bəzi göstəricilər qeyd olunmuşdur. Qeyd edək ki, məqalədə statistik göstəricilərin əldə edilməsi baxımından iqtisadi rayonların 7 iyul 2021-ci il tarixinə qədər olan əvvəlki bölgüsündən istifadə olunmuşdur. Göründüyü kimi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında əsas pay Aran, Gəncə-Qazax, Şəki-Zaqatala və Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonlarının payına düşür. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin cəmi əkin sahəsinə görə də Aran, Gəncə-Qazax və Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonları ilk yerləri tutur. Göründüyü kimi, iqtisadi rayonlar üzrə kənd təsərrüfatının məhsul buraxılışı, əkin sahələrinin miqdarı, həmçinin digər təbii-iqlim, məhsuldarlıq və s. faktorlarda fərqliliklər olduğu üçün bu rayonlarda kənd təsərrüfatı üzrə məhsul buraxılışının əhali gəlirlərinə təsiri də müxtəlifdir.

Cədvəl 1. 2019-cu ildə Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında kənd təsərrüfatı sektorunun bəzi göstəriciləri

	Kənd təsərrüfatı məhsulları, min manat	O cümlədən		Kənd təsərrüfatı bitkilərinin cəmi əkin sahəsi, ha
		bitkiçilik	heyvandarlıq	
Azərbaycan Respublikası	7836696.2	3751207.8	4085488.4	1717054
Naxçıvan Muxtar Respublikası	506390.6	323581.3	182809.3	62970
Bakı şəhəri	87959.5	61999.5	25960.0	1000
iqtisadi rayonlar:				
Abşeron iqtisadi rayonu	201230.8	60730.3	140500.5	8152
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	1220894.4	740818.6	480075.8	205185
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	624742.7	320340.2	304402.5	183774
Lənkəran iqtisadi rayonu	737478.9	376963.5	360515.4	115548
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	768411.5	359405.9	409005.6	109808
Aran iqtisadi rayonu	2513077.0	1131938.4	1381138.6	754375
Qarabağ iqtisadi rayonu	334336.6	195398.0	138938.6	122923
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	59015.2	1457.5	57557.7	2955
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	347002.5	178574.6	168427.9	150364

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

Təsədüfi deyil ki, “*regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramlarının əsas hədəflərindən biri də qeyri-neft sektorunda xüsusi yer tutan aqrar sahənin inkişafıdır*” [3,8]. Prezident İlham Əliyevin 5 milli prioritet əsasında “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” barədə 2021-ci il 2 fevral tarixli sərəncamında da regionlarda kənd təsərrüfatının inkişafının təmin olunması əsas prioritetlərdən biridir [2]. Bu baxımdan ölkənin iqtisadi rayonlarında kənd təsərrüfatı sektorunun məhsul buraxılışının əhali gəlirlərinə təsirinin qiymətləndirilməsi aktual məsələdir.

Əhali gəlirlərinə kənd təsərrüfatı məhsulları buraxılışının təsirinin qiymətləndirilməsi

Aydın ki, kənd təsərrüfatı məhsul buraxılışının əhali gəlirlərinə təsirini müəyyənləşdirmək üçün kənd təsərrüfatı məhsulunun regionun ümumi buraxılışında payına baxmaq lazımdır. Cədvəl 2-də iqtisadi rayonlar üzrə məhsul buraxılışının sənaye, kənd təsərrüfatı və digər sahələr üzrə bölgüsü verilmiş və bu sahələrin iqtisadi rayonun ümumi buraxılışında payı hesablanmışdır.

Cədvəl 2. İqtisadi rayonların ümumi buraxılışında müxtəlif sahələrin payı

	Əsas sahələr üzrə məhsulun ümumi buraxılışı, milyon manat	Sənaye məhsulu, milyon manat	Kənd təsərrüfatı məhsulu, milyon manat	Digər sahələr, milyon manat	Sənaye məhsulunun payı	Kənd təsərrüfatı məhsullarının payı	Digər sahələrin payı
Naxçıvan Muxtar Respublikası	3613.7	1015.0	506.4	2092.3	0.28	0.14	0.58
Bakı şəhəri	60789.0	39745.0	88.0	20956.0	0.65	0.00	0.34
Abşeron iqtisadi rayonu	5313.9	2367.8	201.2	2744.9	0.45	0.04	0.52
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	4150.8	957.9	1220.9	1972.0	0.23	0.29	0.48
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	1879.7	423.4	624.7	831.6	0.23	0.33	0.44
Lənkəran iqtisadi rayonu	1822.9	176.2	737.5	909.2	0.10	0.40	0.50
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	2132.7	286.7	768.4	1077.6	0.13	0.36	0.51
Aran iqtisadi rayonu	7521.0	1908.3	2513.1	3099.6	0.25	0.33	0.41
Qarabağ iqtisadi rayonu	637.2	46.0	334.3	256.9	0.07	0.52	0.40
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	97.8	0.7	59.0	38.0	0.01	0.60	0.39
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	1026.2	72.1	347.0	607.1	0.07	0.34	0.59

Cədvəldən görünür ki, kənd təsərrüfatı Bakı şəhəri, Naxçıvan Muxtar Respublikası və Abşeron iqtisadi rayonu üzrə bu regionların buraxılışında kiçik paya malikdir. Bu baxımdan demək olar ki, bu regionlarda əhəlinin gəlirləri əsasən sənaye və ya digər sahələrdəki fəaliyyətdən qazanılır. Digər iqtisadi rayonlarda isə kənd təsərrüfatı məhsullarının buraxılışı ümumi buraxılışın təxminən 1/3 və ya daha çox hissəsini təşkil edir. Ona görə də gözləmək olar ki, bu iqtisadi rayonlarda kənd təsərrüfatı üzrə məhsul buraxılışı əhəli gəlirlərinin formalaşmasında mühüm rola malikdir. İndi isə bu təsiri ekonometrik modellərin köməyiylə qiymətləndirək.

Məqalədə Azərbaycanın iqtisadi rayonlarının əhəli gəlirləri və kənd təsərrüfatı üzrə məhsul buraxılışının 2003-2020-ci illər üzrə statistik qiymətləri əsasında kənd təsərrüfatı məhsulları buraxılışının əhəli gəlirlərinə təsiri EViews tətbiqi proqram paketində [7] ekonometrik qiymətləndirilmişdir. Ekonometrik modellərin nəticələri aşağıdakı kimi alınmışdır:

Bakı şəhəri üzrə kənd təsərrüfatı məhsulları buraxılışının əhəli gəlirlərinə təsirinin reqressiya tənliyinin qiymətləndirilməsindən aşağıdakı model alınmışdır:

$$\begin{aligned} \text{LOG}(P_G) &= 12.491883798 + 0.365036438407 * \text{LOG}(K_M) + \\ &[\text{AR}(1)=0.977634766412, \text{UNCOND}, \text{ESTSMPL}="2003 2020"], \\ &0.00 \qquad \qquad \qquad 0.038 \\ R^2 &= 0.96 \qquad \qquad \qquad \text{DW} = 1.1 \end{aligned}$$

Burada və digər modellərdə P_G müvafiq iqtisadi rayon üzrə əhali gəlirlərini, K_M isə kənd təsərrüfatı məhsulunun buraxılışını göstərir. Parametrlərin altında yazılmış ədədlər bu parametrlərin standart səhvlərini, R² determinasiya əmsalını, DW isə Darbin-Uatson əmsalını göstərir. Ümumilikdə həm burada əks olunan göstəricilər, həm də modelin digər statistik xarakteristikaları və Qauss-Markov şərtlərinin yoxlanılması üçün testlər və digər vacib testlər göstərmişdir ki, modellər adekvatdır [6].

Modelin nəticəsinə görə, kənd təsərrüfatı məhsulu buraxılışının 1% artması Bakı şəhərində əhali gəlirlərini təxminən 0,37% artırır.

Abşeron iqtisadi rayonunda əhali gəlirlərinin bu regionda kənd təsərrüfatı məhsulunun buraxılışından asılılığının ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticəsi aşağıdakı kimi alınmışdır:

$$\begin{aligned} \text{LOG}(P_G) &= 5.67684522846 + 0.707360880213 * \text{LOG}(K_M) + \\ &[\text{AR}(1)=0.951014727215, \text{UNCOND}, \text{ESTSMPL}="2003 2019"] \\ &0.01 \qquad \qquad \qquad 0.002 \\ R^2 &= 0.97 \qquad \qquad \qquad \text{DW} = 1.6 \end{aligned}$$

Modelin nəticəsinə görə, Abşeron iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı məhsulunun 1% artması bu iqtisadi rayonda əhali gəlirlərini təxminən 0,71% artırır.

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı məhsulları buraxılışının əhali gəlirlərinə təsirinin ekonometrik modelinin qurulmasından aşağıdakı nəticə alınmışdır:

$$\begin{aligned} \text{DLOG}(P_G) &= 0.0990335974281 + 0.326452851383 * \text{DLOG}(K_M) + \\ &[\text{AR}(1)=0.580480366378, \text{UNCOND}, \text{ESTSMPL}="2004 2019"] \\ &0,13 \qquad \qquad \qquad 0,06 \\ R^2 &= 0,58 \qquad \qquad \qquad \text{DW} = 1,83 \end{aligned}$$

Buradan o nəticəyə gəlmək olar ki, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı məhsullarının 1% artması əhali gəlirlərini təxminən 0,33% artırır.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda əhali gəlirlərinə kənd təsərrüfatı məhsulları buraxılışının təsirinin qiymətləndirilməsinin ekonometrik modeli isə aşağıdakı kimi olmuşdur:

$$\begin{aligned} \text{LOG}(P_G) &= -3.22613076727 + 1.32792940979 * \text{LOG}(K_M) + \\ &[\text{AR}(4)=0.528198857398, \text{UNCOND}, \text{ESTSMPL}="2003 2019"] \\ &0.000 \qquad \qquad \qquad 0.000 \\ R^2 &= 0,99 \qquad \qquad \qquad \text{DW} = 2,6 \end{aligned}$$

Bu nəticə onu göstərir ki, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı məhsulunun buraxılışı 1% artdıqda bu regionda əhalinin gəlirləri təxminən 1,33% artır.

Lənkəran iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı məhsulları buraxılışının əhali gəlirlərinə təsirinin regressiya tənliyinin qiymətləndirilməsinin nəticəsi aşağıdakı kimi alınmışdır:

$$\text{LOG}(P_G) = 5.05 + 0.53 \cdot \text{LOG}(K_M) + 0.208544069925 \cdot \text{LOG}(S_M)$$

0.02 0.000

$R^2 = 0,99$ $DW = 2.23$

Modelin nəticəsinə görə, kənd təsərrüfatı məhsulları buraxılışının 1% artması Lənkəran iqtisadi rayonunda əhali gəlirlərini təxminən 0,53% artırır. Burada S_M sənaye məhsulu buraxılışının həcmi göstərir.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda əhali gəlirlərinin bu regionda kənd təsərrüfatı məhsullarının buraxılışından asılılığının ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticəsi aşağıdakı kimi alınmışdır:

$$\text{LOG}(P_G) = 1.48213037416 + 0.955066788694 \cdot \text{LOG}(K_M)$$

0.10 0.00

$R^2 = 0.97$ $DW = 2.3$

Modelin nəticəsinə görə, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı məhsulları buraxılışının 1% artması bu iqtisadi rayonda əhali gəlirlərini təxminən 0,96% artırır.

Aran iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı məhsulları buraxılışının əhali gəlirlərinə təsirinin ekonometrik modelinin qurulmasından aşağıdakı nəticə alınmışdır:

$$\text{LOG}(P_G) = -4.1057754364 + 1.36001129165 \cdot \text{LOG}(K_M) +$$

[AR(1)=0.700967727149, UNCOND, ESTSMPL="2003 2019"]

0,02 0,00

$R^2 = 0,98$ $DW = 2$

Bu nəticə onu göstərir ki, Aran iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı məhsullarının buraxılışı 1% artdıqda bu regionda əhalinin gəlirləri təxminən 1,36% artır.

Qarabağ iqtisadi rayonunda əhali gəlirlərinə kənd təsərrüfatı məhsulları buraxılışının təsirinin qiymətləndirilməsinin ekonometrik modeli isə aşağıdakı kimi olmuşdur:

$$\text{LOG}(P_G) = 1.88793600759 + 0.872129164756 \cdot \text{LOG}(K_M) +$$

[AR(1)=0.760097793652, UNCOND, ESTSMPL="2003 2019"]

0.13 0.00

$R^2 = 0,98$ $DW = 1.9$

Bu nəticə onu göstərir ki, Qarabağ iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı məhsullarının buraxılışı 1% artdıqda bu regionda əhalinin gəlirləri təxminən 0,87 % artır.

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda əhali gəlirlərinin bu regionda kənd təsərrüfatı məhsullarının buraxılışından asılılığının ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticəsi aşağıdakı kimi alınmışdır:

$$\text{LOG(P_G)} = 1.86822464402 + 0.939523774049 * \text{LOG(K_M)}$$

0.10 0.00
R²=0.94 DW =2.46

Modelin nəticəsinə görə, Şirvan iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı məhsulları buraxılışının 1% artması bu iqtisadi rayonda əhali gəlirlərini təxminən 0,94% artırır.

Naxçıvan iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı məhsullarının buraxılışının əhali gəlirlərinə təsirinə reqressiya tənliyinin qiymətləndirilməsinin nəticəsi aşağıdakı kimi alınmışdır:

$$\text{LOG(P_G)} = -1.42482006066 + 1.22059932421 * \text{LOG(K_M)} +$$

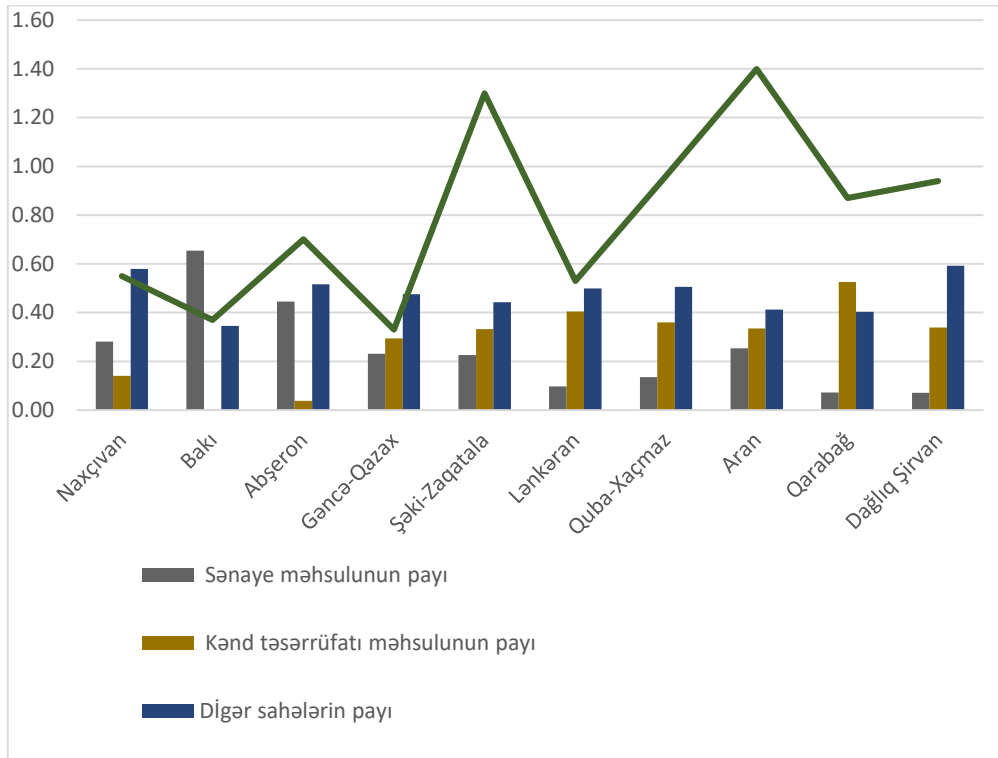
[AR(1)=0.814533700666, UNCOND, ESTSMPL="2003 2019"]

0.5 0.000
R²= 0,98 DW=1,79

Modelin nəticəsinə görə, kənd təsərrüfatı məhsulları buraxılışının 1% artması Naxçıvan iqtisadi rayonunda əhali gəlirlərini təxminən 1,22% artırır.

Qeyd edək ki, Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu üzrə statistik məlumatların olmaması səbəbindən ekonometrik qiymətləndirmə aparmaq mümkün olmamışdır.

Diaqram 1-də iqtisadi rayonlar üzrə qiymətləndirmələrin nəticələri ümumiləşdirilmiş və nəticələr Cədvəl 2-də əks olunmuş kənd təsərrüfatı, sənaye və digər sahələrin iqtisadi rayonların ümumi buraxılışında payı göstəriciləri ilə bir diaqramda əks olunmuşdur. Qeyd edək ki, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu üzrə qurulmuş modeldə digərlərindən fərqli olaraq statistik göstəricilərin loqarifmləri yox, loqarifmlərinin artımları arasında əlaqə qiymətləndirilmişdir. Ona görə bu modelin nəticəsi digərləri ilə müqayisə edilmək üçün bircins deyil. Lakin ümumilikdə nəzərə alsaq ki, müvafiq göstəricilərin artımında kiçik dəyişmə bu göstəricilərin özlərində əhəmiyyətli artıma bərabər ola bilər. Diaqramdan görünür ki, kənd təsərrüfatı iqtisadi rayon üzrə az paya sahib olduğu regionlarda kənd təsərrüfatı məhsulları buraxılışının əhali gəlirlərinə təsir əmsalı elə də böyük alınmamışdır. Və bu təsirin yuxarı əmsallarla müşahidə olunduğu iqtisadi rayonlarda isə bir qayda olaraq kənd təsərrüfatı ümumi buraxılışda yüksək çəkiyə malikdir.

Diqram 1. Kənd təsərrüfatı, sənaye və digər sahələrin iqtisadi rayonların ümumi buraxılışında payı və tədqiqatın nəticəsinə görə kənd təsərrüfatı buraxılışının əhali gəlirlərinə təsir əmsalları

Nəticə

Məqalədə Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında kənd təsərrüfatı məhsulları buraxılışının əhali gəlirlərinə təsiri ekonometrik qiymətləndirilmişdir. Ümumilikdə nəticələr deməyə əsas verir ki, bütün regionlarda kənd təsərrüfatı məhsulları buraxılışının artımı əhali gəlirlərinə müsbət təsir edir. Lakin bu təsirin qiyməti müxtəlif iqtisadi rayonlar üçün müxtəlif alınmışdır. Kənd təsərrüfatının əhali gəlirlərinə daha çox təsiri Aran və Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonlarında alınmışdır, belə ki kənd təsərrüfatı məhsulunun 1% artması bu regionlarda əhali gəlirlərini uyğun olaraq 1,4% və 1,3% artırır. Təsirin ən aşağı qiyməti isə Bakı şəhərində müşahidə edilmişdir. Nəticələrdən görünür ki, kənd təsərrüfatı buraxılışının əhali gəlirlərinə təsir əmsalı yüksək olan iqtisadi rayonlarda bir qayda olaraq kənd təsərrüfatının buraxılışı ümumi buraxılışda əhəmiyyətli çəkiyə malikdir. Kənd təsərrüfatı məhsulları buraxılışının ümumi buraxılışda payı az olan regionlarda isə kənd təsərrüfatı məhsulları buraxılışının əhali gəlirlərinə təsiri müsbət olsa da, digər regionlara nisbətən daha kiçik əmsalla müşahidə olunur.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası, https://president.az/files/future_az.pdf
2. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, <http://e-qanun.az/framework/46813>
3. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı, <http://www.e-qanun.az/framework/41320>
4. Abbasov, İ. (2013). Azərbaycanın və Dünya Ölkələrinin Kənd Təsərrüfatı, Bakı: Elm
5. Adıgözelova, G. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən sosial-iqtisadi tədbirlər - ərzaq təhlükəsizliyi məsələsinin həlli yolları (2004-2014). *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 32-38.
6. Dimitrios Asteriou, Stephen G.Hall, (2016), “Applied Econometrics”, Third edition, pp. 74-77, 275-286.
7. Eviews 9, “User’s guide I” and “User’s guide II”.
8. EYVAZOVA, N. Aqrar Sahənin Sosial-İqtisadi İnkişafında Məqsədli Proqramların Rolu. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4(11), 217-224.
9. Həsənlı, Y. & Həsənov, R. (2002). İqtisadi tədqiqatlarda riyazi üsulların tətbiqi. Bakı: Elm.
10. <http://www.stat.gov.az>
11. İmanov, Q. Həsənlı, Y. (2001). Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının modelləri. Makroiqtisadi təhlil. Bakı: Elm.
12. Sadik-Zada, E. R., Loewenstein, W., & Hasanli, Y. (2019). Commodity revenues, agricultural sector and the magnitude of deindustrialization: A novel multisector perspective. *Economies*, 7(4), 113.

COVID-19 PANDEMIYASININ MÜƏSSİSƏLƏRİN MALİYYƏ DAYANIQLIĞINA TƏSİRİ, ONLARIN EFFEKTİV FƏALİYYƏTLƏRİNİN FƏVQƏLADƏ HALLARDA TƏMİNİ YOLLARI

Daxil olub: 18 oktyabr 2022-ci il
Qəbul olunub: 5 noyabr 2022-ci il
Received: 18 October 2022
Accepted: 5 November 2022

Yaşar Kəlbiyev¹, Aynur Tağızadə²
¹i.e.d., professor, UNEC,
²magistrant, UNEC
¹y.kelbiyev@gmail.com
²aynur.taghizade@outlook.com

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi COVID-19 pandemiyası zamanı müəssisələrin maliyyə dayanıqlığının xüsusiyyətlərinin araşdırılmasıdır. Tədqiqat işində pandemiya dövründə müəssisələrin maliyyə dayanıqlığının xüsusiyyətləri öyrənilmiş və Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bir neçə şirkətin həmin dövrdə fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Fəvqəladə hallarda müəssisələrin effektiv fəaliyyətinin təmini yolları araşdırılmış, aparılan müqayisəli təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsullarına əsaslanaraq, qlobal pandemiya böhranı vəziyyətində onların dayanıqlığı analiz edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində pandemiya və bu kimi fəvqəladə hallarda müəssisələrin davamlı dayanıqlığının təmini üzrə tövsiyələr işlənib hazırlanaraq elmi ictimaiyyətə təqdim olunur. Tədqiqatın məhdudiyyətləri daha geniş məlumat bazası analizinin vacibliyi və post-pandemiya dövrünə xas olan informasiya qıtlığıdır. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, pandemiyanın təsirlərini minimuma endirmək üçün müəssisələr təqdim olunan dayanıqlıq modelinə uyğun struktur quruluşu öncədən nəzərə almaqla və fəaliyyətlərini bu istiqamətdə təşkil etməklə, bu kimi gözlənilməz fəvqəladə çağırışlarda daha müvəffəqiyyətli ola bilərlər.

***Açar sözlər:** COVID-19 pandemiyasının təsirləri, müəssisənin davamlılığı, pandemiya təsirinin qiymətləndirilməsi, müəssisələrin fəvqəladə hallarda effektiv fəaliyyətinin təmini.*

ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ COVID-19 НА ФИНАНСОВУЮ УСТОЙЧИВОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЙ, СПОСОБЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИХ ЭФФЕКТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЯХ

Яшар Калбиев¹, Айнур Тагизаде²
¹д.э.н., проф., UNEC, ²магистрант, UNEC
¹y.kelbiyev@gmail.com, ²aynur.taghizade@outlook.com

Резюме

Основная цель исследования заключается в изучении особенностей финансовой устойчивости предприятий в период пандемии COVID-19. В исследовательской работе были изучены особенности финансовой устойчивости предприятий в период пандемии и дана оценка деятельности нескольких компаний, действующих в Азербайджане в этот период. Исследованы способы обеспечения эффективной работы предприятий в условиях чрезвычайных ситуаций, а также проанализирована их устойчивость в случае глобального пандемического кризиса на основе таких методов исследования, как сравнительный анализ и логическое обобщение. В результате исследования разработаны и представлены научному сообществу рекомендации по обеспечению модели устойчивости предприятий в случае пандемии и подобных чрезвычайных ситуаций. Ограничениями исследования являются необходимость более обширного анализа базы данных и нехватка информации, характерной для постпандемической эпохи. Практическая значимость исследования заключается в том, что для минимизации последствий пандемии предприятия могут более успешно справляться с такими неожиданными чрезвычайными вызовами, учитывая структуру предприятий согласно представленной модели устойчивости и организуя свою деятельность в этом направлении.

Ключевые слова: последствия пандемии COVID-19, устойчивость предприятий, оценка последствий пандемии, обеспечение эффективной работы предприятий в условиях чрезвычайных ситуаций.

COVID-19 PANDEMIC IMPACT ON THE FINANCIAL STABILITY OF ENTERPRISES, WAYS OF ENSURING THEIR EFFECTIVENESS IN EMERGENCY SITUATION

Yashar Kalbiyev¹, Aynur Taghizade²

*¹Dr. Econ. Sc., Prof., UNEC, ²master student, UNEC
¹y.kalbiyev@gmail.com, ²aynur.taghizade@outlook.com*

Abstract

The main purpose of the study is to investigate the characteristics of the financial stability of enterprises during the COVID-19 pandemic. In the research work, the features of the financial stability of enterprises during the pandemic were studied, and the activities of several companies operating in Azerbaijan were evaluated during that period. Ways to ensure the effective operation of enterprises in emergency situations were investigated, and their stability in the event of a global pandemic crisis was

analyzed based on research methods such as comparative analysis and logical summarization. As a result of the research, recommendations on ensuring the sustainability model of enterprises in the event of a pandemic and similar emergencies are developed and presented to the scientific community. The limitations of the study are the need for a larger database analysis and the scarcity of information specific to the post-pandemic era. The practical significance of the study is that in order to minimize the effects of the pandemic, enterprises can be more successful in such unexpected emergency challenges by taking into account the structural model according to the presented sustainability model and organizing their activities in this way.

Keywords: *Impacts of the COVID-19 pandemic, enterprise sustainability, pandemic impact assessment, ensuring effective operation of enterprises in emergency situations.*

Giriş

2019-cu ildə meydana çıxan COVID-19 pandemiyasının miqyası və müddəti qeyri-müəyyən olan misli görünməmiş qlobal makroiqtisadi şok effekti ilə təzahür etdi. Turizm, nəqliyyat, restoran və xidmət sahələri, avtomobil istehsalı daxil olmaqla sənayenin müxtəlif bölmələri və onlara uyğun xidmətlər, bir sıra sektorlarda müəssisələrin fəaliyyəti pandemiyaadan çox təsirlənərək iflasa uğradı və tələb azaldıqca iqtisadiyyatın digər hissələrinə də yayıldı. Tənəzzülün dərinliyi, bərpa olunma vaxtı və forması qeyri-müəyyən olaraq hələ də qalmaqdadır. Qlobal tənəzzülə səbəb olan bu epidemiyanın qlobal artım tempinin uzunmüddətli ləngiməsinə təsiri artıq bir faktır (The Macroeconomics of Epidemics | NBER).

COVID-19 pandemiyasının sürətlə yayılaraq qlobal bir problemə çevrilməsini nəzərə alsaq, bu kimi fəvqəladə hallarda müəssisələrin maliyyə dayanıqlığının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, eyni zamanda iqtisadiyyatın uzunmüddətli və davamlı inkişafını təmin etmək üçün müəssisələrin effektiv fəaliyyətini dəstəkləyən dayanıqlılıq modelinin araşdırılması aktual bir məsələ hesab edilə bilər.

Bu tədqiqat işində müəssisələrin maliyyə dayanıqlığı anlayışına COVID-19 pandemiyası prizmasından baxış həyata keçirilərək (Tağızadə A.A., 2022), müəssisələrin maliyyə dayanıqlığı üçün yaratdığı təhdidlər makroiqtisadi əlaqələr müstəvisində öyrənilməsi məsələlərinə baxılmaqla və Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bir neçə şirkətin epidemiyanın yayıldığı dövrdə fəaliyyətlərinin effektivliyinə 2022-ci ilin son rübündən müqayisəli baxışla (təqdim olunan hazırkı tədqiqat işinin aparılması dövrü) mövcud nəzəri qiymətləndirmə metodlarına əsaslanmaqla qiymətləndirilməsinə cəhd ediləcəkdir. Son iki il ərzində COVID-19 pandemiyasının müəssisələrin maliyyə

dayanıqlığına təsirlərinin araşdırmaları haqqında məlum təsirlərin ümumiləşməsinin məntiqi analizi olaraq, həmçinin, dayanıqlılığının qorunmasında böhran idarə edilmə tədbirlərinin təhlili nəticəsində bu tipli qlobal xarakterli pandemiyalar və gözlənilməz fəvqəladə hallarda müəssisələrin davamlı dayanıqlılığının təmini üzrə tövsiyələrin hazırlanaraq təqdim olunmasına çalışılacaqdır.

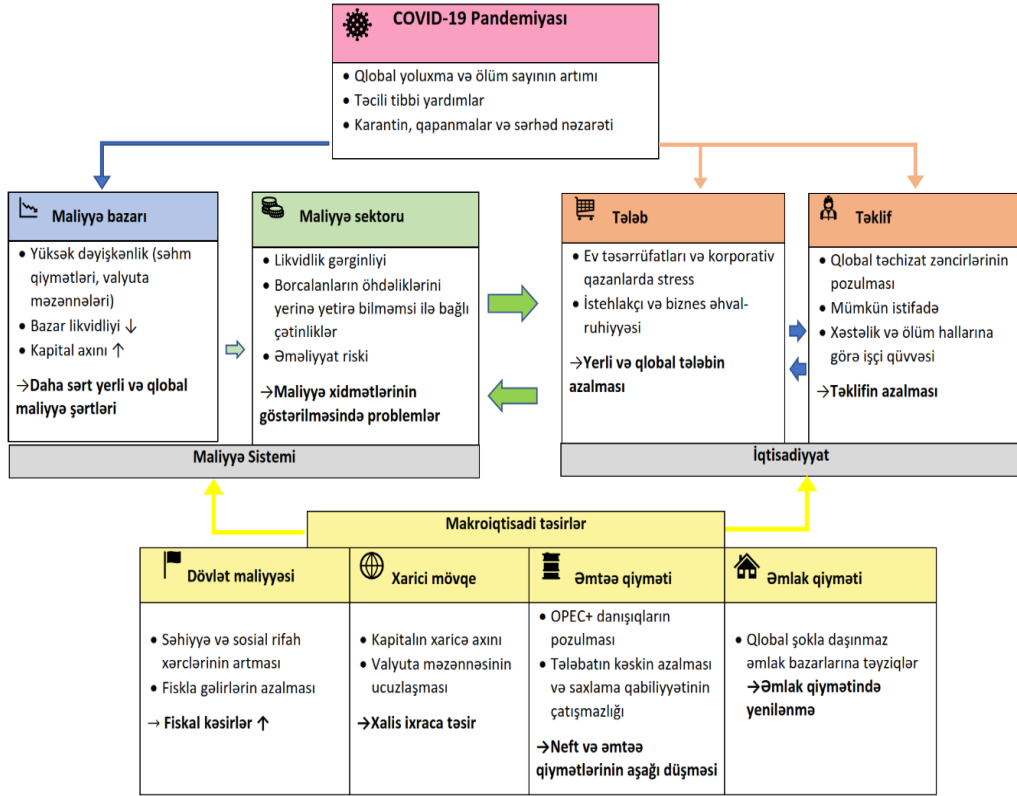
COVID-19 pandemiyasının maliyyə dayanıqlığı üçün yaratdığı təhdidlər

Pandemiyanın müəssisələrə təsiri onların sektorundan, ölçüsündən, maliyyələşdirmə mənbələrindən və kredit keyfiyyətindən asılı olaraq fərqlidir. Real iqtisadiyyatın bəzi sektorları da öz fəaliyyətlərində geri qaytarıla bilməyən (məsələn, xidmətlər və ya dayanıqlı olmayan malların istehsalı ilə məşğul olanlar) və ya daimi xarakter daşıyan azalmalarla üzləşə bilər (Iva G. və başqaları, 2020). Virus və pandemiyanın nəticələrinin dinamikası haqqında biliklər hələ də natamam olaraq qalmaqdadır və dövlətlərin siyasətindən və bu çağırışlara cavablarının effektivliyindən çox asılı görünür.

Pandemiya və onun ardınca görülən mühafizə tədbirləri bir-biri ilə yüksək səviyyədə əlaqəli qlobal iqtisadiyyatda həm tələb, həm də təklif tərəfinə təsir göstərir. Keçmiş epidemiyaların iqtisadi təsirləri ilə müqayisədə COVID-19 təsirlərinin nə qədər davam edəcəyi və nə ilə nəticələncəyi haqqında çox az apriori (irəlicədən məlum xüsusiyyət) bilgilər verir. Bütün bunlar qeyri-müəyyənliyi artırır, investorların və istehlakçıların inamını daha da kövrək edir (Eriksson U.A və başqaları, 2020).

Şəkil 1-də COVID-19 pandemiyasının makroiqtisadi əlaqələrə təsirinin sadələşdirilmiş sxematik təsviri verilmişdir. Son onilliklər rast gəlinməyən belə bir misli görünməmiş fəvqəladə hal ilə üzləşən dövlətlər, bölgələr və sərhədlər arasında virus sürətlə yayıldıqca, bütün dünyada, hökumətlər COVID-19 yayılmasının qarşısını almaq üçün lazımı tədbirləri (məsələn, qapanma, karantin və səyahət məhdudiyətləri) həyata keçirməyə başladılar (European Systemic Risk Board, 2021). Aşağıdakı sxemdə bu qırmızı qutu içərisində təsvir edilmişdir. Lakin pandemiya qlobal iqtisadiyyat üçün görünməmiş fəsadlara səbəb oldu (Thomas G., Werner G. və Christian W., 2020). Karantin tədbirləri ilə birlikdə, o, tədarük zəncirində fasilələr yaratmağa başladı və ümumi tələbi aşağı saldı. Virusun sürətlə yayılması qlobal maliyyə bazarlarını da sarsıtdı. Ölkələr aşağıda sadalanan iqtisadi tənəzzülün əlamətləri ilə üzləşməyə başladılar:

- riskli aktivlər;
- görünməmiş birja çökmələri;
- genişlənən kredit və likvidlik problemləri, gərgin qlobal likvidlik əlamətlərinin görünməsi;
- böyük kapital axınları (sxemdə bu mavi qutu içərisində göstərilmişdir).

Şəkil 1. COVID-19 pandemiyasının makroiqtisadi əlaqələrə təsirinin sxematik təsviri (Eriksson U.A. və başqaları, 2020)

Bəzi ölkələrdə struktur makromaliyyə əlaqələri, xüsusən:

- ❖ güclü suveren-maliyyə əlaqəsi,
- ❖ xarici maliyyələşdirmədən asılılıq,
- ❖ əmtəələrdən asılılıq və
- ❖ daşınmaz əmlak bazarlarında qiymətlərin kəskin enməsi pandemiyanın mənfi təsirini pisləşdirir və uzada bilər.

Bir sözlə, ölkələr əhəmiyyətli makromaliyyə sabitliyi riskləri ilə üzləşirlər.

Makroiqtisadi təsirlər. COVID-19 pandemiyası qlobal iqtisadiyyat üçün görünməmiş fəsadlara səbəb olub. Saxlama tədbirləri ilə birlikdə tədarük zəncirlərini pozdu və məcmu tələbi aşağı saldı. Pərakəndə satış, istirahət, turizm və lojistika sektorlarındakı firmalar ciddi təsərə məruz qaldı və digər sektorlardakı firmalar (məsələn, avtomobil və elektronika) təchizat zəncirinin pozulmasına qarşı hələ də həssas olaraq qalır (Richard B. və Beatrice W.M, 2020).

Kiçik müəssisələr və ev təsərrüfatları gəlirlərin azalması və işsizliyin artması ilə üzləşməklə daha çox risk altındadır. Gəlir itkisi, yoluxma qorxusu, gələcəyə inamın azalması və ehtiyatlı yığımların artması özəl investisiyaların və istehlakın geniş miqyasda

azalmasına gətirib çıxarır və bu, tələb çatışmazlığı olan iqtisadi daralmaya səbəb olmaqdadır (Guerrieri V. və başqaları, 2020). Nəhayət, pandemiyanın dəyərsizləşmiş insan kapitalı (ölüm və davamlı işsizlik) və məhsuldarlığın azalması (geniş yayılmış iflaslar nəticəsində) nəticəsində, daimi potensial məhsul itkisi daxil olmaqla, uzunmüddətli təsirlər ortaya çıxmağa başladı. Ərazilərin karantinə alınma cəhdləri insan sağlamlığında böhranın şiddətini azaltmaqla yanaşı, iqtisadi fəaliyyətin kəskin azalmasına səbəb oldu (Raquel S., Canetta L. və Raul P., 2020). COVID-19 yayılmasını yavaşlatmaq və səhiyyə sistemlərinə özlərin sayını azaltmağa imkan vermək üçün “qapanmalar”, qeyri-vacib müəssisələrin bağlanması, səyahət məhdudiyətləri və sosial uzaqlaşma kimi tədbirlər vaxtında və güclü şəkildə həyata keçirilməsinin müsbət nəticələr verməsi bütün ölkələr tərəfindən dəstəkləndi. Bununla belə, bu tədbirlər əhəmiyyətli makroiqtisadi xərclərlə mal və xidmətlərin istehsalını və istehlakını azaltdı və ənənəvi siyasət alətləri ilə iqtisadi fəaliyyətlərin stimullaşdırılmasını çətinləşdirdi.

Maliyyə bazarında dəyişiklik və stress əhval-ruhiyyəsi. Maliyyə bazarlarının reaksiyaları COVID-19 epidemiyasının təsirini qiymətləndirmək üçün məlumat bazasını təşkil edir. Riskli aktivlər, xüsusən də səhmlər və korporativ istiqrazlar üzrə əməliyyatlar investorların azaldılmış qazanc və artan defolt risklərini yenidən qiymətləndirməsini və riskdən yayınmanın artmasını əks etdirir, nəticədə, riskli əməliyyatların gəlirinin artması və aktiv qiymətlərinin aşağı düşməsi ilə nəticələnir. Sonrakı genişmiqyaslı portfelin yenidən balanslaşdırılması bazar dəyişkənliyini artırır. Təhlükəsiz sığınacaq üçün tələskənlik, ölkələr xaricində və ölkə daxilində baş verdi, ikincisi, inkişaf etməkdə olan bazarlardan və inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlardan (İEOÖ) irimiqyaslı kapital axınına səbəb oldu. Bundan əlavə, qlobal pandemiya fonunda OPEC+ ölkələri arasında danışıqların pozulması neft qiymətlərinin kəskin azalmasına səbəb olub. Səhm qiymətlərinin və korporativ istiqrazların dövrüyyəyə buraxılmasının inkişafını qiymətləndirməyə, qeyri-maliyyə firmalarının maliyyə fəaliyyətini və kredit riskini anlamağa, biznesin inamının və investisiya perspektivlərinin dərəcəsini ölçməyə kömək edə biləcəyi qeyd edilir

(<https://www.imf.org/en/Publications/GFSR/Issues/2020/04/14/Global-Financial-Stability-Report-April-2020-49020>).

Pandemiyanın ən kritik dövrlərinə nəzər yetirsək, məsələn ABŞ maliyyə bazarında, 2020-ci ilin ilk doqquz ayında qazanclarının 70 faiz artdığını bildirən, Amazon kimi bəzi böyük biznes oyuncusunun qazancları artırdı

(<https://ir.aboutamazon.com/quarterly-results/default.aspx>), ancaq ilin üçüncü rübündə 5,4 milyard dollar itirən Delta Air Lines kimi başqalarına dağıdıcı zərbə vurdu (https://s2.q4cdn.com/181345880/files/doc_news/2020/07/Delta-Air-Lines-Announces-June-Quarter-2020-Results.pdf). Bəlkə də ən təəccüblüsü, 2020-ci ilin

yazında həyatları üçün qorxan bəzi şirkətlər, o cümlədən avtomobil icarəsi müəssisələri, restoran şəbəkələri və maliyyə firmaları daha yaxşı işləyirdilər, hətta daha mükəmməl idilər. Papa John's pizza şirkətlər qrupu şirkətin 2020 ildə "səkkiz milyondan çox" müştəri qazandığını bildirdi, - yeni müştərilərin çoxunun daha tez-tez nahar etdiyini və hər sifariş üzrə orta xərclərin pandemiya əvvəlindən daha böyük olduğunu bildirdilər (<https://www.marketwatch.com/story/papa-johns-ceo-says-the-company-has-added-more-than-8-million-new-customers-this-year-11604687441>).

Qeyd edilməlidir ki, bazar likvidlik təzyiqlərini başa düşmək, yaxşı işləyən əsas maliyyələşdirmə bazarlarını saxlamaq üçün hökumətlərin pandemiya zamanı müdaxilələrin edilməsi istiqamətində müvafiq siyasətləri də biznes mühitində müsbət əhval-ruhiyyənin bərpasına müsbət təsir göstərdi.

Pandemiyanın müəssisələrin maliyyə dayanıqlılığına təsirlərinin qiymətləndirilməsi

Məlum olduğu kimi, şirkətlərin maliyyə sabitliyi ənənəvi olaraq mütləq dəyərlər və nisbi göstəricilərin təhlili yolu ilə qiymətləndirilir (Dybal S.V., 2011; Yulia V., 2016). COVID-19 pandemiyası dövründə müəssisənin fəaliyyəti prosesində onun ehtiyatları dövrüvə vəsaitləri yetərliliyi və borc vəsaitlərinə əlçatanlığı onun dayanıqlığını müəyyən edən əsas faktorlardır. Bu ehtiyatları formalaşdıran mənbələrin analizi, başqa sözlə desək, - kapitalın borcla nisbətinin təhlili əsasında müəssisənin maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi metodundan istifadə etməklə, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 3 fərqli fəaliyyət dairəsinə malik və aparıcı şirkətlərin təmsalında:

- SOCAR (Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti);
- AZAL (Azərbaycan Dövlət Hava Yolları) QSC;
- AZERCELL Telekom MMC

Şirkətləri mətbuata açıqlanan maliyyə raportlarının müfəssəl analizi aparılmışdır (Əlavə 1; qeyd edilməlidir ki, AZAL-ın 2021-ci il üzrə maliyyə raportları əlçatan olmamışdır, yalnız 2019 və 2020-ci illərin məlumatlarına istinad edilmişdir).

Kapital mənbələrinin optimal strukturu və aktivlərin məqsədyönlü paylanması müəssisənin maliyyə sabitliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir, ona görə də ilk növbədə şirkətin kapital strukturunun mənbələri, maliyyə sabitliyi dərəcəsi və maliyyə riski COVID-19 pandemiyasının başlanma dövrü - 2019 -cu ilin sonuncu rübü, epidemiyanın sürətli yayılması və global miqyas aldığı 2020-ci il və bu şok effektin təsirlərindən xilas olmanın yollarının axtarıldığı 2021-ci illər üçün təhlil edilmişdir.

COVID-19 pandemiyası 2020-ci ildə AZAL QSC-nin əməliyyatlarına ciddi təsir göstərmişdir. Şirkətin verdiyi məlumatlara əsasən sərnişin daşımaları üzrə gəlir 2020-ci ilin ilk 2 ayı ərzində şirkətin ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 21% artım baş vermişdir. Amma 2020-ci ilin mart ayından etibarən şirkət, COVID-19 pandemiyası ilə bağlı ölkə daxilində və beynəlxalq sərnişin daşımalarında əsaslı azalma müşahidə

etmişdir. Tətbiq olunan məhdudiyyətlərə görə AZAL əməliyyatlarını mühüm şəkildə azaltmalı olmuşdur və bu, onun bütün gəlir axınlarına təsir göstərərək 2019-cu ilə nisbətən gəlirlərinin təxminən 67% azalması ilə nəticələnmişdir. 2021-ci ilin fevral ayından sonra karantin qaydaları yüngülləşdirilmiş və şirkət uçuşlarını nisbətən bərpa edəcəyini elan etmişdir. AZAL 2021-ci ilin 10 ayı ərzində 383,215 AZN məbləğində qazanmışdır (https://www.azal.az/media/2022/08/29/azal_report_2020_az.pdf).

Pandemiyaya cavab olaraq, şirkətin rəhbərliyi likvidliyin və AZAL-ın əməliyyatlarının davamlı və dayanıqlı olması üçün önəmli əhəmiyyət kəsb edən hazırkı öhdəliklərin yerinə tetiyilməsinin təmin edilməsi üçün xərclərin azaldılması, xüsusi uçuşların artırılması, likvidliyin artırılması üçün əlavə imkanların müəyyən edilməsi, kreditlərin uzadılması üçün kreditorlarla danışıqların aparılması, təyyarə alışıların 2024-2025-ci illərdə təxirə salınması və bir sıra daxili layihələrin gecikdirilməsi kimi bir sıra cavab tədbirləri görmüşdür. Şirkətin satınalma xərclərinə nəzarət daha da gücləndirilmiş və digər kapital məsrəfləri təxirə salınmaqla yalnız əsas texniki xidmət xərcləri saxlanılmışdır. AZAL-ın heç bir debitor borcları silinməmiş və şirkətin naviqasiya və ölkə ərazisindən uçuşlarla bağlı debitor borclarının, xüsusən xarici tərəfdaşlardan toplanması yolunda səylərini artırmışdır.

Pandemiya dövründə dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da telekommunikasiya şirkətləri öz pozitiv və səmərəli fəaliyyətləri ilə fərqlənirdilər. AzerCell bu dövrdə iri- həcmlı məlumatların sürətlə yayılması və yüklənməsinə zərurət yarandığı, əhəlinin çox hissəsinin onlayn təhsil və iş rejiminə keçdiyi bir dövrdə keyfiyyətli mobil internet xidmətlərinə yaranan tələbatın öhdəsindən gəlmişdir. Şirkət istifadəçilərin rabitə ehtiyaclarını operativ qaydada qarşılamağa yönələrək öz şəbəkəsinin paytaxt və digər regionlar boyu keyfiyyətli olması üçün bütün lazımı texniki tədbirləri həyata keçirmişdir.

Şirkətin əhali üçün ən əsas addımlarından biri yaşı 65-dən yuxarı (evdən çıxması tövsiyə olunmayan və daha sonra qadağan olunan sosial həssas təbəqə) olan abunəçilərinə könüllü Mobil Müştəri Xidmətinin təyin olunması idi. AzerCell Təhsil Nazirliyinin təsis etdiyi “Virtual Məktəb” saytıdan qeydiyyatdan keçən və AzerCell istifadəçisi olan 25000-dən çox müəllim-pedaqoji heyətinə fərqli internert paketləri vasitəsi ilə dəstək göstərmiş (<https://fed.az/az/ikt/quotazercellquot-sagird-telebe-ve-muellimler-ucun-internet-paketi-istifadeye-verdi-97134>).

Pandemiyanın ölkə iqtisadiyyatına vurduğu zərəri azaltmaq üçün ölkə prezidenti tərəfindən 19 mart 2020-ci il tarixində “Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və nəticəsində dünya enerji və səhm bazarlarında yaranmış sərt dalğalanmaların Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatına, ölkədə məşğulluq məsələlərinə, makroiqtisadi sabitliyinə və sahibkarlıq subyektlərinə neqativ təsirinin azaldılması ilə əlaqədar bir

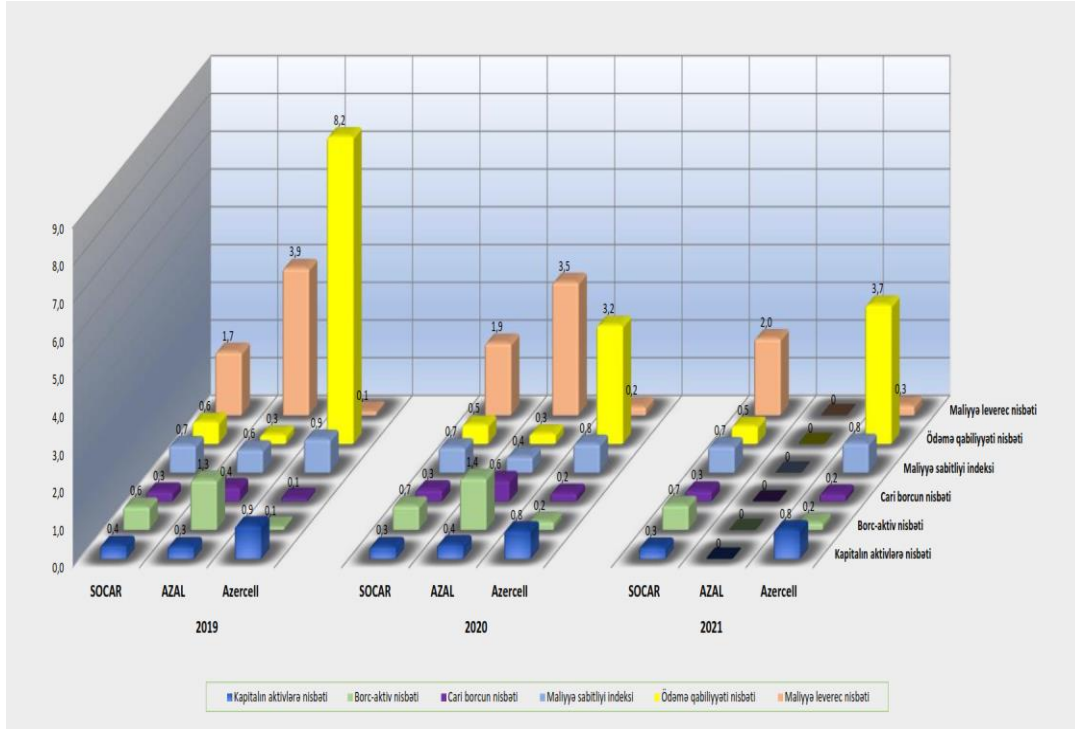
sıra tədbirlər haqqında” Sərəncam (<http://www.e-qanun.az/framework/44791>) imzalanmışdır. Sərəncam 2020-ci il dövlət büdcəsindən 1 milyard manat ayrılması hesaba alınsa da, bu imkan özəl sektorlarda fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərin və sahibkarlıq fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən fiziki şəxslərə aid edilib. Pandemiyanın ilk pilləsində dövlət şirkətləri, SOCAR daxil olmaqla dövlətdən əsaslı maliyyə dəstəyi almayıb. Lakin 2020-ci ilin ikinci yarısında hökumət həmin ilin dövlət büdcəsində etdiyi dəyişiklikdə SOCAR şirkətində pandemiya ilə bağlı yaranmış zərərin azaldılması istiqamətində dəstək göstərib. Yeni qanuna uyğun olaraq, (http://www.maliyye.gov.az/scripts/pdfjs/web/viewer.html?file=/uploads/news_files/5f2486962c071.pdf).

SOCAR-ın 2020-ci il üzrə vergi ödənişləri öhdəliyi 210 milyon manat, 14.5 faiz azaldılmışdır. “Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə” izahatda azalmanın səbəbi olaraq xam neftin ixrac dəyərinin təsdiq olunmuş dövlət büdcəsi üçün nəzərdə tutulan qiymətin (55 ABŞ dollarından 20 ABŞ dollarına) az götürülməsi, OPEK+ razılaşma üzrə hasilat tutumlarının azalması, eləcə də koronavirus pandemiyası ilə bağlı ölkə daxilində neft məhsullarına olan tələbatın azalması göstərilir.

Aparılan analizin nəticəsi olaraq, Şəkil 2-də kapitalın borcla nisbətinin təhlili metodu əsasında yuxarıda adları qeyd olunan şirkətlərin maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi üçün:

- a) kapitalın aktivlərə nisbəti,
- b) borc/aktiv nisbəti,
- c) cari borcun nisbəti,
- d) maliyyə sabitliyi indeksi,
- e) ödəmə qabiliyyəti,
- f) maliyyə leverec nisbətləri

kriteriləri hesablanaraq, hər 3 şirkətin eyni dəyərləndirmə miqyasında müqasiyəli formatda verilən histoqramlarda yuxarıda qeyd olunan 6 kriterisi və pandemiyanın əsas 3 ili ərzində dəyişmə qanunauyğunluğu təsvir edilmişdir.

Şəkil 2. Pandemiya dövründə SOCAR, AZAL və Azercell şirkətlərində maliyyə sabitliyi göstəricilərinin dəyişmə qanunauyğunluğu (Əlavə 1)

a) **Kapitalın aktivlərə nisbəti**. Yuxarıda qeyd olunan hesablamalara görə, SOCAR təhlil olunan dövrlər ərzində azalma müşahidə olunmuşdur. Şirkət, belə olduqda, üçüncü tərəflərin maliyyə investisiyalarından daha çox asılı olur və beləliklə, daha az sabit olur. Azercell şirkətində isə kapitalın aktivlərə nisbəti 2020-ci ildə bir qədər azalsa da 2021-ci ildə qismən artıma nail olmuşdur. Kapitalın aktivlərə nisbəti 0,5-dən az olmadıqda şirkətin maliyyə vəziyyəti sabit hesab olunur. Bu halda şirkətin aktivlərinin yarısı öz vəsaitləri hesabına formalaşır və buna görə də şirkət bütün öhdəliklərini ödəyə bilər. Banklar və kreditorlar üçün kapitalın aktivlərə nisbəti nə qədər yüksəkdirsə, şirkət ona investisiya qoymaq üçün bir o qədər sabitdir.

b) **Borc-aktiv nisbəti** 0,5-ə bərabər olduqda ən optimal hesab olunur. Bu halda kapital və öhdəliklər balanslaşdırılır və beləliklə, şirkət kreditorlardan asılı olmur, eyni zamanda öz kapitalının gəlirliliyini artırmaq imkanını itirmir. 1,0 -dən böyük nisbət aktivlərin əhəmiyyətli hissəsinin borcla maliyyələşdiyini göstərir. Başqa sözlə, AZAL şirkətində müşahidə olunduğu kimi şirkətin aktivlərindən daha çox öhdəlikləri var. Yüksək nisbət də göstərir ki, faiz dərəcələri qəfil artarsa, şirkət kreditlərini ödəmədə çətinlik cəkmə riski ilə üzləşə bilər.

c) **Cari borcun nisbəti** 0,1 - 0,2-yə bərabər olduqda ən optimal hesab olunur. Qrafikdən görüldüyü kimi, hər üç şirkətdə cari borcun nisbəti 2020-ci ildə artaraq tövsiyə olunan dəyərdən artıq olmuşdur. Lakin diqqət yetirərsək, SOCAR və Azercell

şirkətlərində 2021-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən cari borcun qismən azaldığını görə bilərik.

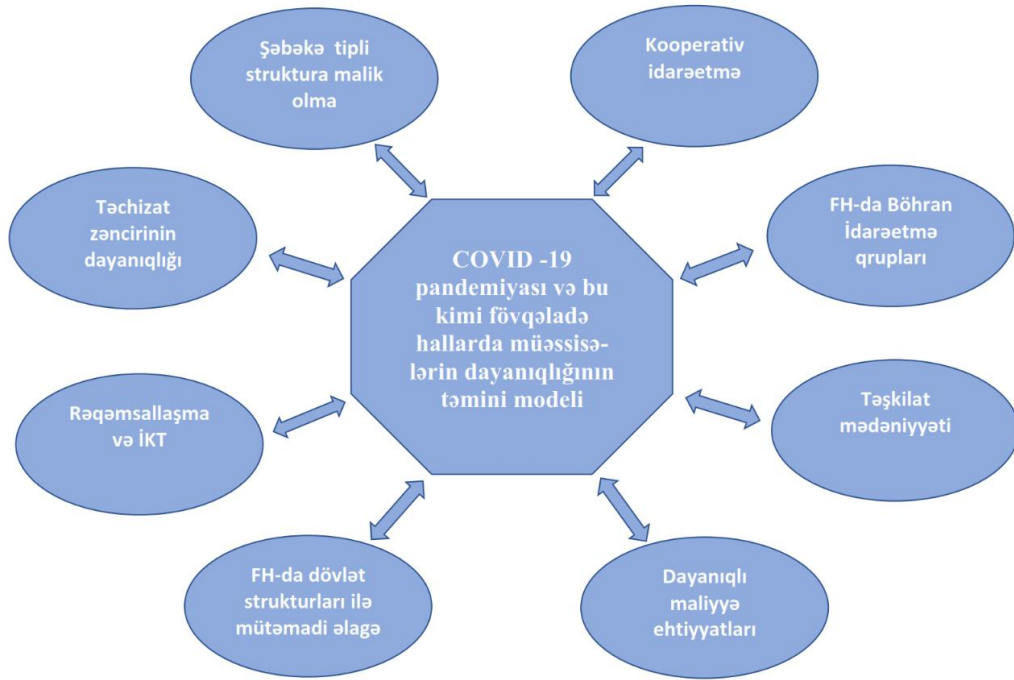
d) **Maliyyə sabitliyi əmsali** 0,8 - 0,9-a bərabər olduqda ən optimal hesab olunur. Cədvəldəki hesablamalara görə, şirkətlərin maliyyə sabitliyi indeksi tövsiyə olunan dəyərdən aşağı olub. Müvafiq olaraq, 2020-ci ilə indeksin aşağı düşdüyünü mənfi tendensiya kimi qeyd etsək də, 2021-ci ilə bu göstəricinin artığını müşahidə edə bilərik.

e) **Ödəmə qabiliyyəti nisbəti** müəssisənin fəaliyyətinin hansı hissəsinin öz vəsaiti, hansı hissəsinin isə borc kapitalı hesabına maliyyələşdirildiyini göstərir. Əgər əmsalın dəyəri 1,0 -dən azdırsa, SOCAR və AZAL şirkətində olduğu kimi, bu o deməkdir ki, şirkətin əmlakının əksəriyyəti borc vəsaitləri hesabına formalaşır. Bu halda nisbət müfəlisləşmə təhlükəsini göstərə və kreditə çıxışı çətinləşdirə bilər. Azercell şirkətində dəyər 1,0 -dən artıq olduğuna görə deyə bilərik ki müəssisə fəaliyyətini öz vəsaiti hesabına formalaşdırır. İllər üzrə müqayisə olunarsa 2020-ci ildə əhəmiyyətli dərəcədə azalma müşahidə olunmuş, lakin növbəti ildə yenidən qismən artıma müvəffəq ola bilmişdir.

f) **Maliyyə leverec nisbəti** (borcun kapitala nisbəti) iqtisadiyyatın hər bir sahəsində fərqli meyarlara malikdir. Borc nisbətinin 0,5 olması o deməkdir ki, öhdəliklər kapitaldan iki dəfə çoxdur. Borcun kapitala nisbətinin 1,0 olması o demək olardı ki, investitorlar və kreditorlar biznes aktivlərində bərabər paya malikdirlər. Borcun kapitala nisbətinin aşağı olması, adətən, maliyyə cəhətdən daha sabit bir hal deməkdir. SOCAR və Azal şirkətlərində borcun kapitala nisbəti daha yüksəkdir və illər üzrə artım müşahidə olunur ki, bu da kreditorlar və investitorlar üçün riskli hesab olunur.

Müəssisələrin fəvqəladə hallarda effektiv fəaliyyətinin təmini üçün tövsiyə olunan dayanıqlılıq modeli

COVID-19 pandemiyası zamanı müəssisələrin maliyyə dayanıqlılığının öyrənilməsi məqsədli aparılan çoxlu sayda tədqiqatların analizi, eyni zamanda müəllifin üzərində işlədiyi hal-hazırkı dissertasiya işində təqdim edilən araşdırmaların nəticəsi olaraq və əldə edilən bilgilərə əsaslanaraq, xüsusi fəvqəladə hallar zamanı müəssisələrin effektiv fəaliyyət göstərmələri və davamlı dayanıqlılığa sahib olmaları üçün aşağıda təsvir edilən xüsusiyyətlərə malik bir struktur-modelə uyğunlaşması üzrə tövsiyələr təklif olunur:

Şəkil 3. Pandemiya zamanı müəssisə effektivliyi və dayanıqlılıq modeli

1. ***Şəbəkə quruluşuna və yüksək səviyyəli virtuallığa malik müəssisələr*** pandemiya dövründə öz biznes əməliyyatlarını daha dayanıqlı şəkildə davam etdirməyə nail ola bilirlər. Qeyri-müəyyənlik dövründə davamlı dayanıqlılığa nail olmaq və səy göstərmək üçün koordinasiyanı, mürəkkəb qərarların qəbulunun bölüşdürülməsini və müxtəlif resursların və imkanların araşdırılmasını təkmilləşdirmək üçün yeni sistem şəbəkəsi strukturu tətbiq edilməlidir (Moliterno T. və Douglas M., 2011, s.38). Bu koordinasiya çoxsaylı kiçik miqyaslı hərəkətlərin eyni vaxtda həyata keçirilməsi, böhran beyin fırtınası sessiyaları zamanı konseptuallaşdırılmış simulyasiyalara uyğun təcrübələrin aparılması və müxtəlif strateji variantların effektivliyinin araşdırılması ilə əldə edilir (Christopher M. və Holweg M., 2011). Bundan əlavə, pandemiya böhranı zamanı davamlılıq üzrə işçi qrupları tez-tez onlayn görüşlər keçirə bilər, burada hesabatlar təqdim edə, qarşıya qoyulmuş məqsədlərin vəziyyətini yoxlaya, müdaxilə edə və müvafiq olaraq onları tənzimləyə, və növbəti qısa zaman (məsələn, növbəti 48 saat) və ya sonrakı həftə üçün xüsusi plan hazırlaya bilərlər. Gözlənilməz təhlükələr baş verdikdə tez nizamlana bilərlər və daha yaxşı fəaliyyət göstərən şirkətlər şəbəkə strukturu, çevik və sadə təlimatlar, paylanmış işçi qüvvəsi və liderlik və daha az qarşılıqlı asılılıq ilə xarakterizə olunur (Harrington L. və Smith R.H., 2014).

2. Daha qısa və daha **çox saxəli təchizat zəncirina** malik müəssisələr pandemiya dövründə daha inamla biznes əməliyyatlarını davam etdirirlər. Bu təchizat sistemli uğurlu təşkilatlar həm tələb, həm də təklif qovşaqlarına diqqət yetirərək, hər bir region üçün kifayət qədər paylama miqdarını təmin etmək üçün çoxlu əlaqələr və mümkün qədər çox müxtəlif sxemlər qururlar (Kirstin S. və Sanne S., 2015). Köçürmə və idxal məhdudiyətlərindən, çatdırılma gecikmələrindən və paylanmaya mane ola biləcək inflyasiyadan qaçmaq üçün bir çox alternativ yerli, dövlət səviyyəli və regional təchizatçılarla əməkdaşlıq qurulmalıdır. Ekstremal pozulma şəraiti zamanı tədarük zəncirinin dayanıqlılığı satış itkisini, bərpa xərclərini azaldır, brend reputasiyasını və səhm qiymətini artırır (Craven M., Mysore M. və Wilson M., 2020).
3. Adaptiv və çevik **təşkilati mədəniyyətə malik** müəssisələr pandemiya dövründə dayanıqlı fəaliyyətləri ilə fərqlənməyi bacarırlar. Təhsilli və yaxşı təlim keçmiş əməkdaşlara, şəbəkəyə bənzər struktur quruluşa malik bu təşkilatlar fəvqəladə hallar zamanı dəyişikliklərə tez reaksiya vermək üçün çevik xüsusiyyətlər sahibdirlər, - gözlənilməz böhran baş verdikdə, bütün işçilər liderlik məsuliyyətini öz üzərinə götürməyə və maneə yarandıqda fərqli vəzifələr tutmağa hazır olurlar. Bu tip müəssisələrdə rəhbərliyin əsas vəzifələrindən biri əməkdaşların daxili motivasiyasına yönəldilmiş doğru təşkilati arxitektura yaratmaqdır, - bu, onların "fəaliyyət üçün söhbət" düsturu formasını alan informasiya mübadiləsinə cəlb edilməsi ilə baş verir, - bütün təşkilatı ünsiyyət, "beyin fırtınası" və perspektivlər mübadiləsinə cəlb etməlidir (Kostas D., 2003, s.251–267). Bu tipli idarəedici zəhinlilik formal strukturların modifikasiyasını dəstəkləyən mexanizmləri, improvizasiya qabiliyyətini və təkmil düşünmə qabiliyyətini təqdim etməklə təşkilatlara böhranlardan daha az itki ilə yayınmağa kömək edir (Lee S.H., Makhija M., 2009).
4. **Kooperativ (paylanmış) rəhbərlik** strukturuna malik müəssisələr pandemiya dövründə öz biznes əməliyyatlarını effektiv davam etdirirlər. Təşkilatların öz fəaliyyətlərini fəvqəladə hallarda davam etdirmələri üçün alternativ fəvqəladə liderlər təyin edilməli və onlar gözlənilməz çətinliklər zamanı yerində vəziyyətə müdaxilə etməyə hazır olmalıdırlar. Fəvqəladə liderlər, koordinasiya qrupları və ya "sınır mərkəzi" və "qovşaqlar" müvafiq olaraq risklərin idarə edilməsi məqsədli təşkilatın strateji fəvqəladə hallar planını diqqətlə həyata keçirmək və böhrandan əvvəl müəyyən edilmiş qaydalara riayət etməklə, lakin ətraf mühitdəki gözlənilməz dəyişikliklərə sürətli uyğunlaşmaya imkan verən kifayət qədər çevikliklə resurs bölgüsü və risklərin azaldılmasına qərar verməyi bacarmalıdırlar. Bu yolla, müstəqil fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı iştirakçıların əldə edə bilməyəcəyi olduqca mürəkkəb vəzifələri yerinə yetirməklə və inteqrasiya olunmuş təşkilatın bütün sahibkarlıq funksiyalarını birləşdirməklə müsbət nəticələr əldə etmək mümkündür (Johansen W., Aggerholm H.K. və Frandsen F., 2012, s. 270–279). Fəvqəladə liderlərə ünsiyyətdə qeyri-rəsmi strukturları inteqrasiya etmək və yaranan şəraitə təşkilati reaksiyanın uyğunlaşdırılması tapşırığı verilməlidir.
5. **Fəvqəladə hallarda böhran idarəetmə komandasına malik** müəssisələrin pandemiya çağırışlarına daha dayanıqlı tab gətirmə xüsusiyyətlərinə malikdirlər. Bu

komandanın üzvü olan liderlər müxtəlif məsuliyyətlər, tapşırıqlar və təşəbbüslər irəli sürmək qabiliyyətinə və səriştəsinə malik, stresli vəziyyətlərin öhdəsindən gəlmək və təşkilatın bütün qovşaqlardan gələn müvafiq məlumatları birləşdirərək və onları dəyişdirməklə optimal vəziyyətə gətirə və sürətli reaksiya verə bilən yüksək təlim keçmiş və bacarıqlı şəxslərdən təşkil olunmalıdırlar (Elsabbagh S. və başqaları., 2004). Böhran liderliyi strategiyaları böhranların təbiəti, müddəti və səbəbi ilə bağlı dəyişə bilər və təşkilatın fəvqəladə hallar planına uyğunluğundan da asılı olaraq böhranın idarə edilməsi müxtəlif ssenarilərə hazırlıqdan və müxtəlif maraqlı tərəflərin böhrana münasibət tərzindən asılıdır.

6. **Qabaqcıl rəqəmsallaşma və internet texnologiyasına malik** müəssisələr pandemiya dövründə öz biznes əməliyyatlarını daha səmərəli davam etdirir, hətta yeni nailiyyətlər əldə edə bilirlər. Dayanıqlığın təmin edilməsi üçün kibernetik strukturun və İKT alətlərinin hazır olması, internetə yüksək sürətli çıxışın və əlavə avadanlıqların əldə edilməsi mühümdür (Kilpatrick J. və Barter, L., 2020). Görünməmiş fəlakətlər zamanı digər müəssisələr ilə birgə səmərəli ünsiyyət qurmaq, qeyri-müəyyən şəraitdə əqlabətən qərarların onlayn qəbul etmək, veb-sayt yaratmaqla ondan bəhrələnmək, rəqəmsal kitabxanalara, biliklərin idarəetmə sistemlərinə, inventar hesabat sistemlərinə, o cümlədən, nou-hau program təminatı, alətlər və aparatlar, tətbiqlər, hesablama loqarifmləri, aparat, texnoloji və idrak kapital vasitələrinə etibar etməlidirlər (Vogt M., Hertweck D. və Hales K, 2014). Böhran idarəetmə komandası müəssisənin hansı çətinliklərlə üzləşə biləcəyini və veb-sayta yüklənəcək əsas məlumatlardan xəbərdar olmalıdır. Kütləvi bildiriş sistemləri ilə birlikdə tətbiq olunduqda, internet saytları dəyər qazanır və əsas maraqlı tərəflərə və işçilərin fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır (Coombs W.T., 2007, s.4-6).
7. **Dayanıqlı maliyyə ehtiyatlarına malik müəssisələr** pandemiya dövründə öz biznes əməliyyatlarında daha müvəffəqiyyətli nəticələr əldə etmək imkanlarına malik olurlar. Fəvqəladə hallar üzrə maliyyə planları maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi üçün aydın şəkildə müəyyən edilmiş büdcə və maliyyələşdirmə modelinə malik olmalı, riskin kimin daşıyacağını, çağırışlara necə cavab verməli və nəyi maliyyələşdirməli olduğunu müəyyən edən böhrandan əvvəlki və böhrandan sonrakı bərpa planlarını hazırlamaq və həyata keçirmək üçün mövcud alətlər və iş programlarına malik olmalı, müxtəlif ssenarilər üzrə xərc-mənfəət təhlillərini özündə əks etdirməlidir (Belás J. və başqaları, 2017, s. 80–93). Risklərin ölçülməsi, resursların bölüşdürülməsi və təsirlərin azaldılması üçün alternativ yolların nəzərdən keçirilməsi ilə fəvqəladə hal şokunun təsirinin azaldılması effektiv təşkilati fəaliyyətə kömək edir (Luise K., Kilcon K. və Adam Z., 2004).
8. **Dövlət strukturları ilə mütəmadi əlaqə** müəssisələrin fəvqəladə hallarda fəaliyyətlərinin davam etdirilməsində, yerli qanunvericiliklə dəstəklənən xüsusi qərarların qəbuluna müsbət təsir göstərir. Müəssisələrin fəvqəladə hallarda fəaliyyətləri bu tip epidemiyalarda daha çox dövlət strukturları və yerli qanunvericiliklə tənzimlənir və dövlətin birbaşa nəzarəti altında həyata keçirilir. Dövlət strukturları nə qədər optimal tənzimlənmə qaydaları tərtib edib, onun icrasına nəzarət etməyə çalışsalar da, bu qərar və göstərişlərin hazırlanmasında müxtəlif sahələr üzrə

mövcud məlumat bazasına sahib olmaları, bütün istehsalat, tikinti, ticarət, logistika və s. kimi müxtəlif xidmət sahələri üzrə bazarda fəaliyyət göstərən iqtisadi oyunçuların bütün istəklərini bilərək ümümləşdirmələri vacibdir. Bunun üçün irəlidə qarşıya çıxacaq fəvqəladə hallar zamanı onun önlənməsi tədbirlər planı hər bir şirkətin bu tip hallarda tənzimləmə qərarlarının icrasında fəal iştirak etməli, hadisələrlə üzləşdiyi zaman, necə hərəkət etmənin əvvəlcədən hazırlanmış proqramları ilə dövlət strukturlarına anında müraciət etmə imkanlarına sahib olmalıdırlar (Kapucu N., Hu Q., 2020).

Digər mühüm məqam, fəvqəladə hallarda fəaliyyətlərin tənzimlənməsi üçün dövlət tərəfindən verilmiş qərarların icrası zamanı müəssisələrin buna uyğunlaşması zamanı itkisinə səbəb olur. Əgər Azərbaycanda “keçilmiş dərslər” (“lesson learned” – təcrübədən qazanılan biliklər anlamında) timsalında buna misal gətirmək istəsək, SMS icazə sisteminin tətbiqi zamanı işverən təşkilatların əməkdaşlarının tez bir zamanda qeydiyyatdan keçirilməsi (bəzi aparıcı şirkətlərdə bu, minlərlə əməkdaşın məlumatlarının dövlət elektron siteminə işlənilməsinə tələb edir), vaksinasıya tədbirlərinin ərazi üzrə yerli poliklinikalarda pərakəndə halda deyil, TƏBİB ilə razılaşma əsasında müəssisənin daxili tibbi məntəqələrində sistemli şəkildə həyata keçirilməsi, xəstəliyə yoluxmuş insanların yenidən iş mühitinə geri dönüşünün təmin edilməsi üçün lazımı icazələrin alınması və buna nəzarəti qeyd edə bilərik.

Beləliklə, fəvqəladə hallar zamanı müəssisələrin effektiv fəaliyyət göstərmələri və maliyyə dayanıqlığına sahib olmaları haqqında yuxarıdakı mülahizələrimizə əsaslanaraq iddia edirik ki, belə bir dayanıqlılıq modelinin məhz təklif etdiyimiz xüsusiyyətlərə malik, - şəbəkəli və virtual struktura malik şirkətlər, daha qısa və şaxələndirilmiş təchizat zənciri, çevik və adaptiv mədəniyyət, paylanmış liderlik və işçi qüvvəsi, qabaqcıl rəqəmsallaşma və internet texnologiyaları, üçüncü tərəflərlə daim əlaqəni nəzərdə tutan, fəvqəladə hallar zamanı böhran idarəetmə komandasına və uyğun planlara sahib olmaqla gözlənilməz pandemiya və bu kimi böhran hallarında öz fəaliyyətlərini daha effektiv davam etdirə bilər.

Nəticə

COVID-19 pandemiyasının iqtisadiyyata göstərdiyi təsirlərinin müəssisələrin maliyyə dayanıqlığı prizmasından araşdırılmasına həsr olunan bu tədqiqat işində mövzu üzrə mövcud ədəbiyyatların müfəssəl təhlili pandemiyanın yaratdığı təhdidlər kontekstində və makroiqtisadi əlaqələr müstəvisində aparılaraq, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 3 aparıcı yerli şirkətin timsalında, onların maliyyə dayanıqlığının qiymətləndirilməsi, kapitalın borcla nisbəti kriteriləri əsasında təyin edilərək müqayisəli şərh edilmiş və bu göstəricilərin son üç il ərzində dəyişmə qanunauyğunluğunun qrafiki təsviri verilmişdir.

Məqalədə pandemiyanın müəssisələrin maliyyə dayanıqlığına təsirlərinin araşdırmaları haqqında məlum təsirlərin ümümləşməsinin məntiqi analizi olaraq, həmçinin, dayanıqlılığın qorunmasında böhran idarə edilmə tədbirlərinin təhlili nəticəsində bu tipli qlobal xarakterli pandemiyalar və gözlənilməz fəvqəladə hallarda müəssisələrin davamlı dayanıqlılığının təmini üzrə tövsiyələr hazırlanaraq təqdim olunmuşdur.

Müəssisələr üçün təklif olunan bu dayanıqlıq modelinin 8 əsas prinsiplial struktur təşkil edicisinin hər birinin xüsusiyyətlərinin qısa şərhi verilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti olaraq tövsiyə olunur ki, pandemiyanın təsirlərini minimuma endirmək üçün müəssisələr təqdim olunan davamlı dayanıqlıq modelinə uyğun struktur quruluşu öncədən nəzərə almaqla və fəaliyyətlərini bu istiqamətdə təşkil etməklə, bu kimi gözlənilməz fəvqəladə çağırışlar zamanı daha müvəffəqiyyətli ola bilərlər.

Ədəbiyyat

1. “Financial stability implications of support measures to protect the real economy from the COVID-19 pandemic” published European Systemic Risk Board, 2021.
2. Belás, J.; Mišanková, M.; Schönfeld, J.; Gavurová, B. Credit risk management: Financial safety and sustainability aspects. *J. Secur. Sustain. Issues* 2017, 7, 79–93.
3. Christopher M. və Holweg M. Supply Chain 2.0”: Managing supply chains in the era of turbulence. *International J. Phys. Distrib. Logist. Manag.* 2011, s.40-42
4. Coombs, W.T. Crisis management and communications. *Inst. Public Relat.* 2007, 4, 6
5. Craven M., Mysore M. və Wilson M. COVID-19 Briefing Note: 13 May 2020; McKinesey Company: New York, USA, 2020
6. Dybal S.V. . (2011). “Financial analysis: theory and practice”. St. Petersburg: Business-press”.
7. Elsubbaugh S. və başqaları, “Preparation for Crisis Management: A Proposed Model and – Empirical Evidence”, *Journal of Contingent Crisis Management*, 2004, s.111–126
8. Enhancement”, *Sustainability*, 2020
9. Harrington L.və Smith R.H., *The Resilient Supply Chain*; DHL: Bonn, Germany, 2014
- 10.<http://www.e-qanun.az/framework/44791>
11. http://www.maliyye.gov.az/scripts/pdfjs/web/viewer.html?file=/uploads/news_files/5f2486962c071.pdf
12. <https://fed.az/az/ikt/quotazercellquot-sagird-telebe-ve-muellimler-ucun-internet-paketi-istifadeyeverdi-97134>
13. <https://ir.aboutamazon.com/quarterly-results/default.aspx>
14. https://s2.q4cdn.com/181345880/files/doc_news/2020/07/Delta-Air-Lines-Announces-June-Quarter-2020-Results.pdf
15. <https://socar.az/az/page/maliyye-hesabatlari>
16. https://www.azal.az/media/2022/08/29/azal_report_2020_az.pdf
17. <https://www.azercell.com/assets/files/azercell-telecom-llc-2021-fs-aze.pdf>
18. <https://www.imf.org/en/Publications/GFSR/Issues/2019/10/01/global-financial-stability-report-october-2019>
19. <https://www.imf.org/en/Publications/GFSR/Issues/2020/04/14/Global-Financial-Stability-Report-April-2020-49020>
20. <https://www.marketwatch.com/story/papa-johns-ceo-says-the-company-has-added-more-than-8-million-new-customers-this-year-11604687441>
21. Iva Gregurec, Martina Tomićić Furjan and Katarina Tomićić-Pupek (2020), “The Impact of COVID-19 on Sustainable Business Models in SMEs”. *Sustainability* 13(3):1098
22. Johansen W., Aggerholm H.K. və Frandsen, “F. Entering new territory: A study of internal crisis management and crisis communication in organizations” *Public Relat. Rev.*, 2012, s.270–279
23. Kapucu N., Hu Q., “Network Governance: Concepts, Theories, and Applications” Routledge London, UK, 2020
24. Kilpatrick J. və Barter, L. “COVID-19: Managing Supply Chain Risk and Disruption” Deloitte: Toronto, Canada, 2020
25. Kirstin S. və Sanne S. The role of collaboration in supply chain resilience. *Supply Chain Manag. Int. J.* 2015, s.1–29

26. Kostas D. “The pursuit of sustainable business excellence” *Total Qual. Manag. Bus. Excell.* 2003, s.251–267
27. Lee S.H., Makhija M. “Flexibility in internationalization: Is it valuable during an economic crisis?” *Strateg. Manag. Journal*, 2009, s.538–554
28. Luise K., Kilkon K. və Adam Z. “Coordination in Rapidly Evolving Disaster Response System: The Role of Information”, *American Behavioral Science*, 2004, s.296–312
29. Moliterno T. və Douglas M. *Network Theory of Organization: A Multilevel Approach*. J. Manag. 2011, 38
30. Raquel S., Canetta L. və Raul P., “A Conceptual Reference Framework for Enterprise Resilience
31. Richard Baldwin and Beatrice Weder di Mauro (2020) “Economics in the Time of COVID-19”, CEPR Press March 2020.
32. Tağızadə A.A. (2022), Müəssisələrin maliyyə dayanıqlığına COVID-19 pandemiyası prizmasından baxış. “Tikintinin iqtisadiyyatı və menecmenti”, *AzMIU*, 2022, №3 (20), səh. 119-127.
33. *The Macroeconomics of Epidemics | NBER*
34. Thomas Günther¹, Werner Gleißner, Christian Walkshäusl (2020), “What happened to financially sustainable firms in the Corona crisis?” *NachhaltigkeitsManagementForum*. 2020 Jul 22: s. 1–8.
35. Ulric Eriksson von Allmen, Phakawa Jeasakul, Heedon Kang, and Purva Khera, "Macrofinancial Considerations for Assessing the Impact of the COVID-19 Pandemic", 2020
36. Vogt M., Hertweck D. və Hales K. “Strategic ICT Alignment in Uncertain Environments: An Empirical Study in Emergency Management Organizations”, *Hawaii International Conference on System Sciences*, Kauai, USA, 2011; s.1–11
37. Yulia Valega (2016), “Ways of improving financial stability of Valio Group”, *Seinäjoen ammattikorkeakoulu-2016*, s.18.

Əlavə

SOCAR, AZAL QSC və Azercell Telecom MMC mətbuata açıqlanan maliyyə hesabatları əsasında COVID -19 pandemiyası dövründə (2019-2021-ci illər) maliyyə sabitliyinin müqayisəli analizinin nəticələri

Hesabat düsturları:

- Kapitalın aktivlərə nisbəti = Kapital / Cəmi Aktivlər
- Borc-aktiv nisbəti = Ümumi Öhdəliklər / Cəmi Aktivlər
- Cari borcun nisbəti = Qısamüddətli Öhdəliklər / Cəmi Aktivlər
- Maliyyə sabitliyi indeksi = (Kapital + Uzunmüddətli Borc) / Ümumi Aktivlər
- Ödəmə qabiliyyəti nisbəti = Kapital / Cəmi Öhdəliklər
- Maliyyə leverec nisbəti = Ümumi Öhdəliklər / Kapital

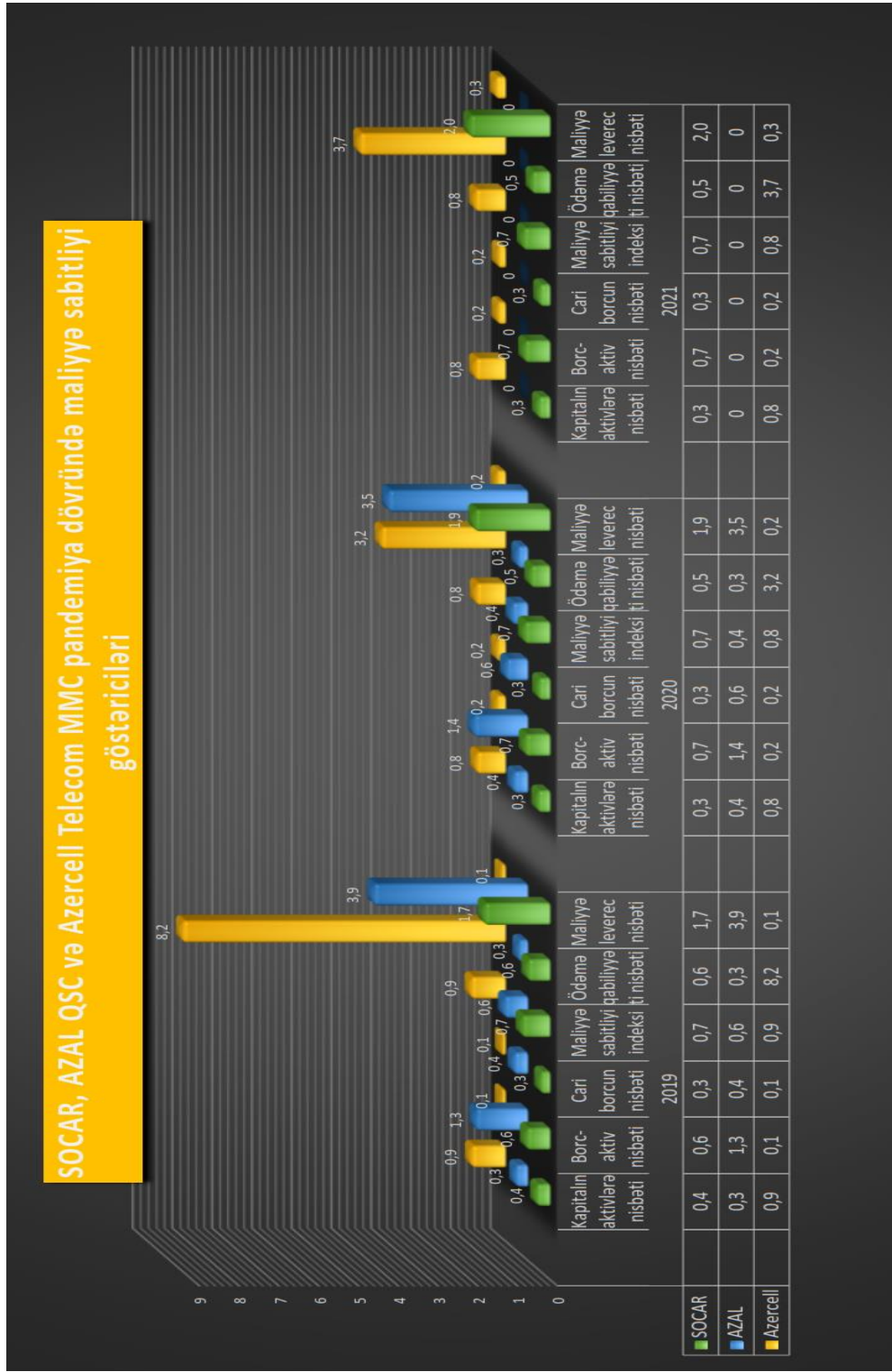
İl	Hesabat kriteriyaları	SOCAR	AZAL	Azercell
2019				
	Kapitalın aktivlərə nisbəti	0,4	0,3	0,9
	Borc-aktiv nisbəti	0,6	1,3	0,1
	Cari borcun nisbəti	0,3	0,4	0,1
	Maliyyə sabitliyi indeksi	0,7	0,6	0,9
	Ödəmə qabiliyyəti nisbəti	0,6	0,3	8,2
	Maliyyə leverec nisbəti	1,7	3,9	0,1
2020				
	Kapitalın aktivlərə nisbəti	0,3	0,4	0,8
	Borc-aktiv nisbəti	0,7	1,4	0,2
	Cari borcun nisbəti	0,3	0,6	0,2
	Maliyyə sabitliyi indeksi	0,7	0,4	0,8
	Ödəmə qabiliyyəti nisbəti	0,5	0,3	3,2
	Maliyyə leverec nisbəti	1,9	3,5	0,2
2021				
	Kapitalın aktivlərə nisbəti	0,3	N/A	0,8
	Borc-aktiv nisbəti	0,7	N/A	0,2
	Cari borcun nisbəti	0,3	N/A	0,2
	Maliyyə sabitliyi indeksi	0,7	N/A	0,8
	Ödəmə qabiliyyəti nisbəti	0,5	N/A	3,7
	Maliyyə leverec nisbəti	2,0	N/A	0,3

İstifadə olunan mənbələr:

1. <https://socar.az/az/page/maliyye-hesabatları>
2. <https://www.azercell.com/assets/files/azercell-telecom-llc-2021-fs-aze.pdf>
3. https://www.azal.az/media/2022/08/29/azal_report_2020_az.pdf

Qeyd: AZAL QSC 2021-ci il üzrə maliyyə hesabatları açıq mətbuatda əlçatan olmamışdır.

Qrafik 1. SOCAR, AZAL QSC və Azercell Telecom MMC şirkətlərinin pandemiya dövründə (2019 – 2021) maliyyə sabitliyi göstəriciləri

НЕЧЕТКИЕ МНОЖЕСТВА И АДАПТИВНЫЕ АЛГОРИТМИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ОПТИМИЗАЦИИ В МОДЕЛИРОВАНИИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОБЪЕКТОВ

Daxil olub: 31 oktyabr 2022-ci il
Qəbul olunub: 16 noyabr 2022-ci il
Received: 31 October 2022
Accepted: 16 November 2022

Ариф Алиев
Канд. тех. наук, генерал-майор тамож.
служ. в отставке
sona4141@inbox.ru

Резюме

Известной проблемой математического моделирования является адекватность построенной модели реальному экономическому объекту или системе объектов, функционирующих в условиях сильной неопределенности. Для разрешения этой проблемы в теории управления длительное время предпринимаются значительные усилия. Значительные результаты в этом направлении получены Л. Заде, который показав возможность количественной оценки лингвистических переменных, введя понятие «нечетких множеств» и совместно с Беллман разработав метод нахождения «расплывчатых» решений сильно расширил границы адекватности математических моделей реальным экономическим объектам, функционирующих в условиях существенной неопределенности. Не менее важные результаты получены Я. Цыпкиным. Адекватность достигается путем пошагового движения по градиенту критерия оптимизации с учетом новых условий состояния объекта и внешних воздействий на каждом шаге, происходит анализ и обучение самой модели. При этом допускается, что на каждом шаге обучения модели есть возможность «измерения» фазовых координат и вычисления приближенных значений градиента критерия оптимизации. В статье сделана попытка совместного рассмотрения теорий Л. Заде и Я. Цыпкина и она может служить ориентиром будущих исследований в области построения адекватных математических моделей.

Ключевые слова: *экономический объект, «нечеткие множества», адекватность моделей, обучение моделей, «расплывчатые» решения.*

İQTİSADİ OBYEKT LƏRİN MODEL LƏŞDİRİLMƏSİNDƏ QEYRİ-SƏLİS ÇOXLUQLAR VƏ ADAPTİV ALQORİTMİK OPTİMALLAŞDIRMA ÜSULLARI

Arif Əliyev
t.e.n., istifadə olan gömr. xidm. general-mayoru
sona4141@inbox.ru

Xülasə

Riyazi modelləşdirmənin əsas problemi – qurulmuş riyazi modellərin güclü qeyri-müəyyənlik şəraitində fəaliyyət göstərən real iqtisadi modellərə adekvatlığıdır. İdarəetmə nəzəriyyəsinə bu problemi həll etmək üçün uzun müddət ərzində əhəmiyyətli səylər edilmişdir. Bu istiqamətdə mühüm nəticələr L.Zade tərəfindən əldə edilmişdir, o, lingvistik dəyişənlərin kəmiyyətinin müəyənləndirilməsinin mümkünlüyünü göstərərək, “qeyri-səlis çoxluqlar” anlayışını tədbiq edərək, Bellmanla birlikdə “qeyri-müəyyən” həllərin tapılması metodunu işləyib hazırlayaraq, qeyri-müəyyənlik şəraitində fəaliyyət göstərən real iqtisadi obyektlərə riyazi modellərin adekvatlığının sərhədlərini xeyli genişləndirmişdir. Y.Tsypkin tərəfindən də əhəmiyyətli nəticələr alınmışdır. Adekvatlıq obyektin vəziyyətinin yeni şərtləri və hər addımda xarici təsirlər nəzərə alınmaqla, optimallaşdırma meyarının qradiyenti üzrə addım-addım hərəkət etməklə əldə edilir, modelin özünün təhlili və öyrədilməsi baş verir. Ehtimal olunur ki, hər bir addımda faza koordinatlarını “ölçmək” və optimallaşdırma meyarının qradiyentinin təxmini dəyərlərini hesablamaq imkanı var. Məqalədə L.Zade və Y.Tsypkinin nəzəriyyələrini birgə nəzərdən keçirməyə cəhd edilir və bu, modellərin qurulması sahəsində gələcək tədqiqatlar üçün bələdçi rolunu oynaya bilər.

Açar sözlər: iqtisadi obyekt, “qeyri-səlis çoxluqlar”, modelin adekvatlığı, modelin öyrədilməsi, “qeyri-müəyyən həllər”.

FUZZY SETS AND ADAPTIVE ALGORITHMIC OPTIMIZATION METHODS IN THE MODELING OF ECONOMIC OBJECTS

Arif Aliyev

*PhD in technical sciences, retired major general of the customs service
sona4141@inbox.ru*

Abstract

A well-known problem of mathematical modeling is the adequacy of the constructed model to a real economic object or system of objects operating under conditions of strong uncertainty. Significant efforts have been made for a long time to resolve this problem in control theory. Significant results in this direction were obtained by L. Zadeh, who greatly expanded the boundaries of the adequacy of mathematical models to real economic objects operating under uncertainty having shown the possibility of quantifying linguistic variables, introducing the concept of "fuzzy sets" and, together with Bellman, having developed a method for finding "vague" solutions. Results obtained by Ya. Tsypkin are significant enough. Adequacy is achieved by step-by-

step movement along the gradient of the optimization criterion, taking into account the new conditions of the state of the object and external influences at each step, the model itself is analyzed and trained. It is assumed that at each step of training the model there is the possibility of "measuring" the phase coordinates and calculating the approximate values of the gradient of the optimization criterion. The article attempts to jointly consider the theories of L. Zadeh and Ya. Tsypkin and it can serve as a guide for future research in the field of constructing adequate mathematical models.

Keywords: economic object, "fuzzy sets", model adequacy, model training, "vagueness" solutions.

Введение в предмет исследования

Извечная проблема моделирования вообще, и моделирования экономических объектов и систем в частности, заключается в обеспечении адекватности математических моделей реальному объекту, функционирующего в условиях неопределенности. Известно, что неопределенность возникает при нечетком знании критерия оптимизации, при неизвестности структуры и параметров объекта управления, а также при наличии внешних возмущающих воздействий.

В значительной степени, в разрешении этой проблемы достигнуты существенные результаты в следствии применения аппарата «нечеткого множества» Л. Заде [1], [3] и адаптивного метода оптимизации Я. Цыпкина [2].

Теория «нечеткого множества», за счет возможности количественной оценки лингвистических переменных, значительно расширила границы адекватности математических моделей реальным процессам. А метод принятия решения Беллмана – Заде [3], разработанного на основе теории «нечетных множеств», показал возможность получения «расплывчатых решений» в условиях сильной неопределенности условий функционирования экономических объектов.

Адаптивный метод оптимизации Я. Цыпкина возник, в основном, из понимания нечеткости описания критерия оптимизации, незнания его явной формы, а также невозможности четкого описания структуры и связей параметров управляемого объекта. Вся идеология этого метода построена на том, что незнание априорной информации об управляемом объекте и о критерии оптимизации устраняется путем обучения самой математической модели и изучения ее на основе воздействия на модель управляющих переменных (если проведение физического эксперимента невозможно). Здесь явно видно использование принципа «дуального управления» А. Фельдбаума [4] – обучение и управления моделью. А. Фельдбаум получил значительные результаты в теории статистических решений, когда предполагается, что известны плотности распределения случайных

факторов, создающих неопределенность функционирования объекта. В ряде случаев, как правило, получить полную информацию о случайных факторах не представляется возможным. В условиях сильной неопределенности подход Я. Цыпкина позволяет получить наиболее адекватное решение [5], [6]. Метод оптимизации Я. Цыпкина построен на следующем: на начальном этапе, в пределах допустимых пределов, конструктивно выбираются начальные условия, направления поиска оптимального управления, а затем на основе N шагов происходит коррекция направления поиска и управления до достижения оптимальности путем обучения математической модели. В данной статье с целью повышения адекватности математических моделей реальным экономическим объектам и системам сделана попытка совместного рассмотрения теории «нечетких множеств» Л. Заде и адаптивных алгоритмических методов оптимизации Я. Цыпкина.

Динамическая модель объекта управления и постановка задачи

Предполагаем, что объект управления функционирует в условиях рыночной экономики; развитие предприятия осуществляется за счет фонда развития производства и инвестиций; выпуск продукции полностью выполняется за счет производственных фондов, при этом допускается, что потребности объекта управления в сырье, полуфабрикатах, электроэнергии, топливе и оборотных средствах полностью удовлетворяются. Источником развития является прибыль предприятия, которая предопределяется объемом реализации продукции, а объем реализации продукции зависит от фондоотдачи основных производственных фондов и наличия спроса на произведенную продукцию.

Ставится задача найти такие управляющиеся воздействия, которые обеспечивали бы выпуск продукции близкое к потребности экономики страны в этой продукции.

Основываясь на модели, приведенной в [7, с.212-214], можно предположить, что между переменными, указанными выше, существуют следующие соотношения:

$$P(t) = f A(t), \quad (1)$$

$$dA/dt = \Phi(t) + I(t), \quad (2)$$

$$\Phi(t) = \alpha M(t), \quad (3)$$

$$M(t) = (1 - c) P(t), \quad (4)$$

Система соотношений (1–4) включает производственную функцию предприятия, отображающая оператор преобразования производственных фондов $A(t)$ в произведенную продукцию с помощью нормативного коэффициента фондоотдачи (f) (соотношение (1)). Второе соотношение показывает динамику изменения производственных фондов от двух факторов: фонда развития предприятия $\Phi(t)$ и инвестиций $I(t)$. Соотношение (3) показывает какая доля прибылей

предприятия $M(t)$ направляется в фонд развития (используется нормативный коэффициент α). Зависимость прибыли предприятия от объема реализации продукции дается соотношением (4).

Следует заметить, что в приведенной модели используются три нормативных коэффициента: f , α и c , некоторые из которых могут выступать в качестве управляющих переменных. В частности, изменения коэффициента α может приводить к вариациям объема использования $\Phi(t)$. Но главное замечание сводится к тому, что эти коэффициенты могут содержать определенную степень неопределенности и достаточно быстро и непредсказуемо изменяться во-времени (к примеру, коэффициент фондоотдачи f). Все вышеуказанные факторы приводят к неадекватности математической модели к реальному процессу.

Следуя постановке задачи, задаются потребности экономики страны в продукции предприятия на весь период моделирования $[0-T]$ и выбор управляющих переменных направлено на минимизацию отклонения от заданного потребления:

$$(\sum_{t_i} P(t_i) - \sum_{t_i} \Pi(t_i))^2 \rightarrow \min \quad (5)$$

Цель управления (5) можно рассматривать как обеспечение близости выпуска продукции

$P(t)$ к потребности экономики страны $\Pi(t)$ в каждый момент времени.

Соотношения (1) – (4) сводятся к дифференциальному уравнению

$$dA/dt - a A(t) = I(t) \quad (6)$$

где $a = \alpha(1 - c)f > 0$

Как видно из соотношений (1) и (6) выпуск продукции зависит от $A(t)$, инвестиций $I(t)$ и коэффициента « a », зависящий от коэффициентов « α , c и f ».

В модели (1), (6) за управляющее воздействие принимаются инвестиции $I(t)$, а фонд развития предприятия $\Phi(t)$ принимается постоянным на интервалах (шагах) моделирования. Выходная переменная это – выпуск продукции $P(t)$, а входные переменные – сырье, материалы, топливо и электроэнергия, которые приобретаются в необходимом количестве (это находит отражение в коэффициенте « c »). Внутренние переменные модели – производственные фонды и прибыли предприятия. Как выше было отмечено, что коэффициенты α , f и c также могут приниматься как внутренние управляющие переменные объекта.

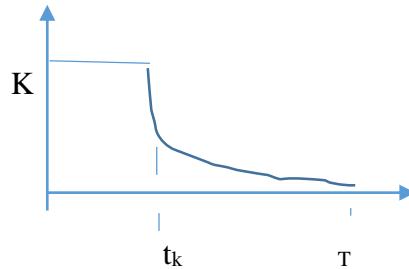
Отсутствие возможности предсказать закономерность изменения нормативных коэффициентов « α , f и c » наталкивает на их интервальную оценку [8]. Предполагается, что:

$$\begin{aligned} f &= [1 - 0]; \\ \alpha &= [0,5 - 1,0]; \\ c &= [0,8 - 1,0]. \end{aligned}$$

Принятые допущения, а также отсутствие ясности в величинах нормативных коэффициентах « f , a и c » указывает на то, что модель (1), (6) в достаточной мере неадекватна реальному процессу и неопределенна. Также неизвестен закон управления $I(t)$, минимизирующий критерий (5). $I(t)$ может быть равен нулю и больше нуля, и меньше или равен некоторой максимальной величине инвестиций K , т. е.

$$0 \leq I(t) \leq K \quad (7)$$

Принимая во внимание соображения приведенные в [8], можно закономерность изменения нормативных коэффициентов представить в виде следующего графика:

До момента времени t_k нормативный коэффициент « a » работает эффективно, но затем происходит ее снижение.

Особенность задачи (1), (5) и (6), в отличие от детерминированных и стохастических задач, заключается в том, что описание модели нечеткое в связи с тем, что характер изменения нормативных коэффициентов « f , a и c » в указанных интервалах неизвестен. С учетом решений уравнения (6) [7, с.212] перепишем критерий оптимальности (1):

$$(\sum f(A_0 + \dot{I}_0/a)exp(at) - \dot{I}_0/a) - \sum \Pi(t)^2 \rightarrow min \quad (8)$$

$$(\sum (A_0 + \beta/a^2)exp(at) - (\beta/a^2)(at + \dot{I})) - \sum \Pi(t)^2 \rightarrow min \quad (9)$$

$$(\sum [A_0 + B/(a - \beta)]exp(at) - [\beta/(a - \beta)]exp(\beta t)) - \sum \Pi(t)^2 \rightarrow min \quad (10)$$

Каждая из записанных критериев оптимальности соответствует одному из общих решений дифференциального уравнения динамики инвестиций $\dot{I}(t)$ при следующих предположениях о характере изменения инвестиций [7, с.212]:

$$1) \dot{I}(t) = \dot{I}_0 = const;$$

$$2) \dot{I}(t) = \beta t ;$$

$$3) \dot{I}(t) = B exp(\beta t).$$

В теории Я. Цыпкина предположения, указанные выше 1), 2) и 3) о характере изменения инвестиций, называются «конструктивными решениями». Но к сожалению методика их выбора не приводится, сам метод адаптивной оптимизации

позволяет улучшать «конструктивное решение» путем поиска решения двигаясь по «градиенту критерия оптимизации».

Анализ критериев оптимизации (8), (9) и (10) показывает, что при тех предположений, которые были сделаны относительно характера изменения инвестиций, то критерии принимают явный характер, но содержат сильную неопределенность относительно структурного параметра «а».

$$a = \alpha(I - c)f > 0 \quad (11)$$

В рассматриваемой задаче фазовая переменная – $P(t)$ (выпуск продукции), управляющие переменные – $I(t)$ инвестиции и нормативный коэффициент «а», зависящий от f , α и c .

Остановимся на природе переменной $P(t)$, которая изменяется во-времени в зависимости от уровня благосостояния населения и объемов производства продукции. Допускаем, что благосостояние населения высокое и потребление зависит только объемов производства продукции. В критериях оптимальности (8), (9) и (10) потребление $P(t)$ есть задание к системе и с учетом описанного выше допущения, то $P(P(t))$. Обозначим эту переменную как $P^0(t)$, которая допускаем принимаем постоянное значение на каждом шаге итерации с учетом новых условий (некая экзогенная величина). Для удобства изложения запишем в неявном виде критерий оптимальности в следующем виде:

$$J(a, I) = J(P, a, I, A - P^0)^2 \rightarrow \min \quad (12)$$

Задача сводится к тому, чтобы выпуск продукции $P(t)$ за определенный период оптимально приблизился к заданию $P^0(T)$.

Как отмечается в [2], алгоритмический адаптивный подход указывает путь решения этой задачи, связанный с одновременным изучением и управлением математической модели (объекта).

Адаптивный метод оптимизации Я. Цыпкина [2, с.199 – 234]

В теории Я. Цыпкина делается следующее важное допущение: допускается «измеримость» фазового состояния управляемого объекта и градиентов критерия оптимальности по управляющему воздействию и по внутренним параметрам объекта. Здесь важно отметить главное допущение Я. Цыпкина – предполагается, что если явное выражение для критерия оптимальности неизвестно, то используется приближенное вычисление градиента критерия оптимальности. Эти предположения позволяют построить рекуррентные соотношения поиска неизвестных параметров.

Внесем ясность в понятие «измеримость» фазового состояния управляемого объекта. Введем следующие обозначения: C – истинное значение параметра, которое нам неизвестно; z – помеха накладываемая на C или некая оценка

неточности информации о параметре; x – наблюдаемая (измеряемая) величина, по которой мы делаем выводы о C [2, с.138 - 140]. Иначе, запишем

$$x = C + \zeta \quad (13)$$

Возможно наблюдаемая (измеряемая) величина « x » случайная в силу влияния некой случайной величины ζ с нулевым средним значением и конечной дисперсией. После « n » наблюдений среднее значение истинного значения C можно записать так:

$$C[n] = 1/n \sum x[m] \quad m = 1, \dots, n \quad (14)$$

или

$$C[n] = C^* + 1/n \sum \zeta[n] \quad n = 1, \dots, n \quad (15)$$

Из (15) следует, что с ростом числа наблюдений влияние помехи ζ уменьшается и оценка $C[n]$ стремится к искомому значению параметра C^* .

В [2] рассмотрен широкий спектр задач и видов функционалов при различных уровнях неопределенности априорной информации об управляемом объекте и законах управления. Как уже отмечалось, для различных типов задач и уровней неопределенности Я. Цыпкин на основе итеративных процедур разработал адаптивные алгоритмы идентификации и оптимального управления экономическим объектом.

Из большего разнообразия алгоритмов идентификации (изучения) объекта и оптимального управления, наш взгляд, наиболее приемлемым и отвечающий высокому уровню неопределенности является «алгоритм дуального управления [2, с.202 – 205].

Алгоритм дуального управления Я. Цыпкина включает как поисковый алгоритм изучения управляемого объекта, так и адаптивный алгоритм оптимизации. Критерий оптимизации

$$J_1 = M\{F[x[n] - x^0[n]]\} \quad (16)$$

в развернутой форме запишется в следующем виде:

$$J_1(b, c) = M\{F(\Phi(x[n-1], u[n-1]), c) - x^0[n]\} \quad (17)$$

где $u[n-1]$ - управляющая переменная, стремящаяся к минимизации критерия (17);

$x^0[n]$ – задающее воздействие на управляемый объект, изменяющийся случайным образом;

$\Phi(\bullet)$ – оператор управляемого объекта, преобразующий входные воздействия в выходные переменные;

« c » - вектор определяющий внутренние параметры управляемого объекта;

M - математическое ожидание критерия оптимальности (16).

В описании критерия (17) управляющее воздействие не произвольно, а выбирается на основе конструктивных соображений [2, с.204]. В общем виде закон управления можно записать так:

$$u[n] = k(x[n], b) \quad (18)$$

Правая часть (18) представляет собой известную скалярную функцию от неизвестного вектора параметров « b ».

Как известно, в управлении различными по природе объектами ограничения на фазовые координаты и на управляющие воздействия играют важное значение, поскольку эти ограничения описывают потенциал или ресурс по управлению. В теории Я. Цыпкина ограничения учитываются при составлении рекуррентных соотношений по поиску оптимального управления и оптимальных структурных параметров объекта [2, с.63 – 66].

Минимум критерия (17) можно достичь с помощью следующих поисковых итерационных алгоритмов [2, с.63–66, с.204-205]:

$$c[n] = c[n-1] - \mu_2[n] \nabla_{c^+} F(x[n], u[n-1], c[n-1], a^*[n]) + \nabla_c H(x[n], u[n-1], c[n-1]) \lambda(n-1) \quad (19)$$

$$\begin{aligned} \lambda[n] &= \max \{0; \lambda[n-1] + \gamma_1[n] h(x[n], c[n-1])\} \\ b[n] &= b[n-1] - \mu_1[n] \nabla_b F_1(x^0[n], x[n], b[n-1], a^*[n], c[n-1]) \end{aligned} \quad (20)$$

где H – некая функция (закономерность) изменения структурных коэффициентов f , a и c в указанных интервалах; λ - коэффициент Лагранжа; $F_1(\bullet)$ – отличается от функции $F(\bullet)$ тем, что при поиске $b[n]$ $u[n]$ выражается через неизвестный $b[n]$ (см. (20)).

Соотношения (19) и (20) описывают поисковые алгоритм оптимизации, где (19) называется алгоритмом «изучения» или идентификации управляемого объекта, а соотношение (20) – алгоритмом управления.

В соотношениях (19), (20) имеются ряд особенностей, на которых необходимо остановиться. Вся идеология алгоритмов построена на знании состояния управляемого объекта на предыдущем шаге итерации, т.е. на шаге $[n-1]$. Также на шаге $[n]$ должны быть известны: фазовое положение объекта x , μ_1 , μ_2 , a , ∇F , ∇F_1 и $\nabla_c H$. Поясним смысловое содержание приведенные здесь обозначения: x – фазовое состояние объекта, к которому пришел объект в реализации шага $x[n-1]$; μ_1 , μ_2 элементы диагональной матрицы $\Gamma(\mu)$, которые определяют направление движения градиентов $\nabla_{c^+} F(\bullet)$ и $\nabla_b F_1(\bullet)$ на величину $a^*[n]$, $a^*[n]$ – некий скаляр, который определяет величину перемещения по градиентам $F(\bullet)$ и $F_1(\bullet)$. **Здесь предполагается, измеримость функционалов $F(\bullet)$, $F_1(\bullet)$ и $H(\bullet)$ отсюда допускается возможность вычисления приближенных значений**

градиентов $\nabla_c^+ F(\bullet)$, $\nabla_b F_I(\bullet)$ и $\nabla H(\bullet)$ [2, с.62]. Вектор «с», характеризующий внутренние параметры объекта, определяется на первом этапе дуального управления, т.е. на этапе идентификации объекта (соотношение (19), на втором этапе дуального управления – достигается относительное оптимальное состояние $x[n]$ управляемого объект, исходящего из состояния $x[n - 1]$, т. е. реализуется адаптивный алгоритм оптимизации. Следует заметить, что в соотношении используется управление $u[n - 1]$, которое выбирается из конструктивных соображений [2, с.204]. Выше в разделе «постановка задачи» были определены три соображения (три версии) о политики инвестиций в производственные фонды – а) постоянные объемы инвестиций; б) линейный характер увеличения инвестиций и в) экспоненциальный характер увеличения инвестиций. На наш взгляд, наиболее прогрессивная политика это версии б) и в). Здесь же, надо отметить, что поисковые алгоритмы (19) и (20) требуют знание характера изменения нормативных коэффициентов f , a и c , что создает дополнительные трудности реализации описанных выше адаптивных алгоритмов. В [8] имеются ряд предположений о характере изменения этих нормативных коэффициентов, которые не учитывают их взаимное влияние. Например, уменьшение во-времени коэффициента фондоотдачи приводит к увеличению потребления сырья и энергоресурсов, а также к увеличению отчислений из фонда прибылей в инвестиции, т.е. увеличивается коэффициент « α ».

Для исключения, в определенной степени, таких неопределенностей в информации об управляемом объекте в теории Я. Цыпкина даются приближенные способы вычисления их закономерностей, а также вычисление приближенных значений градиентов. Здесь возможно широкое применение экспортных оценок или проведение физических экспериментов на управляемом объекте. Для приближенного вычисления значений градиентов на каждом $[n]$ шаге экспертам должна быть представлена вся информация о фактических значениях нормативных коэффициентах « α , c и f » и принятых решениях $u[n]$ по всему периоду времени $(0 - [n-1])$.

Прежде чем как перейти к рекуррентным соотношениям (19) и (20) для критерия (17) сделаем одно допущение относительно характера изменения потребности $P(P(t))$. Выше отмечалось о сложности этой зависимости, а в [8] утверждалось об экспоненциальном изменении $P(P(t))$. Учитывая это утверждение, допускаем, что на каждом шаге итерации « n » потребность некая постоянная величина, изменяющаяся от шага к шагу экспоненциально. Таким образом, предполагается что $P(P(t))$ ступенчато - экспоненциальная функция.

Для «конструктивного решения» $I(t) = \beta t$ (версия в)) рекуррентными соотношениями (19) и (20) для критерия (17) записываются следующие выражения:

$$a[n] = a[n-1] - \mu_2 \{ A_0 a \exp at + \beta a \exp at (1 - 2a^2) - \beta t a (1 + 2a) + 2\beta^2 a^3 t + h^*(P[n]) \} \lambda[n]$$

$$\lambda[n] = \max \{ 0; \lambda[n-1] h^*(P[n]), a[n-1] \} \quad (21)$$

$$\beta[n] = \beta[n-1] - \mu_1 \{ -2\beta a^3 \exp at - 2\beta a^2 t + \beta a^2 t (-2\beta a + 2\beta a t - 1) \} \quad (22)$$

Определив $a[n]$ по соотношению (21) и используя выражение (11), и сделанные выше допущения можно вычислить внутренние параметры объекта « f , α и c », которые на каждом шаге вычисляются заново, т. е. определяется новое внутреннее состояние объекта.

Выражение (22) дает возможность вычислить параметр « β » для каждого шага инвестиции.

Аналогично можно получить рекуррентные соотношения и для «конструктивного решения

$$I = B \exp \beta t.$$

Можно допустить, что в качестве конструктивного решения при выборе $u[n-1]$ воспользоваться «расплывчатыми решениями» Р. Беллмана и Л. Заде [3], которое опирается на конструктивных соображениях об условиях принятия решения в условиях сильной неопределенности.

Принятие «расплывчатое» решение Беллмана – Заде в качестве «конструктивного» решения по сути есть задание множества возможных решений. Как видно из «расплывчатого» решения (21) из [8] оптимальное уточненное решение надо искать основываясь на «расплывчатом» множестве инвестиций [2625, ..., 3500] [8]. Каждый элемент из «расплывчатого» множества инвестиций служа «конструктивным» решением для адаптивного алгоритма оптимизации Я. Цыпкина позволяет получить улучшенное оптимальное решение и в итоге получим варианты решений, близкие к оптимальному.

Заключение

Идея предлагаемого алгоритма совместного применения теории «нечетких множеств» Л. Заде и поискового адаптивного алгоритма оптимизации Я. Цыпкина заключается в следующем.

Поскольку в теории Я. Цыпкина выбор «конструктивного» решения на начальном этапе ничем не обосновывается, то предлагается при $t=0$ найти «расплывчатое» решение Беллмана – Заде [3, 8]. «Конструктивные» решения служат начальными условиями для поиска оптимального решения путем движения по градиенту «измеримого» функционала.

Итак, обобщенный алгоритм поиска решения можно представить в следующем виде:

- **первый этап:** поиск «расплывчатого» решения с использованием метода Беллмана – Заде

при $t=0$;

- **второй этап:** поиск адаптивного алгоритма оптимизации Я. Цыпкина;

- **третий этап:** оценка степени улучшения окончательного решения (сравнение «расплывчатого» решения Беллмана – Заде определенного для всего периода моделирования $[0-T]$ и решения, полученного адаптивным алгоритмом оптимизации Я. Цыпкина при использовании «расплывчатого» решения для $t = 0$).

Третий этап предлагаемого алгоритма по сути есть оценка эффективности данного алгоритма и является отдельной самостоятельной задачей.

Литература

1. Заде Л. Д. Понятие лингвистической переменной и его применение к принятию приближенного решения - 1976 год, Мир, Москва;
2. Цыпкин Я. З. Адаптация и обучение в автоматических системах - 1968 год, Москва;
3. Беллман Р., Заде Л. Принятие решений в расплывчатых условиях - Сб. Вопросы анализа и процедуры принятия решения, - 1976 год, Москва;
4. Фельдбаум А. А. Основы теории оптимальных автоматических систем - 1966 год, Москва.
5. Левицкий Е. М. Адаптация в моделировании экономических систем - 1977 год, Новосибирск;
6. Левицкий Е. М. Адаптивные эконометрические модели - 1981 год, Новосибирск;
7. Багриновский К.А., Егорова Н.Е. Имитационные системы в планировании экономических объектов - Наука, М. 1980;
8. Алиев А. Д. «Расплывчатые решения» в управлении экономическими объектами - «Научные вести» Азербайджанского Государственного Экономического Университета, - 2021 год, № 2, Баку.

THE ROLE OF CLOUD TECHNOLOGIES IN THE EDUCATION SYSTEM IN AZERBAIJAN

Daxil olub: 5 iyul 2022-ci il

Qəbul olunub: 29 sentyabr 2022-ci il

Received: 5 July 2022

Accepted: 29 September 2022

**Arzu Huseynova¹, Reyhan Azizova²,
Bahar Ismayilova³, Ophelya Mazanova⁴**

¹*Dr., Prof., UNEC; Institute for Scientific
Research on Economic Reforms*

²*Senior lecturer, UNEC,*

³*lecturer, UNEC; ⁴PhD, UNEC*

¹*arzu.huseynova@economy.gov.az*

²*Reyhan_Azizova@unec.edu.az*

³*Bahar-Ismayilova@unec.edu.az*

⁴*ofelya.mazanova@unec.edu.az*

Abstract

The article investigates the education system, as the main attribute of the knowledge economy and the changes in the education system of Azerbaijan. The samples were presented on the application of innovative technologies in higher education institutions of foreign countries in connection with the transition from traditional education to cloud system. In the article, factors influencing the effectiveness of the cloud system have been considered, as well as the importance of studying the organization, economic bases, and principles of the application of e-learning management systems in educational institutions from methodological, theoretical, and practical sides have been determined. Economic development of cloud technologies, and examples from international experience of changes in the education system has been demonstrated. The problem of transition to the cloud system and the impact of technological processes on the education system have been systematically studied in Azerbaijan. In conclusion, the results having theoretical and practical importance are shown as well as the conclusions and recommendations. The article focuses on the transition to a cloud education system that aims to make the learning process more effective by transferring the educational process to an electronic environment. Widespread application of e-learning management systems in the education system and ways to improve the mechanism of using cloud technologies in the current pandemic period have been identified.

Keywords: *the education system, cloud technologies, innovative technologies, e-training, information technologies.*

AZƏRBAYCANIN TƏHSİL SİSTEMİNDƏ BULUD TEKNOLOGİYALARININ ROLU

Arzu Hüseynova¹, Reyhan Əzizova²,
Bahar İsmayilova³, Ofelya Mazanova⁴

¹i.e.d., prof., UNEC; İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu

²baş müəllim, UNEC ; ³müəllim, UNEC , ⁴i.ü.f.d., UNEC

¹arzu.huseynova@economy.gov.az, ²Reyhan_Azizova@unec.edu.az

³Bahar-Ismayilova@unec.edu.az, ⁴ofelya.mazanova@unec.edu.az

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın təhsil sistemində baş verən dəyişikliklər və bilik iqtisadiyyatının əsas atributu olan təhsil sistemi araşdırılır. Bundan başqa, ənənəvi təhsildən bulud sistemə keçidlə əlaqədar xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrində innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı nümunələr təqdim olunub. Məqalədə bulud sisteminin səmərəliliyinə təsir edən amillər nəzərdən keçirilmiş, həmçinin elektron təhsilin idarə edilməsi sistemlərinin təhsil müəssisələrində tətbiqinin təşkili, iqtisadi əsasları və prinsiplərinin metodiki, nəzəri və praktiki cəhətdən öyrənilməsinin vacibliyi nəzərdən keçirilmişdir. Bulud texnologiyalarının iqtisadi inkişafı, təhsil sistemində baş verən dəyişikliklərlə bağlı beynəlxalq təcrübədən nümunələr nümayiş etdirilmişdir. Azərbaycanda bulud sistemə keçid problemi və texnoloji proseslərin təhsil sistemə təsiri sistemli şəkildə öyrənilmişdir. Sonda nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edən nəticələr, nəticə və tövsiyələr göstərilmişdir. Məqalədə tədris prosesinin elektron mühitə köçürülməsi yolu ilə tədris prosesini daha səmərəli etmək məqsədi daşıyan bulud təhsil sistemə keçidə diqqət yetirilir. Təhsil sistemində elektron təhsilin idarəetmə sistemlərinin geniş tətbiqi və cari pandemiya dövründə bulud texnologiyalarından istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsi yolları müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: təhsil sistemi, bulud texnologiyaları, innovativ texnologiyalar, e-təlim, informasiya texnologiyaları.

РОЛЬ ОБЛАЧНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Арзу Гусейнова¹, Рейхан Азизова²,
Бахар Исмаилова³, Офеля Мазанова⁴

¹д-р экон.наук, проф., Институт научных исследований экономических реформ,

²ст. преп., UNEC, ³преп., UNEC, ⁴д-р филос. по экон., UNEC

¹arzu.huseynova@economy.gov.az, ²Reyhan_Azizova@unec.edu.az

³Bahar-Ismayilova@unec.edu.az, ⁴ofelya.mazanova@unec.edu.az

Резюме

В статье рассматриваются изменения в системе образования Азербайджана и системе образования, которая является основным атрибутом экономики знаний.

Кроме того, были представлены примеры применения инновационных технологий в высших учебных заведениях зарубежных стран в связи с переходом от традиционного образования к облачной системе. В статье рассмотрены факторы, влияющие на эффективность облачной системы, а также важность методической, теоретической и практической проработки организации, экономических основ и принципов применения электронных систем управления образованием в образовательных организациях. Были представлены примеры международного опыта, связанные с экономическим развитием облачных технологий и изменениями в системе образования. В Азербайджане систематически изучается проблема перехода на облачную систему и влияние технологических процессов на систему образования. В конце показаны теоретические и практические результаты, выводы и рекомендации. В статье акцентируется внимание на переходе к облачной системе образования, целью которого является повышение эффективности учебного процесса за счет перевода учебного процесса в электронную среду. Определено широкое применение электронных систем управления образованием в системе образования и пути совершенствования механизма использования облачных технологий в условиях текущей пандемии.

Ключевые слова: система образования, облачные технологии, инновационные технологии, электронное обучение, информационные технологии.

1. Introduction

In present-day, the main task of Azerbaijan is not to stay behind the development process of the world, to increase the efficiency and competitiveness of the economy, and to ensure its innovation-based progress. This involves the formation of a new economic model, changes in the education system, and the development of ICT and science. For this purpose, the principles of effective state regulation and a comprehensive approach to the development of socio-economic fields, ensuring healthy competition in a business economy, should be followed, and the innovative development of the economy should be taken as a basis [3]. Although each of these three areas retains its relative independence, it is impossible to imagine any of them without the other. We are currently observing the intersection of 3 different fields.

The transition of information technology to other fields requires an appropriate professional level of specialists and minimal information knowledge of users.

Also, for creation of new technologies, there must be new scientific knowledge and mechanisms for the transformation of this knowledge to a commercial product (service). So, the "knowledge economy" is also a main condition for the dissemination of ICT and information.

Innovation ultimately leads to economic development and changes in living standards mobilizing all components of the knowledge economy. Makhlu F. in his book "Production and dissemination of knowledge" published in 1962 divided the knowledge industry into 5 groups: scientific research, education, mass media (MM), information technologies (IT), information services. Thus, Makhlu includes the three groups of human activities to the information. He shows the essential role of technology, information service, means in human activity.

The analysis conducted as an object of economic research on innovative technologies called cloud management systems shows that the usage of the system in education is increasing presently.

Cloud technology is a service capable to process and store large amounts of information without local resources. Cloud technologies constitute the basis for new changes in the development of both business and society, suggesting a variety of jobs for IT professionals. Cloud platform components:

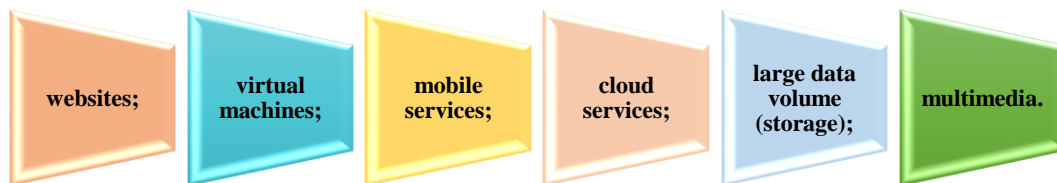

Fig.1.Components of knowledge industry

Source: Compiled by the author.

Each component has its own usage scenario, and each component can contain several components.

The cloud management system is more effective than traditional education. Analysis of the cloud management system shows that in the current pandemic, the usage level of this system in education is increasing. Over the past year, we observed that the cloud management system is more cost-effective than traditional education. Thus, higher education institutions have free access to Microsoft's MS Teams platform provided by the Ministry of Education. Today, Microsoft Teams with more than 44 million users is a platform for sharing, talking, and sharing files electronically in teams, classes or groups. The Microsoft Teams platform with the sections such as Activity, Chat, Teams, Messages, and Files, includes documents shared within a group and the ability to work together on these shared documents. In addition to text chat, video calling, and screen sharing, Microsoft also has the ability to sync documents to OneDrive cloud storage.

The Microsoft Teams platform provides distance learning for higher education institutions through video linking, the use of interactive elements for teachers and students, the transfer of syllabus and other teaching materials, the placement of large-scale training materials, calendar training and online lectures, and lesson planning, organization of assessment of student's knowledge. In addition, the internal opportunities of higher education institutions such as ZOOM, MOODLE, Google Classroom, Blackboard Collaborate are widely used in the organization of distance learning processes. These training management systems are designed for a large number of students and aimed at conducting corporate training in educational institutions.

The main features are the control to a certain part of the course, the date of students' admission to the course, the number of admissions, the process of passing the course. This system allows the user to register for listening to the course and send a reminder to the registered user about the next online courses. In the system, students are free to check their exam results. In addition, they can chat and have the opportunity to participate in various social groups.

Investigations show that the technological perspective fields are mainly occurs in three directions: mobile, cloud, biometric. The constant development of mobile and cloud technologies, as well as their interaction, creates a new business model. By using products in the cloud sphere, it provides stock opportunities in a virtual environment.

Cloud products allow professionals to increase their knowledge in the field of innovative technologies without leaving their position. Experts have the opportunity to gain the necessary knowledge in the cloud. Concerning this approach, we can say that the technology of creating and disseminating new innovative knowledge requires the widespread application of new educational ideas in the education system. Because the development of the technological infrastructure of each country is determined by the number of specialized specialists.

As seen from the statistics given by the International Association of Science Park, the existence of electronic environment and access to electronic resources play an important role in the development of technoparks and strengthening the capacity of specialists. Therefore, the creation of a variety of interactive electronic resources is necessary. For this purpose, the creation of a wide range interactive electronic resources is very important. As an example, we can show TV lessons "We play and learn" which were launched during the current epidemic, starting in 2020, with the financial support of UNICEF in our country.

The knowledge sector develops at the expense of innovation, along with scientific research and increasing the education of the population in the context of economic growth. It is just information and communication technologies (ICT) that create the conditions for innovation in both the growth of research and the level of education of

the population. Economic growth and social development are conditioned by knowledge and education all over the world.

2. Literature Review

The main task to ensure the transition to e-learning is the creation and effective use of a single electronic information learning environment based on ICT. The basis of the educational environment contains e-training resources provided by educational institutions and various manufacturing companies. Currently, training resources are created in different formats, based on different technologies and platforms, using different software devices. The usage of these resources in the same environment can only be possible if they all support a common format and interconnectedness [2].

As an example, we can show smart education called flexible learning in an interactive learning environment with free access from anywhere in the world. Today, new technologies are applied to the education system. One of them is cloud education technology. Since 2012, the United States, Australia, the United Kingdom, and Brazil began to implement large-scale e-learning projects. Online education courses interconnected many universities in the country in the education network [6].

Australia has also adopted a national e-learning management strategy for 2012-2015. Combining a single core database and suite of portals and apps for parents, students, and staff, iSAMS gives schools bespoke management of all academic, wellbeing, HR, administrative and financial information [6].

The Russian Federation amended the law on education in 2012 to provide e-learning, distance learning technologies, and methodological support for the development of e-learning [18].

In Azerbaijan, at the beginning of the pandemic period from 2020, it was decided to conduct online training only at all levels of the education system, but no law has been adopted in this direction. In the study, the experience of Finland and China, South Korea, the United States, Australia, England, Brazil, and the Russian Federation was analyzed. The results of their achievements in the higher education system are presented.

From social services Web 2.0 social service is included in the LMS (Electronic Management System) system. Web 2.0 is a second generation network service that operates on the Internet. Unlike the first generation services - Web1.0 services, they have a wide range of opportunities for sharing and exchanging information on Internet services. For instance, we can include Wikipedia, Google AdSense, Flickr, WordPress, and Blogger [5].

3. Problem and methodology

Research shows that the development of the education system based on information

technology, as one of the main attributes of the knowledge economy, is a current requirement. One of the information technologies of the education system is the cloud system. The study shows the state position on the application of information technology in the field of education in Azerbaijan.

Though many countries around the world have already transferred to e-learning and use cloud government, but the issue of the importance of establishing this system in our country is reflected only in government programs.

In the article the transition problem to cloud has been systematically investigated in the country, and discovered that extensive web resources and software for modern education are not widely used. According to the analysis, the usage level of cloud resources by teachers and students in educational institutions was investigated and problems in the development of electronic resources were identified:

- Currently, there doesn't exist state strategy for the development of cloud technology in Azerbaijan.
- In Azerbaijan, there doesn't exist unified approach to cloud education.
- Though various applications of cloud technologies are implemented in educational institutions in Azerbaijan, there exist problems that need to be solved in order to achieve cloud education, such as integration, ownership, security, and evaluation.
- The problem of accurate choice and systematization of big data in the use of innovative technologies have been identified.

Today, the transition to cloud is one of the important problems in higher education institutions operating in Azerbaijan.

Forecasting issues in the study were performed in MS Excel. Analysis method was used.

4. Analysis and evaluation

In the article, we prepared a survey to conduct research among university teachers on the transition to cloud training. According to the survey, in 2022, 32% of teachers prefer cloud training, 52% hybrid training and 16% traditional training.

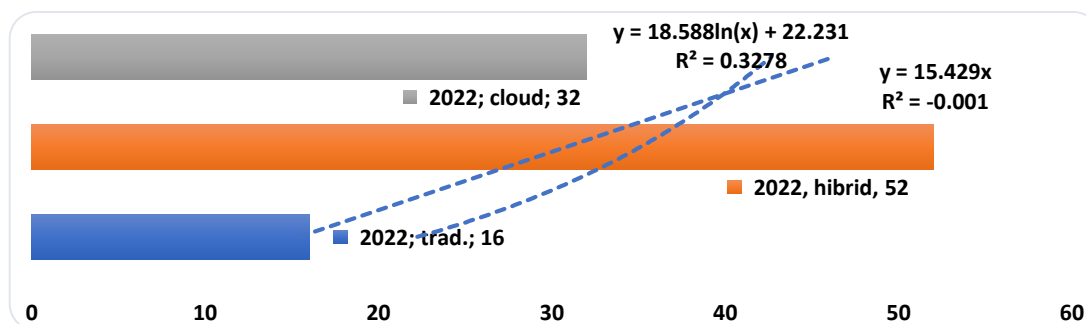

Fig 2. Results of the survey related to teachers' preferences in 2022

Source: Compiled by the author.

According to the survey, in 2021, 26% of teachers preferred cloud training, 20% hybrid training and 26% traditional training.

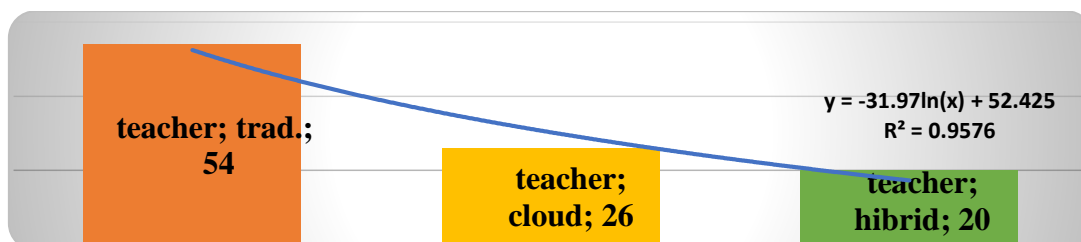

Fig 3. Results of the survey related to teachers' preferences in 2022

Source: Compiled by the author.

Although during the pandemic, in various countries in the world, both higher and secondary education institutions conducted training in the cloud, in the study, teachers responded to the survey based on their practical experience. In the study, we developed a table on the indicators dynamics of the cloud training benefits. The table demonstrates the growth forecast for 2023-2024 according to indicator dynamics in Azerbaijan.

Table 1. Forecast for years 2023-2024

YEAR	YEAR		PROGNOZ			
	2021	2022	2023	2024	indicators dinamic	ROST
CLOUD	20	32	44	56		1,072853 1,093627

As seen from the table, considering the development of cloud training, we can say that there is a great need for expanded measures and propaganda work on the growth rate of the development index of cloud training. According to the results of the investigation, the development of cloud training in Azerbaijan is expected to increase from year to year.

5. Results

In the study, the current situation connected to these problems was analyzed and suggestions were made to eliminate the problem. Proposals for the current state based on analysis and assessments in the course of research:

-When analyzing the use of electronic means in the training process, we discovered a need for personnel being able to use cloud technologies.

-As a result of the research, we revealed that the usage level of electronic resources by the teaching staff is low.

-Representatives of the younger generation pay more attention to the use of modern innovations and cloud technologies in the education system. This is one of the most

important factors affecting efficiency.

The state offers support for e-learning activities to provide e-standards for new generation technologies, to accelerate the technical work required to support broadband effective and other emerging technology systems, to develop comprehensive e-learning training methodological plans. Also, the establishment of an education system for e-learning is a significant factor for extending the national e-learning network. The cloud management system is more effective than traditional education. Here, students, teachers and other groups of people with financial difficulties can receive distance learning through the cloud management system to increase their knowledge and skills without leaving their places.

- The development of a state strategy to expand the use of cloud technologies in the education system of Azerbaijan was proposed.

- We have a need for expanded measures to increase the growth rate of the training index in the cloud.

- For achieving cloud education, we suggest solving the problems such as integration, ownership, security, and evaluation.

We suggest a unified approach to cloud education.

References

1. Hasanova Zohra, Huseynova Arzu, Mazanova Ophelia, The state of application of electronic systems in higher education in Azerbaijan. 37th International Scientific Conference on Economic and Social Development – "Socio-Economic Problems of Sustainable Development" - Baku, 14-15 February 2019, p.528-531; Web of Science.
2. Mazanova Ophelya Huseynova Arzu, Hasanova Zohra, Khudiyeva Pikaxanim, Evaluation of teachers' use electronic systems in higher education. 5 the international conference on lifelong education and leadership for all ICLEL 2019 / July 09-11, 2019/ Azerbaijan State University of Economics-Baku/AZERBAIJAN, p.302-309
3. Mazanova Ophelya Huseynova Arzu, The State of Application of Electronic Education System in Azerbaijan, 5 the international conference on lifelong education and leadership for all ICLEL 2019 / July 09-11, 2019/ Azerbaijan State University of EconomicsBaku/AZERBAIJAN, p.1247-1254
4. Minister of Education Vasilyeva told whether Russia will return to the Soviet education system // REN-TV. 28.10.2016.
5. USE: objectivity and efficiency. Survey data. // VTsIOM 2019. URL: [https://wciom .ru/ index.php? Id = 236 & uid = 115550](https://wciom.ru/index.php? Id = 236 & uid = 115550) (date accessed: 06/08/2020).
6. URL: <https://ren.tv/news/v-rossii/137201-ministr- obrazovaniia- vasileva-rasskazala- ver netsia-lirossiia-k-sovetskoj-sisteme-obrazovaniia> (date of treatment 08/02/2020).
7. Peters, O. Learning and Teaching in Distance Education: Analyses and Interpretations from an International Perspective. London, 1998.
8. Spivakova V.V. The specifics of distance learning in the educational process. Izvestiya of the Russian State Pedagogical University A.I. Herzen. 2008.S. 391.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İNSAN KAPİTALININ İNKİŞAFI ŞƏRAİTİNDƏ ALİ TƏHSİL VƏ ELM SİSTEMİNDƏ DƏYİŞİKLİKLƏRİN TƏDQIQI

Daxil olub: 2 iyul 2022-ci il
Qəbul olunub: 3 oktyabr 2022-ci il
Received: 2 July 2022
Accepted: 3 October 2022

Famil Niftiyev
elmlər doktoru proqramı üzrə dissertant,
c.ü.f.d., İqtisadi Elmi Tədqiqat İnstitutu
f.niftiyev@mail.ru

Xülasə

Məqalədə respublikada ali təhsil və elmi müəssisələrdə insan kapitalının mövcud vəziyyəti təhlil edilir. Ali təhsil müəssisələrində təhsil alanların və elmi müəssisələrdə fəaliyyət göstərən elmi işçilərin müxtəlif dövrlərdəki vəziyyəti statistik, müqayisəli və diaqram vasitəsilə təhlil olunur. Tədqiqatda elmi işçilərin yaş və cins tərkibi barədə məlumat verilir. İnsan kapitalının inkişafında təhsil və elm sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün dövlət proqramlarından söhbət açılır.

Açar sözlər: təhsil, elm, insan, kapital, Azərbaycan.

STUDY OF CHANGES IN THE SYSTEM OF HIGHER EDUCATION AND SCIENCE IN THE CONDITIONS OF HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Famil Niftiyev
PhD in Geography, doctoral candidate,
Economic Scientific Research Institute
f.niftiyev@mail.ru

Summary

The article analyzes the current state of human capital in higher education and scientific institutions in the country. The situation of students studying in higher educational institutions and scientific workers working in scientific institutions in different periods is analyzed using statistics, comparisons and diagrams. The study provides information on the age and gender composition of scientific workers. There is talk of state programs for improving the education and science system in the development of human capital.

Keywords: education, science, human, capital, Azerbaijan.

ИССЛЕДОВАНИЕ ИЗМЕНЕНИЙ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Фамиль Нифтиев

*диссертант по программе доктора наук, д-р филос. по геогр.,
Экономический научно-исследовательский институт
f.niftiyev@mail.ru*

Резюме

В статье анализируется современное состояние человеческого капитала в высших учебных и научных учреждениях республики. С помощью статистики, сравнений и диаграмм проанализировано положение студентов, обучающихся в высших учебных заведениях, и научных работников, работающих в научных учреждениях в разные периоды. В исследовании представлены сведения о половозрастном составе научных работников. Речь идет о государственных программах совершенствования системы образования и науки в сфере развития человеческого капитала.

Ключевые слова: образование, наука, человек, капитал, Азербайджан.

Giriş

Dünya ölkələrində insan kapitalı (əmək) fəaliyyəti, onun iqtisadiyyatında, o cümlədən milli iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyət göstərməsində həlledici rola malikdir [2].

İnsan kapitalının formalaşmasına əsasən insan resurslarının inkişafına investisiyalar, yəni təhsilə, peşə hazırlığına, səhiyyəyə, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına, gələcəkdə fərd və bütövlükdə cəmiyyət kimi gəlir əldə etməyə imkan verən peşəkarlığın və məhsuldarlığın artmasına investisiyalar töhfə verir.

İnsan kapitalının əsas komponenti gələcəkdə gəlir mənbəyi olacaq təhsildir. Məhz təhsilə və şəxsi inkişafa investisiyalar insan kapitalı fondunu artırır və belə investisiyaların yüksək iqtisadi gəlirliliyini müəyyən edir. Alimlər sübut ediblər ki, insan kapitalına qoyulan sərmayənin gəlirliliyi əsas kapitala qoyulan sərmayədən təxminən üç dəfə yüksəkdir. Məhz ali təhsil və elmi müəssisələrdə insan kapitalının tədqiqini əsas hissədə nəzərdən keçirək.

Əsas hissə

Müasir insanın xarakterik xüsusiyyəti bilik səviyyəsini artırmaq və onlardan düzgün istifadə etməkdir. Bu, insan kapitalının inkişafına töhfə verir. Kompüterdən, internetdən və xarici dillərdən istifadə bacarığı cəmiyyət üçün vacibdir. Dünya təhsilində əsas tendensiya insanlara sosial-iqtisadi dəyişikliklərə, əmək bazarında baş verən transformasiyalara və yeni texnologiyaların inkişafına uyğunlaşaraq peşəkar

bacarıq və səriştələrini inkişaf etdirməyə imkan verən “ömür boyu təhsil” modelinin tətbiqidir. Bu modelə aşağıdakı alt sistemlər daxildir: qeyri-formal və informal təhsil (institusionallaşma dərəcəsinə görə); distant təhsil (tədris prosesinin təşkili metoduna uyğun olaraq); onlayn təhsil (tətbiq yolu ilə); qarışıq təhsil (ənənəvi və onlayn öyrənmə vasitələrinin birləşməsi). Lakin ölkənin bəzi regionlarında müasir texnologiyalardan istifadə etməklə təhsilin inkişafı hələ də geniş yayılmayıb [2].

İnsan kapitalının formalaşmasında təhsil həlledici rola malikdir. Bu gün təhsil əmək bazarında təsərrüfat subyektinin uğurunun, ölkənin iqtisadi artımı və elmi-texniki potensialının artırılmasının mühüm amilidir [4].

İnsan kapitalı subyektlərinin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas problemlərindən biri müəllim, ixtisaslı mütəxəssislərin kifayət qədər çox olması səbəbindən bu sahədə işsizliyin artmasına gətirib çıxarmış olmasıdır. Eyni zamanda öz inkişafı ilə məşğul olan mütəxəssislərin sayının az olması; təhsil müəssisələrinin dövlət tərəfindən kifayət qədər maliyyələşdirilməməsi; yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin yüksək maaşlı iş üçün xaricə getmələri; ixtisas üzrə gənc mütəxəssislərin təhsil müəssisələrində əldə etdikləri bilikləri həyata keçirmək və təkmilləşdirmək üçün məşğulluq imkanlarının aşağı olması da öz təsirini göstərir.

Bilik iqtisadiyyatında uğur qazanmaq insandan daim yenilənməli olan yeni bacarıqlara malik olmağı tələb edir. İnsan kapitalının formalaşmasında əsas daxili amillərə aşağıdakılar daxildir: fərdin özünü inkişafa və özünü reallaşdırmağa motivasiyası; peşəkar fəaliyyətində uğur qazanması; müasir iş modelləri və formalarını seçmək azadlığı, hərəkət azadlığı və s.

Xarici amillərə aşağıdakılar daxildir: elmi-texniki tərəqqinin inkişafı; təhsilin mövcudluğu; informasiya və kompüter texnologiyalarının inkişafı; yeni əmək həyatı modelinin formalaşmasında əmək bazarında institusional transformasiyalar. Texnologiyaların eksponensial inkişafı və biliklərin sürətləndirilmiş artımı təhsilin inkişafını müəyyən edən mühüm amillərdən biridir [5].

Əmək məhsuldarlığının təhsil səviyyəsindən asılılığının tədqiqatları göstərmişdir ki, insanın təhsil səviyyəsi 10% artdıqda, əmək məhsuldarlığı 8,6% artır. Eyni şəraitdə nizamnamə kapitalının artımı məhsuldarlığı cəmi 3-4% artırır. Təhsilin inkişafına əsas diqqət ən son informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə ilə əlaqədardır [3].

Bu gün ictimai həyatın bütün sahələrində institusional dəyişikliklər kontekstində milli təhsil sisteminin modernləşdirilməsi təhsilin yeni keyfiyyətinə və onun inkişafına mane olan ən mühüm problemlərin həlli üçün əldə edilmiş nailiyyətlər və resursların konsentrasiyası üzərində tənqidi şəkildə düşünməyi tələb edir. Təhsildə yeniliklərin tətbiqi kortəbii və xaotik olmamalıdır. Bu proses dövlət orqanlarının sistemli, ardıcıl və məqsədyönlü təsirini tələb edir, ona görə də təhsilin inkişafının dövlət tənzimlənməsi

probleminə xüsusi diqqət yetirilir. Bu sahədə müvafiq Avropa sistemlərinə uyğun standartlardan istifadə olunur.

Avropa Ali Təhsil Məkanında Keyfiyyətin təminatı üzrə standartlar və Təlimatlar (ESG) keyfiyyət standartlarını və keyfiyyət təminatı prosesinin həyata keçirilməsi proseslərini müəyyən etmir, lakin ali təhsildə tədris mühiti və keyfiyyətin uğurlu şəkildə təmin olunmasında vacib olan sahələr üzrə istiqamət göstərir [9].

ESG-də əsas diqqət ali təhsil müəssisələrində təlim və tədris prosesinə, o cümlədən təlim mühiti və bununla əlaqədar aparılan tədqiqat və innovasiya işlərində keyfiyyət təminatına yetirilir. Əlavə olaraq, ali təhsil müəssisələri tədqiqat və idarəetmə kimi digər fəaliyyət sahələrində də keyfiyyət təminatını və artırılmasını təmin edən müvafiq siyasət və proseduralara malikdir.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, biz 2000-2020-ci illər üzrə ölkənin ali təhsil müəssisələri göstəricilərini təhlil edəcəyik. Bura həm dövlət, həm də qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələri daxildir. Dövlət ali təhsil müəssisələrinə Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Azərbaycan Texniki Universiteti və digərlərinin adını çəkmək olar. Qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələri olaraq Qərbi Kaspi Universiteti, Bakı Biznes Universiteti, Azərbaycan Universiteti, Odlar Yurdu Universiteti və başqaları hesab olunur.

Ali təhsil müəssisələri ESG standartları çərçivəsində insan kapitalının inkişafında və təkmilləşməsində mühüm rola malikdir. Ali təhsil müəssisələrinin beynəlxalq tələblərə cavab verməsi (ESG) burada təhsil alan tələbələr üçün böyük imkanlar yaradır. Respublikada ali təhsil müəssisələrinin sayında artım olmuşdur. 2000-ci ildə 47 ədəd idisə, 2010-cu ildə 51 və 2020-ci ildə 52 ədəd olmuşdur. Bunlar arasında ali təhsil müəssisələrinin sayına görə dövlət universitetlərin payı daha yüksəkdir. 2020-ci ildə dövlətə məxsus ali təhsil müəssisələrinin sayı 40 ədəd idisə, qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrinin sayı 12 ədəd olmuşdur.

Cədvəl 1. Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin göstəriciləri

İllər	Ali təhsil müəssisələrinin sayı			Ali təhsil müəssisələrində tələbələrin sayı		
	Cəm	Dövlət	Qeyri-dövlət	Cəm	Dövlət	Qeyri-dövlət
2000	47	29	18	119683	91019	28664
2010	51	36	15	140241	120488	19753
2015	54	41	13	161234	140642	20592
2020	52	40	12	198707	177084	21623

Mənbə: Azərbaycanda təhsil, DSK, 2021

Cədvəl 1-də ali təhsil müəssisələrində tələbələrin sayı 2000-ci ildə 119683 nəfər olmuşdur. Bunun 76%-i dövlət ali təhsil müəssisələrində təhsil almışdır. 2015-ci ildə

161234 nəfərdən müvafiq olaraq 87%-i və 2020-ci ildə 89%-i dövlət ali təhsil müəssisələrində təhsil almışdır. Təhlildən görünür ki, dövlət ali təhsil müəssisələrinə oxumağa üstünlük verən çoxdur. Ali təhsil müəssisələrində təhsil alan qadınların sayı 2000-2020-ci illərdə 49858 nəfərdən 97163 nəfərə, yəni 94% yüksəlmişdir. 2020-ci ildə respublikada təhsil alanların 49%-i qadınlar təşkil etmişdir.

Cədvəl 2. Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin digər göstəriciləri

İllər	Ali təhsil müəssisələrində təhsil alan qadınların sayı			Əhalinin hər 10000 nəfərinə ali təhsil müəssisələrində tələbələrin sayı
	Cəm	Dövlət	Qeyri-dövlət	
2000	49858	38497	11361	150
2010	65112	57279	7833	156
2015	78662	69831	8831	168
2020	97163	85295	11868	199

Mənbə: Azərbaycanda təhsil DSK 2021

Cədvəl 2-də əhalinin hər 10000 nəfərinə ali təhsil müəssisələrində tələbələrin sayı ildən-ilə artmaqdadır. 2000-ci ildə bu 150 nəfər, 2015-ci ildə 168 nəfər və 2020-ci ildə 199 nəfər olmuşdur. Ali təhsil müəssisələrində bakalavr pilləsinə qəbul olan tələbələrin sayı 2000-ci ildə 26043 nəfər, 2010-cu ildə 29904 nəfər və 2020-ci ildə 45003 nəfər olmuşdur. Buna baxmayaraq magistratura səviyyəsinə qəbul bakalavriatdan azdır. 2000-ci ilə nisbətən 2020-ci ildə 3,3 dəfə çox (8237 nəfər) qəbul olmuşdur. Fəlsəfə doktoru proqramı üzrə təhsil alanların sayı 2000-ci ildə 963 nəfər, 2010-cu ildə 786 nəfər, 2015-ci ildə 2282 nəfər və 2020-ci ildə 2512 nəfər olmuşdur. Ümumilikdə fəlsəfə doktoru proqramı üzrə təhsil alanların sayında 160% artım olmuşdur. Elmlər doktoru proqramı üzrə təhsil alanların sayında da artım yüksək olmuşdur. 2000-2020-ci illərdə 47 nəfərdən 675 nəfərə, o cümlədən 628 nəfər artım qeydə alınmışdır [1].

2020-ci ildə ixtisas qrupları üzrə ali təhsil müəssisələrində 47733 nəfər təhsil ixtisas qruplarında, 42434 nəfər texniki və texnoloji ixtisas qruplarında, 41940 nəfər iqtisadiyyat və idarəetmə ixtisas qruplarında, 25669 nəfər humanitar və sosial ixtisas qruplarında, 20286 nəfər səhiyyə, rifah və xidmət ixtisas qruplarında, 9223 nəfər təbiət ixtisas qruplarında, 6688 nəfər mədəniyyət və incəsənət ixtisas qruplarında, 4734 nəfər kənd təsərrüfatı ixtisas qruplarında təhsil almışdır.

Respublikada bakalavr və magistr səviyyəsində təhsil alan vətəndaşların sayı 2000-2020-ci illərdə 1870 nəfərdən 5256 nəfərə, yəni 2,8 dəfə artmışdır. 2020-ci il üzrə təhsil alan xarici vətəndaşlar arasında MDB dövlətlərindən gələnlər 718 nəfər təşkil etmişdir [1].

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə əhəmiyyətli insan potensialına malikdir, onun insan kapitalına çevrilməsi təhsil və təlim formasında əhəmiyyətli investisiyalar tələb edir.

Sosial-iqtisadi inkişafın hərəkətverici amili kimi bütün səviyyələrdə təhsilin səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, bacarıqların öyrənilməsi və təkmilləşdirilməsi imkanlarının yaradılması insan kapitalının formalaşmasının prioritet istiqamətlərindən biridir.

İctimai həyatın bütün sahələrində baş verən davamlı transformasiyalar fərdlərdən daim öz bacarıqlarını təkmilləşdirməyi, yeni bilik və bacarıqlara yiyələnməyi, peşə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini tələb etdiyindən, insan kapitalının formalaşmasını ömürboyu təlim prosesi hesab etmək daha məqsədəuyğundur.

“Ali təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramı”nın 23.04.2010-cu ildə təsdiq edilməsi ali təhsil sahəsində sınaq olmuş mütərəqqi beynəlxalq meyarlar, milli və ümumbəşəri dəyərlər nəzərə alınmaqla, müəyyən dövr üçün vahid dövlət tələblərini əks etdirən ümumi normalar məcmusudur [6].

Ali təhsilin dövlət standartı ilə müəyyən edilir:

- ali təhsilin səviyyələri (bakalavr, magistr) üzrə təhsilin məzmunu;
- ali təhsilin idarə olunması;
- ali təhsil müəssisələrinin maddi-texniki və tədris bazası;
- ali təhsilin infrastrukturunu;
- təhsilverənlərin keyfiyyət göstəricilərini;
- təhsilalanların bilik, bacarıq və vərdislərinin səviyyəsini.

İnsanların həyatlarındakı uğuru təhsil ilə bağlamaq mümkündür. Buna görə də, ölkəmizdə ali və orta təhsil alanların, eləcə də xarici ölkələrdə təhsil alanların sayı ildən-ildə artmaqdadır. Bu artım cavan nəslin peşə yüksəlişinə, yüksək hazırlığına dəlalət edir. Sözsüz ki, təhsilin keyfiyyəti bizim milli perspektivlərə birbaşa təsir edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 fevral 2022-ci il tarixli, 3163 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Gənclərin xarici ölkələrin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində təhsil almalarına dair 2022-2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı” çərçivəsində xaricdə bakalavriat və magistratura təhsil səviyyələri respublikada insan kapitalının inkişaf etdirilməsinə bir stimula yaradır [7].

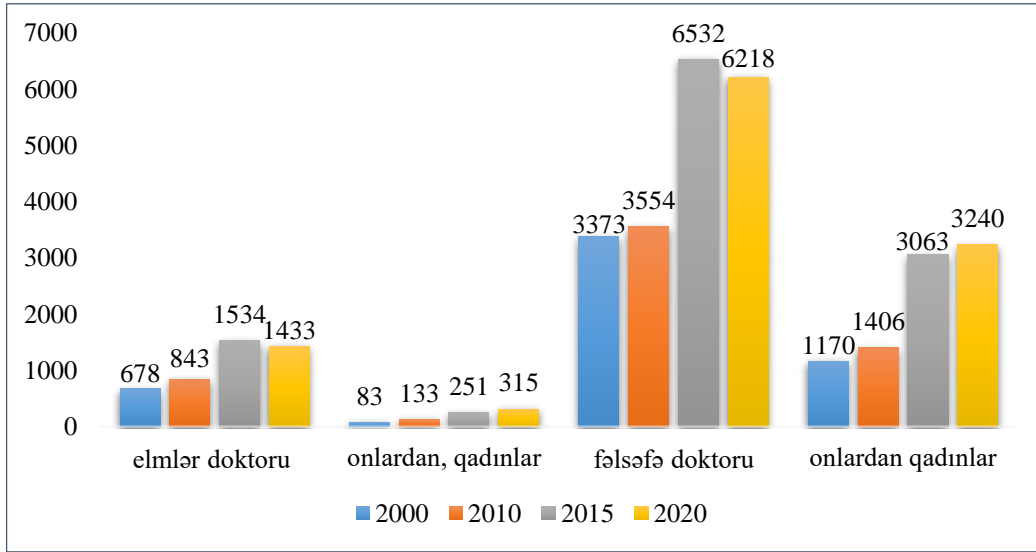
Elmi müəssisələrdə tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən təşkilatların sayında azalma qeydə alınmışdır. 2000-ci ilin sonuna 137 idisə, 2015-ci ildə 141-ə yüksəlmiş və 2020-ci ildə 127-ə enmişdir. Tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan heyətin sayı 2000-ci ildə 15809 nəfər, 2010-cu ildə 17924 nəfər və 2020-ci ildə 20522 nəfər olmuşdur [1].

Cədvəl 3. Təhsil səviyyələrinə görə tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan heyətin sayı (ilin sonuna)

İllər	Tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan heyət	O cümlədən			
		Tədqiqatçılar	Texniklər	Köməkçi heyət	Digər
2000	15809	10168	1478	2758	1405
2010	17924	11037	1819	3531	1537
2015	23093	16137	1881	2571	2504
2020	20522	14987	1722	2213	1600

Mənbə: Azərbaycanda təhsil DSK 2021

Təhlildən müəyyən olunur ki, 2015-ci ildən sonra elm sahəsinə gələnlərin sayında azalma qeyd alınmışdır. Tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan heyətin sayında 2020-ci il üzrə tədqiqatçılar 73%, texniklər 8,4%, köməkçi heyət 10,8% və digərləri 7,8% təşkil edir (cədvəl 3). 2020-ci il üzrə tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan heyət arasında ali təhsillilər 17374 nəfər, orta ixtisas - 1612 nəfər və digərləri - 1536 nəfər təşkil etmişdir.

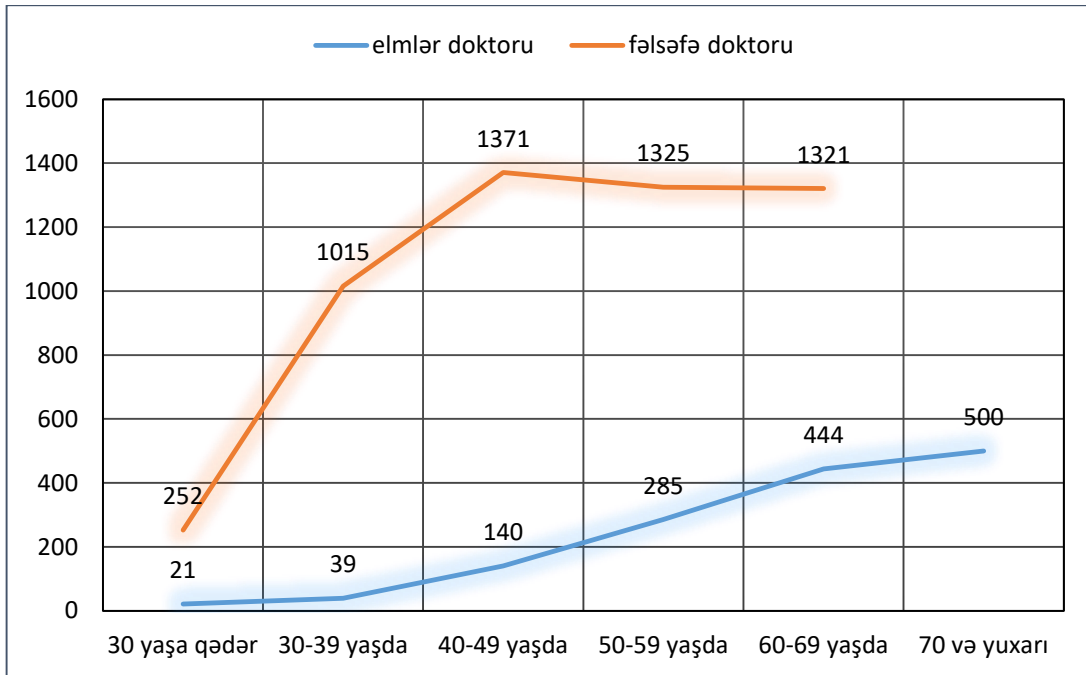

Şəkil 1. Tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan heyətin sayı (ilin sonuna)

Tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan fəlsəfə doktorları arasında qadınların payı 52% təşkil edir. Elmlər doktorları içərisində tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan qadınların payı 22% olmuşdur.

Şəkil 1-də təhlil olunan elmlər doktoru sahəsində tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan heyət arasında qadınların payı çox aşağıdır. Bu da onunla bağlıdır ki, onlar daha çox ailə və məişət işlərinə vaxt sərf edir və nəticədə elmdən kənar qalırlar. Elmi tədqiqat sahəsində mütəxəssislərin yaş qrupları və cins bölgüsü insan kapitalının inkişaf etməsinə zəmin yaradır. 2020-ci il üzrə elmlər doktoru arasındakı tədqiqatçıların 1114 nəfəri kişi və 315 nəfəri qadın olmuşdur. Fəlsəfə doktoru olan tədqiqatçılar arasında kişilər 2928 nəfər və qadınlar 3196 nəfər olmuşdur.

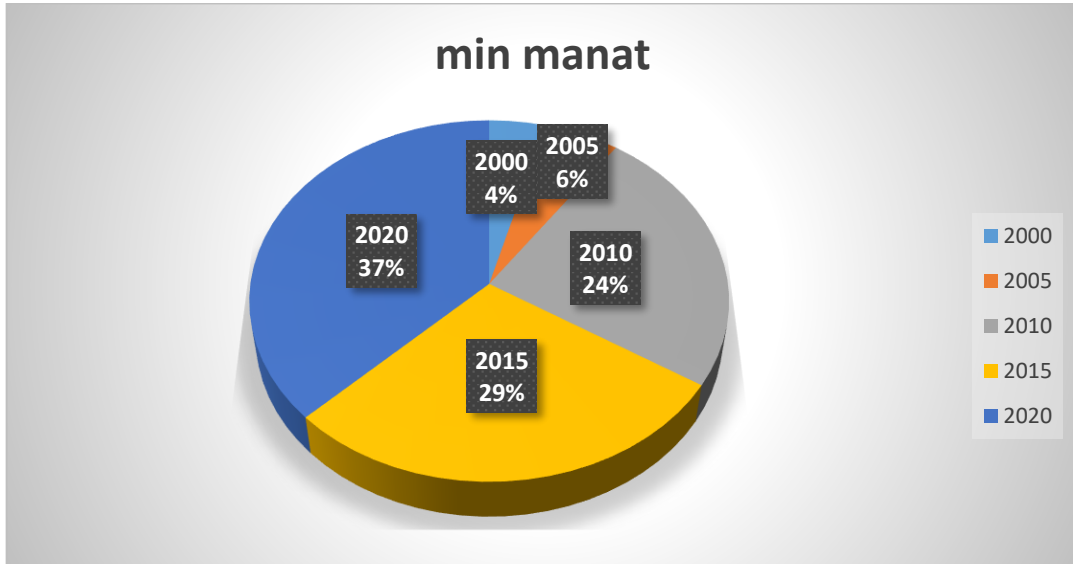
Elmlər doktoru proqramı üzrə məşğul olanların 66%-i əsasən 60 yaşdan yuxarı olanlardır. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəli alimlər isə 65,6%-i 40-69 yaş aralığında nəticə əldə edirlər (şəkil 2).

Şəkil 2. Tədqiqatçı mütəxəssislərin yaş qrupları

Müxtəlif elmlər üzrə tədqiqatlar aparılır. Bu tədqiqatlar təbiət, texnika, tibb, kənd təsərrüfatı, ictimai və humanitar sahələri əhatə edir. Təbiət elmləri 30,4%, humanitar - 19,1%, texnika - 18,4%, ictimai - 13,6%, tibb - 12,6% və kənd təsərrüfatı - 5,8%-i əhatə edir.

Dövlət büdcəsindən elmə çəkilən xərclər artmaqdadır. Aparacağımız təhlillərdən bu, aydın hiss olunur. 2000-2020-ci illərdə 9,3 milyon manatdan 143,6 milyon manata, yəni 15 dəfə artmışdır. Elmə çəkilən xərcin ümumi daxili məhsulda payı 0,20% olmuşdur. Yerinə yetirilən elmi-texniki işlərin həcmi ildən-ilə artmaqdadır. Bu da dövlətin bu sahəyə diqqətindən irəli gəlir. Elmi-texniki işlərə 2000-2020-ci illərdə 405785,3 min manat vəsait xərclənib. Elmi-texniki işlərə 2000-ci ildə 17044,6 min manat, yəni 4%, 2005-ci ildə 22313,6 min manat, yəni 6%, 2010-cu ildə 98662,1 min manat, yəni 24%, 2015-ci ildə 116585,1 min manat, yəni 29% və 2020-ci ildə 151179,9 min manat, yəni 37% vəsait xərclənib (şəkil 3).

Şəkil 3. Elmi-texniki işlərin həcmi (min manat)

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu elmi qrantların və layihələrin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. “Azərbaycan gəncliyi 2017–2021-ci illərdə” Dövlət Proqramı istedadlı gənclərin elmi-tədqiqat işlərinə cəlb edilməsi və onların həvəsləndirilməsi üçün başlıca vəzifələri müəyyən etmişdir [8]. Təhsilin yeni keyfiyyətini təmin etməyə imkan verməyən və bununla da həm insan kapitalının, həm də dövlətin bu sahədə yeni modelinin inkişafına mane olan bir sıra həll edilməmiş problemlər var, yəni:

- cəmiyyətdə təhsilin və elmin aşağı nüfuzu;
- iqtisadiyyatın qeyri-sabitliyi və bunun nəticəsində təhsil sisteminin maddi-texniki və maliyyə təminatının qeyri-qənaətbəxş vəziyyəti, təhsil işçilərinin və elm işçilərinin aşağı əməkhaqqı;
- təhsil xidmətlərinin fərdin ehtiyaclarına, cəmiyyətin tələblərinə, əmək bazarının tələblərinə kifayət qədər uyğun gəlməməsi;
- peşə və ali təhsilin strukturunun və məzmununun əmək bazarının tələblərinə kifayət qədər yönəldilməməsi;
- cəmiyyətin və biznesin təhsilə investisiya qoymaq üçün kifayət qədər motivasiyasının olmaması;
- təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və monitorinqinin milli sisteminin təkmil olmaması.

Nəticə

Beləliklə, insan kapitalının inkişafına yönəlmiş təhsil sisteminin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün dövlət siyasətinin strateji istiqamətləri aşağıdakılardır:

- prioritetin insan kapitalı olduğu təhsil sistemində islahatların aparılması;
- təhsil sisteminin müvafiq normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi;
- kompetensiya yanaşması əsasında təhsilin məzmununun, strukturunun və təşkilinin müasirləşdirilməsi;
- dünya təcrübəsindən istifadə etməklə müxtəlif təhsil modellərinin tətbiqi;
- ömürboyu təhsilin davamlılığının və əlçatanlığının təmin edilməsi;
- ekonometrik və statistik modellərin tətbiqi əsasında təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və elmi fəaliyyətin inkişafı;
- təhsilin informasiyalaşdırılması səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- təhsil sisteminin yüksək keyfiyyətli və davamlı monitorinqinin təmin edilməsi;
- təhsil sisteminin müasir maddi-texniki bazasının yaradılması, cəmiyyətin informasiyalaşdırılması;
- təhsil və elmə dövlət xərclərinin artırılması;
- daim yeni texnologiyaların inkişafı ilə məşğul olan mütəxəssislərin dövlət tərəfindən maddi həvəsləndirilməsi;
- kreativ düşüncə və qeyri-standart yanaşma ilə gənc mütəxəssislərin məşğulluğunun artmasına səbəb olacaq sahibkarlığın inkişafına dövlət tərəfindən dəstək;
- təcrübə mübadiləsi üçün bütün formalarda təhsil fəaliyyətinin aparılması, bilik texnologiyalarının tətbiqi;
- dövlət təhsil formalarına yiyələnmək istəyənlər üçün pulsuz təlimlərin və praktiki dərslərin keçirilməsi;
- natiqlik və liderlik bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün kütləvi tədbirlərin keçirilməsi;
- innovativ texnologiyaların və yeni texnoloji və iqtisadi proqramların tətbiqi üçün xarici investorların cəlb edilməsi;
- təhsilin beynəlmilləşməsi proseslərinin sürətləndirilməsi strategiyasının işlənilib hazırlanması;
- ölkədə təhsilin və elmin nüfuzunun artırılması və s.

Təhsilin qiymətləndirilməsi üçün təklif olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi insan kapitalının inkişafına və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətilik səviyyəsinin yüksəldilməsinə təkan verəcək.

Beləliklə, ekonometrik və statistik modellərlə təhsilin modernləşdirilməsi cəmiyyət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməli, dövlətin strateji kursuna çevrilməli, qloballaşan dünyada baş verən bütün dəyişikliklərə çevik reaksiya verməyə kömək etməlidir. Dövlətin təhsilin keyfiyyətini yüksəltməsi insan kapitalının səmərəli inkişafına və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına kömək edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət, DSK 2020. Bakı 2021, 504 s.
2. Azərbaycanda qeyri-formal və informal üsullarla əldə edilmiş səriştələrin tanınması (qfitt) sisteminə dair konsepsiya sənədi/ Təhsil Nazirliyi, Bakı 2018, 16s.
3. Teymurova V. İnsan kapitalının formalaşmasında təhsilin rolu/ Statistika xəbərləri, 22-28 s.
4. Andreas Savvides and Thanasis Stengos. Human capital and economic growth. California. 2009.
5. Яровенко, Т.С., 2012. Виды инноваций в образовании и их классификация, Вестник ДНУ им. О. Гончара. Серия "Экономика".
[online].Доступно<<http://vestnikdnu.com.ua/archive/201264/yarovenko.html>> [Дата обращения 12 марта 2019 года].
6. <https://e-qanun.az/framework/19531> (ali təhsil)
7. <https://edu.gov.az/uploads/NK/2022/NK-qerar-No217.pdf>
8. <https://www.sdf.gov.az/az/generic/menu/Detail/104/menu/news/1>
9. <http://www.twining4he.edu.az/uploads/component/document/esg.pdf>

CLUSTERING AND ECONOMIC INTEGRATION OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES IN MANUFACTURING INDUSTRY: OVERVIEW EVIDENCE FROM ETHIOPIA

Daxil olub: 13 noyabr 2022-ci il
Qəbul olunub: 1 dekabr 2022-ci il
Received: 13 November 2022
Accepted: 1 December 2022

Abrehet Mehari
PhD Candidate, UNEC,
lecturer, Ethiopia Civil Service University
abrehet2005@gmail.com

Abstract

In today's world, one of the tools that facilitate economic integration is clustering. The purpose of this study assesses the clustering and Economic integration of SMEs in manufacturing in Ethiopia and their implication in the positioning of the sector. The research focuses on studying practices of clustering in different economies and classifications in the international arena and evaluating their potential usage, target, positioning, and the present situation of the small and medium enterprises manufacturing industry in Ethiopia. Besides, identifying and reviewing the potential of clustering in the country regarding economic integration in the interconnected SME manufacturing industries that serve to increase the economy and further change the living standard of the people through enhancing productivity and the export of goods and services since it creates a well-balanced system for the distribution and transfer of innovation, new knowledge, and technology capabilities.

Keywords: cluster, interconnected, proximity, economic integration, similarity.

EMALƏDİCİ SƏNAYEDƏ KİÇİK VƏ ORTA MÜƏSSİSƏLƏRİN KLASTERLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ İQTİSADI İNTEQRASIYASI: EFİOPIYA TİMSALINDA

Abrehet Mehari
doktorant, UNEC, müəllim, Efiopiya Dövlət Qulluğu Universiteti
abrehet2005@gmail.com

Xülasə

Müasir dünyada klasterləşmə kiçik və orta müəssisələrin istehsal sənayesinə iqtisadi inteqrasiyasını təşviq edən vasitələrdən biridir. Bu tədqiqatın məqsədi Efiopiya istehsal sənayesindəki kiçik və orta müəssisələrin klasterləşməsi və iqtisadi inteqrasiyasını, həmçinin bu müəssisələrin sektorun mövqeyinə təsirini qiymətləndirməkdir. Tədqiqat, beynəlxalq arenada müxtəlif iqtisadiyyatlarda və təsnifatlarda klasterləşmə praktikasının öyrənilməsinə və bu praktikanın Efiopiyanın emalədici sənayesində fəaliyyət

göstərən kiçik və orta müəssisələrin potensial istifadəsinin, məqsədlərinin, mövqeyinin və mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə yönəlmişdir. Bundan əlavə, əmtəə və xidmətlərin məhsuldarlığı və ixracının artırılması hesabına iqtisadiyyatın böyüməsinə və insanların həyat səviyyəsinin daha da yüksəlməsinə xidmət edən bir-biri ilə əlaqəli sahələrdə kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadi inteqrasiyası ilə əlaqədar ölkədə klasterləşmə potensialının təhlili həyata keçirilmişdir ki, bu da innovasiyaların, yeni biliklərin və texnoloji imkanların balanslaşdırılmış paylanma və ötürülməsi sistemini yaratmış olur.

Açar sözlər: klaster, qarşılıqlı əlaqə, yaxınlıq və iqtisadi inteqrasiya, oxşarlıq.

КЛАСТЕРИЗАЦИЯ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИНТЕГРАЦИЯ МАЛЫХ И СРЕДНИХ ПРЕДПРИЯТИЙ В ОБРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ: НА ПРИМЕРЕ ЭФИОПИИ

Абрехет Мехари

*докторант, UNEC, препод., Университет государственной службы Эфиопии
abrehet2005@gmail.com*

Резюме

В современном мире одним из инструментов, способствующих экономической интеграции малых и средних предприятий в обрабатывающей промышленности, является кластеризация. Целью данного исследования является оценка кластеризации и экономической интеграции малых и средних предприятий в обрабатывающей промышленности Эфиопии и их влияния на позиционирование сектора. Исследование сосредоточено на изучении практики кластеризации в различных экономиках и классификациях на международной арене и оценке их потенциального использования, целей, позиционирования и нынешнего положения обрабатывающей промышленности малых и средних предприятий в Эфиопии. Кроме того, проведен анализ потенциала кластеризации в стране в отношении экономической интеграции малого и среднего бизнеса во взаимосвязанных отраслях обрабатывающей промышленности, которые служат росту экономики и дальнейшему изменению уровня жизни людей за счет повышения производительности и экспорта товаров и услуг, поскольку это создает хорошо сбалансированную систему распределения и передачи инновации, новые знания и технологические возможности.

Ключевые слова: кластер, взаимосвязанный, близость и экономическая интеграция, сходство.

1. Introduction

Ethiopia is currently under a huge transformation of its economy with sustained manufacturing value added to GDP at 6.7%, manufacturing export at 7%, and employment at 9.1% in 2017 (WB,2021). The country envisages transforming the economy into Middle-income status by 2025 where the industry sector is expected to contribute 18% of the GDP (UNDP, 2016). With the implementation of Growth and Transformation Plan II, the priority areas are ensuring both balanced regional industrialization and integration of small and medium manufacturers into the local, regional, and global markets.

SMEs play only a minor role in the Ethiopian economy but the potential to improve that contribution is significant. Skill deficiencies, lack of experience, weak technology transfer, and coordination failures may be contributing to the underperformance of SMEs through poor productivity and lack of competitiveness (Harvice, 2010, 2014). Thus, economic integration is not only a choice but also a necessity for small and medium enterprises in the manufacturing sector regarded as an instrument focused on the better allocation of resources among two or more economies in the sector. Among the solutions for improving SME performance and competitiveness are industry clusters and other coordinating network structures.

1.2 Problem Statement

The main goal and objective of strategies of clustering are enabling sustainable development in Ethiopia through balancing industrialization spread across the region in the country, enhancing the employment potential, increasing the industrial output, export-led growth, leadership in innovation and high-end technology, and raising the competitiveness and efficiency of SMEs. However, lack of clarity on economic integration and benefits to the existing SMEs and the nature of the clusters.

This strategic planning of clustering intends to attract private investors to set up manufacturing units, and produce raw material exports to add value to the local content of produce, to link the local community to SMEs manufacturing plants as raw material suppliers or sub-vendors, to give forward linkage for a manufactured product or processed product and create jobs and drive rural economic growth in Ethiopia (MoI,2017), Besides, in Growth and Transformation Plan II, there is a clear mention more emphasis will be given to value chain development by integrating principal SMEs with backward and forward integration.

However, such policies were not mentioned or were not clear for SME clusters (UNIDO, 2018). In fact, in most of the induced clusters situated in regions, space is allocated only to principal firms and there are no input suppliers or traders within the cluster area. Such isolated SME clusters cannot sustain for a long time, without a proper value chain development framework. Such value chain-led clusters need to be given priority in national and regional-level cluster master plans, which are expected to be developed soon.

In GTP II, targets were given on the number of cluster structures to be built, the quantum of land earmarked and the number of entrepreneurs to be trained. However, there is no clear demarcation on what the target/ budget allocation for existing SMEs and natural clusters will be, which are already functioning and languishing due to a lack of proper infrastructure, skills, technology, and more importantly access to finance. Ethiopia ranked very poorly on the state of cluster development 127 out of 144 countries in 2014 (World Economic Forum, 2015). Therefore, the study assesses the clustering and economic integration of small and medium enterprises in the manufacturing industry in Ethiopia.

1.3 The specific objective of the study is:

- To see the practice of manufacturing clusters in Ethiopia
- To assess the challenges of implementing SMEs clustering in the manufacturing industry in Ethiopia

2. Literature Review

2.1 Definition and concept of Clustering

Different economists, researchers, and organizations have defined industrial clusters in different ways: Michael E. Porter, 19 defined clusters as the geographic concentration of businesses and related supporting organizations in a specific area of work. It is a combined business. Interacting in a closed specific area, connected by certain communities and complements. United Nations Industrial Development Organization and ME Foundation defined cluster as a concentration of micro, small and medium enterprises in each geographical location producing the same or a similar type of products or services and these enterprises face similar types of opportunities and threats.

In cluster formation, products or services should be similar or homogenous along with related products, enterprises must be production or service units with collocation, interlinked, and interdependent, with adjoining geographical locations to facilitate the economic integration of the manufacturing sector.

According to the theory of Michael Porter, 1998 comparative advantage, clusters have the potential to affect competition in three ways: by increasing the productivity of the companies in the cluster, driving innovation in the field, and stimulating new businesses in the field which helps the SMEs in manufacturing to integrate their economy and solve the threat created in the cluster. Thus, the cluster is internationally recognized as an effective means of promotion of small and medium enterprises and a successful tool of innovation intervention for policymakers (Porter, 1998). It creates synergy for the geographically proximate status of interrelated enterprises with a range of commonalities and complementarity to facilitate the SME's economic integration. It also motivates SMEs the ability to improve competitiveness, performance, and deliveries near the physical presence of raw materials source, machinery spacious, and easy availability of input for the manufacturing sector.

Cluster as a tool of economic integration facilitates SMEs in sharing technical infrastructure, and the presence of common facility centers that assist the sector as a procedure related to securing finance and complying with industry standards and government regulations. Furthermore, it is also a symbiotic collaboration between small and medium enterprises and big industries that can be achieved resulting in financial and environmental benefits.

The concept of clusters comprises an opportunity for small and medium enterprises (SMEs) to improve their market position in the local and international markets. creates cooperation between the entities of economic life that accelerates the processes of innovation in the value chain process. Clustering has a dispensable role in the innovation system which is lacking by SMEs in the emerging economy in terms of GDP growth, employment creation, and poverty reduction which drives the economic development of the country. Moreover, clusters help the need of emerging manufacturing sectors and strengthen cooperation and interaction among the production process and supply chain. Furthermore, cluster enhances the competitiveness of SMEs, and resilience to future shocks. However, internal, and external factors reshape and change the outcome of the cluster that contributes to the economic integration of SMEs through managing human development and play a significant role in sustainable and structural transformation in the country (UNDP, 2017).

Clustering helps to share common facilities including utilities (energy, water, waste, water treatment, service, transportation, landscaping, and waste collection). In addition, helps to be readily available for business development services such as identifying markets, accessing technology, aggregating common with purchase of goods and services, linking up with professionals and experts (planners and designers), facilitating subcontracting, training, and connecting with research, and development organizations. Furthermore, a cluster facilitates the formation of linkage

in all directions through backward linkage (to distributors and customers), forward linkage (of the enterprise's inputs easily complementary product-related skills or technologies), and lateral linkage in each industrial cluster.

Generally, clusters enhance environmental, economic, and social performance through collaboration and coordination in managing those resources based on the cluster development plan which is facilitating small and medium enterprises by the provision of a growth and transformation plan.

The development of industrial clusters plays a significant role in the growth of national industries, and industrial cluster development indeed makes a great impact on the progression of national industries, especially in developing countries. Under the fierce global trends in competition, the industrial cluster has been identified as an important strategy to keep the development of regional industries sustainable in line with the strategies.

Efficient and effective implementation of industrial clusters is usually reflected in the area within many Small and Medium Enterprises operating. Through the clustering of manufacturing industries, the production factors could be utilized efficiently within the corresponding geographical proximity, and the promotion of mutual support and learning is realized (Lee et. al, 2017). Thus, SMEs located in the cluster system can further benefit from economies of scale. Most industrial parks have access to these advantages which help them transform labor-intensive manufacturing to talent-intensive industries and directly promote the development of high-technology industries in a sustainable manner.

2.2 Classification of industrial clusters

Clusters can be categorized in terms of their perspective, features, origins, functions, stages of development, and market orientations that determined the economic integration of small and medium enterprises in manufacturing industries (Zeynep, 2018).

1) Based on their origin: clusters are classified as naturally grown clusters and man-made clusters, 2) Based on their stage of development: clusters are classified as growing clusters, matured, clusters, and declining clusters. 3) Based on the activity they performed: manufacturing-oriented enterprises of clusters and service provider clusters, 4) Based on the size of cluster enterprises: SME clusters represent a small and medium segment of the industry and export-oriented clusters focused only on the export of goods and services, 5) Based on the technology they used: There could be family-based Artisan clusters if they are using indigenous technology, and industrial clusters, enterprises are using modern technology and labor force outside the family members.

2.3 Cluster and Geographic proximity for SMEs in Manufacturing Sector

Cluster is internationally recognized as an effective means of promotion of SMEs and a successful tool for policymakers. Cluster creates synergy for geographically proximate sets of interrelated enterprises within a range of commonalities and complementarities able to improve competitiveness, performance, and delivery of enterprises near the physical presence of raw material sources, the machinery of parts, and easy availability of skilled labor (MoIFDRE, 2017). Cluster facilitates sharing of common technical infrastructure facilities and compliance with industry standards and government regulations. Collaboration between manufacturing industries can be achieved financial and environmental benefits, sharing utilities, and ready availability of identifying the market, access to technology, aggregating common purchases linked up with planners and designers facilitating subcontracting training, and connecting with research and development organizations.

Cluster facilitates the formulation of backward linkage to suppliers of raw materials, services, and finance, and forward linkage with distributors and customers. In addition, create lateral linkage with enterprises on common input, complementary products, or related skills and technologies (GTP, 2016). Moreover, SMEs have forward, and backward linkages and formal partnerships with large firms. Through these linkages, SMEs can access inputs, technologies, technical expertise, market information, and marketing support and subcontract (Barbin, 2017).

Aldaba (2008). Many East Asian economies have implemented and succeeded through this strategy to help SMEs integrate and reduce costs, exchange of information, and technology diffusion within these clusters. In addition, it formed mutual interactions among SMEs, availability of equipment easily responds to changing demands and then helps small enterprises to create linkages with medium enterprises through intermediate inputs then medium value chain with large scale enterprises require intermediate inputs for their main operations but, the role of national institutions in maintaining harmony among SMEs is vital to protect small firms from being exploited by large ones (Belay, 2012). Common issues faced by SMEs in the country are poor access and low internal capacity; low-quality and better quality that SMEs are required to participate in production networks, and ineffective engagement of SMEs in production networks for further interaction between several domestic and external factors.

Geographic proximity is another important factor in the economic integration of small and medium enterprises. However, beyond geographical proximity, organizational proximity and social interactions are very important as well. It facilitates mutual knowledge and social interactions to help policymakers to design a cluster policy. Geographic distance might affect transport and communication where cultural dimension would impact consumers' preferences, establishing contacts, and the way

to understand languages or social norms (Ghemawat, 2001; OECD, 2013). The cultural approach determines how people interact with one another and exchange information, enhances the probability of integration at the SME level, and facilitates communication and the diffusion of information between or among firms to increase their productivity (Mudambi, 2008). Clustering and economic integration of SMEs in Ethiopia

The involvement of the private sector in manufacturing and small and medium enterprises increased economic activity over time because of the supporting packages provided by the government (Arkebe, 201 Ethiopia country by ensuring the realignment of entrepreneurs with forward and backward linkages besides service providers and support institutions to reach economies of scale through a cluster approach (Tesfaye, 2017).

In GTP II, there is a clear mention of the industrial parks, and more emphasis to value chain development by integrating principal SME firms with backward and forward integration. However, such policies were not clear for SME clusters (UNIDO,2018). In fact, in most of the induced clusters situated in regions, space is allocated only to principal firms and there are no input suppliers or traders within the cluster area. Such isolated SME clusters cannot sustain for a long time, without a proper value chain development framework. Such value chain-led clusters need to be given priority in national and regional-level cluster strategic plans, which are expected to be developed in near future.

Industrial Clusters Promotion as a tool for private sector development: The UNIDO experience in Ethiopia Policies aimed at boosting the interaction and cooperation of economic actors in industrial clusters might represent a crucial strategy for industrial upgrading and development in poor countries. Industrial clusters, which are given scale advantages for SMEs provide easier and cheaper access to resources such as credits and inputs. Industrial clusters include not only the concentration of output-producing enterprises but also input suppliers, output buyers, various service providers, and in some cases government and non-governmental institutions. That is the reason why industrial clusters have received considerable attention from policymakers in every corner of the content (Schmitz and Nadvi, 1999). Geographical closeness benefits from the accessibility of raw materials and a range of services, which reduces costs and facilitates innovation by fostering tight working ties. (UNIDO, 2013)

Methods

A deductive research approach is used. This approach starts with assessing and analyzing the contextual background, developing research objectives, gathering, and understanding different theories, and then collecting data from the secondary data. Like Journals articles, books policies and strategic plans conference papers, and evaluation assessment report from local and international sources.

RESULTS AND DISCUSSIONS

Table 1 shows (93%) of the physical structure is conducive and accessible for clustering, whereas (78.68 %) was connected to the cluster of the manufacturing sector apart from railways.

Table 1. The critical success factors and their parameter

Critical successes factor (CSF)	CSF Weight (%)	Parameter	Weight age (%)	Score
Land	30%	Availability,	6%	5%
		Time required for the acquisition	9%	8%
		Changes in acquisition	15%	12%
Connectivity	25%	Resource availability	10%	8.5%
		Nearest to rails way/head	2%	1%
		Nearest to federal express or Highway	5%	4.5%
		Nearest to airport	2%	1%
		Nearest to urban settlement	6%	5%
Physical Feature	20%	Size and shape	5%	4.5%
		Topography	5%	3%
		Soil condition	5%	4%
		Accessibility	5%	4%
Infrastructure availability	10%	Industrial power and network	5%	4%
		Water for industrial use	4%	3.5%
		Sewerage and disposal	1%	0%
Environment and Social	10%	Environment regulation	4%	2%
		Building regulation	3%	3%
		Sounding area	3%	2%
Business Considerations	5%	Presence of competing facilities	3%	3%
		Support Business environment	2%	1.5%
Total	100%			82.47%

Source: calculated by the author

Regarding infrastructure availability, the data indicates (70%) of the required facilities were available around the working site. While the provision and acquisition of land comparatively (86.1%) are good. The Environment Social and business considerations were (73%. and 80%) respectively. This implies that the cluster faces challenges that the lack of infrastructure facilities like allocating water and energy and proximity to the main transport hub, this calls for the government's commitment to allocate budget and human power that has the knowledge and technical skill in clustering.

Conclusions and recommendations

The regional governments in their strategic implementation of SME cluster master plans, and integration with local, regional, and global value chains the Ministry of Industry, and the Federal small and medium enterprise development agency set up a relevant framework and systems to effectively formulate, implement and coordinate SME cluster interventions at all levels of government to achieve accelerated transformation.

However, as shown from the data and the review literature the basic support functions/services facilitate, link with the cluster development, and support the implementation based on the SME cluster master plan remain to be done, A sufficient water supply is not available at present, and proper infrastructure connectivity and interruption, the distance of working site to airway and airport lags the smooth operation of the cluster and economic integration of the SMEs. Necessary measures need to be taken federal government not to pollute the water. The result indicates a mismatch between the theory and concept of SME clustering. The implementation of the planned activities of the SME cluster development program needs to be revised. According to the assessment report by the Ministry of Industry, 2017 90% of the population is educated to class 12 and possess communication skills, the others have trade skills and about 5-10% of them can emerge as potential SMEs which have diversified skill in industries ranging from garment, metal, construction, and agro-processing while there is a huge amount of unemployment amongst qualified and skilled people in the country but lack of finance.

Thus, developing export support strategies for SMEs, and assessing existing SME support policies for their coherence and effectiveness to increase the international competitiveness of SMEs through innovation to accommodate the existing human capital. Finally, providing technical support to federal and local small and medium enterprise development agencies in SME development in the GTP II implementation Plan in collaboration with governments and non-government organizations. Design proper strategy maximizes market share and best practices, experience, and lessons learned on SME cluster development from other countries. The government should provide a detailed action plan for SME cluster integration with regional and local economic strategies, input supply and service linkages, and the best practices in SME cluster development and integration from the eastern Asian countries that are practiced efficiently and effectively. Besides, SME cluster development should integrate with local industrial parks and agro-integrated parks, and capacity-building demands of the SMEs per selected products and technology gaps. That means technical competency of human capital in proven experience working with or in industrial clusters is very critical, helping to understand the formulation and implementation of national cluster development plans.

References

1. Aldaba, R. M. (2008), 'SMEs in the Philippine Manufacturing Industry and Globalization: Meeting the Development Challenges', in Lim, H. (ed.), SME in Asia and Globalization, ERIA Research Project Report 2007-5, pp. 217-266. Available at: <http://www.eria.org/>
2. Arkebe Oqubay (2015): Made in Africa: Industrial Policy in Ethiopia, United State of America, Oxford University ISBN 978-0-19-873989-0 first edition
3. Belay File (2012): Determinants of Microenterprise Success in the Urban Informal sector of Addis Ababa a Multidimensional Analysis Netherlands ISBN 978-94-91478-05
4. Barbin, Eloisa (2017): The Dynamics of SMEs, Large Business Linkages: Findings from Six Working Paper No.17-008. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract-3085634>
5. Makedos, I. (2014). The Collaboration of SMEs through Clusters as Defense against Economic Crisis. Economics Research International, 2014, 1–9. <https://doi.org/10.1155/2014/407375>
6. Charles Harvies (2010): SMEs and Regional Production Networks, Centre for Small Business and Regional Research, School of Economics, Faculty of Commerce University of Wollongong, Australia p.16-42
7. GTP II (1016), Growth and Transformation Plan II 2015/16-2019/20 Vol.1, National Planning commission May, 2016, Addis Ababa
8. Md. Joynal Abdin (2018): Concept and Importance of Industrial Cluster Development August 2018 SSRN Electronic Journal DOI:10.2139/ssrn.3232576
9. Moifdre (2017): Small and Medium Enterprise Development Plan, Ethiopia, January 30, 2017
10. S. J. Lee and Grace T. R. Lin and P. H. His: Industrial Cluster Development and its Contribution to Economic Growth in Taiwan, Hsinchu Science, and Industrial Parks, Journal of Scientific and Industrial Research, 2017, Vol,76, pp273-278
11. Tesfaye Lemma (2017): Opportunities, and challenges in the manufacturing sector UNDP (2016): Regional Industrialization and SMEs Cluster Development Topography 5% 3· Water for industrial use 4% Soil condition 3.5· Sounding area· Building regulation 3% Support Business environment 2· 1.5% 3·
12. Zeynep Karaca (2018): The Cluster Analysis in the Manufacturing Industry with K-Means Method: AN Application for Turkey, September 2018 Eurasian Journal of Economics and Finance·Vol.6, Issue 3, pp1- 12.DOI:10.15604/ejef.2018.06.03.001
13. UNIDO (2018): Strategic Plan, Regional Industrialization and SME Cluster Development in Ethiopia May 2018, Volume 1. document No. 3056 Version 2.0 Date of Release 04-08-2018
14. WB (2021): Ethiopian Economy, World Bank Database, 2021

***“GƏNC TƏDQIQATÇILARIN
ELMİ ƏSƏRLƏRİ” RUBRİKASI***

MALİYYƏ-KREDİT TƏŞKİLATLARININ VƏ MALİYYƏ İNKLÜZİVLİYİNİN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA ROLU

Daxil olub: 12 sentyabr 2022-ci il
Qəbul olunub: 3 oktyabr 2022-ci il
Received: 12 September 2022
Accepted: 3 October 2022

Alkəramov Tusi
i.ü.f.d., Azərbaycan Respublikasının
Mərkəzi Bankı
tusi.alkaramov@gmail.com

Xülasə

Məqalədə maliyyə-kredit təşkilatlarının və maliyyə inklüzivliyinin Azərbaycan iqtisadiyyatındakı rolunun araşdırılması və təhlil edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanın maliyyə sektorunda mövcud olan əsas problemlərin aşkar etmək, müxtəlif ölkələrin maliyyə sistemlərini təhlil edərək sözügedən sahənin müxtəlif aspektlərini müzakirə etmək və maliyyə inklüzivliyinin ölkədəki biznes mühitinə və ümumi iqtisadiyyata olan təsirlərini araşdırmaqdır. Mövzu ilə bağlı aydın təsəvvürə malik olmaq üçün tədqiqat qarışıq metod dizaynı əsasında təhlil edilmişdir. Həmçinin məqalədə ardıcıl qarışıq metod dizaynından istifadə olunmuşdur ki, bu da həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət məlumatlarının analizini birləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Tədqiqat işinin nəticəsi olaraq, ölkədə maliyyə savadlılığının artırılması, bankların insanların həyatına inteqrasiyası, agent bankçılıq təcrübəsinin istifadəsi və reqressiya təhlillərinə əsasən əmanətlərin və plastik kartların sayının artırılması üzrə işlərin görülməsi maliyyə inklüzivliyinə və ümumi iqtisadiyyata müsbət təsir göstərən amillər olduğu müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: maliyyə inklüzivliyi, maliyyə savadlılığı, agent bankçılıq, bankların inteqrasiyası, maliyyə-kredit təşkilatlarının iqtisadiyyatda rolu.

THE ROLE OF FINANCIAL-CREDIT INSTITUTIONS AND FINANCIAL INCLUSION IN THE ECONOMY OF AZERBAIJAN

Tusi Alkaramov
Doctor of Philosophy in Economics,
Central Bank of the Republic of Azerbaijan
tusi.alkaramov@gmail.com

Abstract

The article examines and analyzes the role of financial organizations and financial inclusion in the economy of Azerbaijan. The main purpose of the study is to reveal the main problems existing in the financial sector of Azerbaijan, to analyze the financial systems of different countries, to discuss various aspects of the mentioned field, and to investigate the effects of financial inclusion on the business environment

and the economy in the country. In order to have a clear idea about the topic, the study will be analyzed based on a mixed method design. Also, the paper will use a sequential mixed methods design, which is designed to combine both qualitative and quantitative data analysis. As a result of the research, it was determined that increasing financial literacy in the country, integrating banks into people's lives, using the experience of agency banking, and increasing the number of deposits and plastic cards are factors that have a positive influence on financial inclusion and the economy.

Keywords: *financial inclusion, financial literacy, agency banking, integration of banks, role of financial and credit organizations in the economy.*

РОЛЬ ФИНАНСОВО-КРЕДИТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ И ФИНАНСОВОЙ ИНКЛЮЗИВНОСТИ В ЭКОНОМИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Туси Алкарамов

д-р филос. по экон.,

Центральный банк Азербайджанской Республики

tusi.alkaramov@gmail.com

Резюме

В статье рассматривается и анализируется роль финансовых организаций и финансовой доступности в экономике Азербайджана. Основная цель исследования - выявить основные проблемы, существующие в финансовом секторе Азербайджана, проанализировать финансовые системы разных стран, обсудить различные аспекты указанной области, а также изучить влияние финансовой доступности на бизнес-среду и экономику страны. Чтобы иметь четкое представление о теме, исследование будет проанализировано на основе дизайна смешанного метода. Кроме того, в статье будет использоваться последовательный дизайн смешанных методов, который предназначен для сочетания качественного и количественного анализа данных. В результате исследования определено, что повышение финансовой грамотности в стране, интеграция банков в жизнь людей, использование опыта агентского банкинга, увеличение количества депозитов и пластиковых карт являются факторами, положительно влияющими на финансовую доступность и экономику страны.

Ключевые слова: *финансовая доступность, финансовая грамотность, агентирование банковских услуг, интеграция банков, роль финансово-кредитных организаций в экономике.*

1. Giriş

Maliyyə bazarları və onun məhsulları iqtisadiyyatın effektiv və dinamik böyüməsinin qorunmasında mühüm rol oynayır. “Normal sosial həyat” əldə etmək üçün hazırda dünya əhalisi maliyyə alətlərindən və ya onun xidmətlərindən asanlıqla istifadə etməlidir. Məlum olduğu kimi, hər bir şəxs və ya şirkət gündəlik həyatda və ya fəaliyyət dövrü ərzində fərqli pul əməliyyatları həyata keçirir və maliyyə xidmətlərinin olması və ya əlçatmaz olması onların fəaliyyətini çətinləşdirir. Bankların və ya digər maliyyə vasitəçilərinin hələ də insanlara və ya şirkətlərə səmərəli maliyyə xidmətləri göstərə bilmədikləri bir çox ölkə var. Maliyyə əlçatanlığı sahəsindəki mövcud göstəricilərə görə dünyada təxminən 2 milyard insanın bank hesablarına çıxışı olmadığı görünür (Dünya Bankı, 2018). İnkişaf etmiş ölkələrdə qadınların 50%-nin və kişilərin 59%-nin bank hesablarına çıxış əldə edə bilməsinə baxmayaraq, dünya əhalisi arasında maliyyə əlçatanlığı üzrə məhdudiyətlərin və maliyyə biliklərinin aşağı olduğu görünür (Dünya Bankı, 2018). Maliyyə inklüzivliyinin inkişafı, bu sahədəki mövcud çatışmazlıqların və məhdudiyətlərin aradan qaldırılması, əhalinin və müəssisələrin maliyyə xidmətlərinə çıxışın daha təsirli şəkildə formalaşdırılması beynəlxalq maliyyə qurumlarının, o cümlədən Dünya Bankının əsas fəaliyyət istiqamətlərindəndir. Belə ki, tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanın maliyyə sektorunda mövcud olan əsas problemlərin aşkar etmək, müxtəlif ölkələrin maliyyə sistemlərini təhlil edərək sözügedən sahənin müxtəlif aspektlərini müzakirə etmək və maliyyə inklüzivliyinin ölkədəki biznes mühitinə və ümumi iqtisadiyyata olan təsirlərini araşdırmaqdır.

2. Ədəbiyyatların təhlili

2.1. Maliyyə inklüzivliyi

Maliyyə inklüzivliyi, müəssisələr də daxil olmaqla, maddi cəhətdən az gəlirli və həssas qrupların, ehtiyaclarını uyğun qiymətə apara biləcək maliyyə məhsulları və xidmətləri ilə təmin edilməsini əhatə edir (Dünya Bankı, 2022). Maliyyə əməliyyatları prosesini izah edən maliyyə inklüzivliyinin ölçülməsinin üç əsas parametri mövcuddur, bunlara aiddir: maliyyə xidmətlərinə və mənbələrinə çıxış, maliyyə xidmətləri və mənbələrindən istifadə, maliyyə xidmətləri və mənbələrinin keyfiyyəti (İmanzadə, Zeynalov və Həsənov, 2017).

Bir çox maliyyə vasitəçisi bütün lazımı infrastrukturla təmin olunmasına baxmayaraq, hələ də maliyyə xidmətlərindən kənarda qalan insanlar və şirkətlər var. Daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi, dünyada bank hesablarına çıxışı olmayan 2 milyarddan çox insan var (Dünya Bankı, 2018). Araşdırmalar bu insanların ən yüksək nisbətini inkişaf etməkdə olan və az inkişaf etmiş ölkələrdə yaşadığını göstərir (Dünya Bankı, 2018). Araşdırmalar onu göstərir ki, maliyyə alətlərinin çatışmazlığı ölkədəki iqtisadi fəaliyyətləri ləngidir (Levy-Orlik, 2013).

Beynəlxalq Valyuta Fondunun Azərbaycanla bağlı hazırladığı məqaləsinə (2019) əsasən, ölkənin mənfi maliyyə inklüzivliyinə təsir edən bir neçə amil var, bunlara aid etmək olar: maliyyə savadsızlığı, maliyyə vasitəçilərinin yanlış coğrafi bölgüsü, xidmətlərin yüksək qiyməti, insanlar və maliyyə vasitəçiləri arasında olan inamsızlıq və qanunvericilikdəki məhdudiyyətlər.

Əvvəla, həm Azərbaycanda, həm də digər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə maliyyə şərtləri və xidmətləri ilə tanış olmayan bir çox insan var. Maliyyə savadlılığı dedikdə gündəlik həyatda lazım olan əsas maliyyə alətləri barədə məlumatın olması adlandırıla bilər (Lusardi & Mitchell, 2013). Vətəndaşların və şirkətlərin əksəriyyəti maliyyə konsepsiyalarına bələd deyillər və praktikada yaranan çətinliklərlə üzləşə bilərlər (Lusardi & Mitchell, 2013). Dünya Bankı Qrupunun araşdırmasına əsasən, maliyyə savadlılığının aşağı səviyyədə olması Azərbaycan cəmiyyətinin əsas problemlərindən biridir. Dünya Bankı Qrupunun 2015-ci ildə apardığı araşdırmanın nəticəsinə əsasən Azərbaycanlı gənclər maliyyə ilə əlaqəli 7 sualdan yalnız 3.9-na düzgün cavab verə bilərlər (Dünya Bankı Qrupu, 2016). Qrupun təhlillərinə görə, Azərbaycanda insanların maliyyə savadlılığı digər inkişaf edən ölkələrin nəticələrinə nisbətə normal səviyyədə sıralana bilər, lakin bu sahədə insanların biliklərinin artırılmasına hələ də ehtiyac var, çünki maliyyə savadlılığı ölkə əhalisinin yalnız kiçik bir hissəsi arasında yüksəkdir (Dünya Bankı Qrupu, 2016). Beləliklə, yuxarıda göstərilən amil nəticəsində vətəndaşlar və müəssisələr maliyyə xidmətlərindən istifadə etməkdə çətinliklərlə üzləşir, kredit təşkilatları tərəfindən aldadılır və bu, daha da mənfi iqtisadi nəticələrə səbəb olur.

Həmçinin maliyyə qurumları və onların xidmətləri ölkədə yaşayan hər bir insan üçün əlçatan olmalıdır, lakin coğrafi məsafə məsələləri kənd yerlərində yaşayan insanların maddi ehtiyaclarını ödəmək üçün maneələr yaradır. Başqa sözlə, bu problem coğrafi təcrid kimi də adlandırıla bilər. Qeyd etmək vacibdir ki, Dünya Bankının məlumatlarına əsasən Azərbaycan əhalisinin 44%-i (4.4 milyon nəfər) kənd yerlərində yaşayır (Dünya Bankı, 2020). Ölkə əhalisinin əhəmiyyətli hissəsinin kənd yerlərində yaşadığından, onların maddi ehtiyaclarını ödəmək zərurəti yaranır. Beləliklə, dövlət qurumları və maliyyə təşkilatları kənd yerlərində maliyyə məhsullarının yaradılması və əlçatanlığının yaxşılaşdırılması üzərində işləməlidir. Bundan əlavə, coğrafi təcrid sosial cəhətdən uzaq yerlərdə yaşayan insanlar üzərində digər psixoloji təsirlərə səbəb olur. Batterzbi (2007) tərəfindən aparılan araşdırmaya əsasən coğrafi təcrid birbaşa maliyyə instrumentlərindən xaric olma ilə nəticələnməsə də, bu, kənd yerlərində yaşayan insanları bu xidmətlərdən çəkdiyini və bu xidmətlərin “onlar üçün olmadığını” düşünməsinə səbəb ola bilər. Beləliklə, bu amillər insanlar və maliyyə vasitəçiləri ara-

sında inamsızlıq problemlərinin yaranmasına səbəb olur. Bu səbəbdən ölkənin maliyyə sistemini elə inkişaf etdirmək vacibdir ki, kənd yerlərində yaşayan insanlar maliyyə vasitəçilərinə etibar etsinlər və bu qurumlar bu sahələrdə öz xidmətlərini göstərsinlər.

Bundan əlavə, maliyyə alətlərinə marağın yaranmasında əhəmiyyətli maneələr yarıdan digər vacib amillər də bunlardır: yüksək xidmət haqqı, yüksək borc dəyəri və aşağı gəlirlilik. Dünya Bankı Qrupunun sorğusuna (2016) əsasən aztəminatlı əhəlinin 73%-i və işsiz yetkinlərin 68%-i Azərbaycanda bank hesablarına sahib deyillər. Qeyd olunanlar, xidmətlər üçün yüksək xidmət haqqı olduğu üçün aztəminatlı təbəqə üçün əməliyyatların aparılmasını məhdudlaşdırdığını sübut edir. Bundan əlavə, Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) Azərbaycan ilə bağlı hazırladığı (2019) məqaləsinə əsasən kreditlərin yüksək qiyməti, yüksək təminat tələbləri və etibarsızlıq maliyyə inklüzivliyinin inkişafı istiqamətində kəskin maneələr yaradır.

Məlum olduğu kimi, Dünya Bankının əsas missiyalarından biri insanlar üçün yoxsulluğu azaltmaqdır. Dünya Bankına əsasən müvafiq məsələnin həlli istiqamətində maliyyə inklüzivliyi əsas rollardan birini oynayır (Dünya Bankı, 2018). Bu səbəbdən Dünya Bankı milli maliyyə inklüzivlik strategiyası üzərində işləyir və bir neçə modernləşdirmə vasitəsi ilə maliyyə daxiletməsini inkişaf etdirməyi və həyata keçirməyi hədəfləyir. Bu alətlər dövlət ödənişləri və pərakəndə ödəmə sistemlərinin modernləşdirilməsi, pul köçürmələri, insanlara və müəssisələrə göstərilən maliyyə xidmətlərinin şaxələndirilməsi, dünyada maliyyə xidmətlərindən asanlıqla istifadə imkanının əldə edilməsi, maliyyə xidmətlərindən istifadə edən insanların hüquqlarının qorunması, maliyyə savadlılığının artırılması, rəqabət və agent bankçılığın inkişaf etdirilməsi və bu istiqamətdə digər mühüm işlərin görülməsindən ibarətdir (Dünya Bankı, 2018).

Maliyyə inklüzivliyi mövzusu və ölkənin Ümumi Daxili Məhsulunun artımı ilə əlaqəsi ciddi qəbul edilməlidir. Araşdırmalara əsasən maliyyə fəaliyyətlərinin sayının artması iqtisadiyyatın inkişafına səbəb olur və bu da öz növbəsində biznes mühitinin inkişafına müsbət təsir göstərir (Levy-Orlik, 2013). Bundan əlavə, Adeola və Evansın (2017) araşdırmasına əsasən maliyyə inklüzivliyi, maliyyə sektorunun inkişafı və iqtisadi artım arasında əlaqənin mövcud olduğu aşkar edilmişdir. Bağlantı maliyyə sahəsindəki böyümənin iqtisadi böyüməyə səbəb olduğunu iddia edir.

Maliyyə sahəsinin inkişafına mənfi təsir göstərən bir çox amillər var və bu əsas xüsusiyyətlərdən biri də yoxsulluqdur. Banerji, Breza və Kinan (2018) bütün insanlar üçün maliyyə xidmətlərinin göstərildiyi bir ölkənin yoxsulluğun azalmasına səbəb olacağını iddia edirlər. Bundan əlavə, Lenka və Şarma (2017) tərəfindən hazırlanmış məqalə maliyyə inklüzivliyi, yoxsulluq, bank vasitəçiliyi və iqtisadi böyümə arasında daimi bir əlaqənin olduğunu göstərir. Araşdırmaçıların (2017) arqumentləri göstərir ki, maliyyə inklüzivliyinin inkişafı iqtisadi artımda müsbət nəticə verir və bu, ölkədəki yox-

sulluq səviyyəsini azaldır. Van Der Cruijssen, De Haan və Roerinkin (2021) araşdırmasına əsasən, əhalinin yüksək səviyyədə maliyyələşməsinə nail olmaq üçün istehlakçıların gözlənilməz sarsıntılarla üzləşməyəcəyi, maliyyə sektorunda minimum risklərlə əldə edilə bilən vəsaitlərin əlçatan olması və əhali arasında maliyyə təşkilatlarına inamın yaradılması vacibdir.

Daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi, maliyyə inklüzivliyi maliyyə xidmətlərinin və iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edir. Bu səbəbdən kredit və ya insanları asan pulla təmin etməkdən əlavə, maliyyə sistemi üçün əlçatan və etibarlı ödəmə sistemləri təmin olunmalıdır. Təhlükəsiz və əlçatan rəqəmsal ödəmə sistemlərinin tətbiqi, müəssisələrin əməliyyatlarını asanlaşdıracaq və şirkətlər arasında əməliyyatları artıracqdır ki, bu da öz növbəsində iqtisadiyyatda olan müəssisələrin sayının artacağını təmin edəcəkdir (Sarkar, 2019). Tivari və Xanın (2017) apardıqları araşdırma effektiv rəqəmsal ödəmə sisteminin Hindistandakı korrupsiyanı azaltdığını və işlərini artırdığını göstərir. Müvafiq araşdırma Hindistanda ticarət mühitinin əhəmiyyətli dərəcədə artdığını və iqtisadiyyatın ən azı 2 dəfə böyüdüyünü təsdiq edir.

Əlavə olaraq mikrokreditləşmə maliyyə əlçatanlığına təsir edən ən elastik sahə hesab olunur. Mikro- kreditləşmə kiçik və orta sahibkarlıq üçün əsas pul mənbəyi kimi qəbul edilir (Dünya Bankı, 2020). Kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadiyyatda əhəmiyyətli bir yer tutduğunu nəzərə alaraq, mikromaliyyə kredit təşkilatlarının maliyyə resurslarına çıxışına olan hər hansı mənfə təsir şirkətlərin işini və iqtisadiyyatın inkişafını ləngidir (Dong & Men, 2014). Banerji və digərlərinin analizlərinə (2018) əsasən mikromaliyyənin kiçik və orta bizneslər (KOB) üçün ən vacib pul mənbəyi olduğunu və bu sahədəki narahatlığın işlərini ləngidəcəyini təsdiqləyir. Bundan əlavə, Banerji və digərlərinin (2018) araşdırmasına əsasən dövlət müəssisələrinin maliyyə inklüzivliyinin artırılmasına müdaxiləsi nəticəsində müsbət nəticələr əldə edilə bilər. Məsələn, Hindistanda hazırlanan və tətbiq olunan dövlət proqramları göstərilməkdədir. Belə ki, maliyyə inklüzivliyinin inkişafında dövlət qurumlarının aktiv iştirakı insanlar və müəssisələrin asanlıqla maliyyə xidmətlərindən istifadə etməsinə və nəticədə insanların müxtəlif sahələrə investisiya yatırmasına şərait yaratmışdır (Banerji və digərləri, 2018). Sözügedən sahədəki dəyişikliklər nəticəsində Hindistanın iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf etməyə və insanlar ölkənin iqtisadi fəaliyyətlərində fəal iştirak etməyə başlamışdır. Bundan əlavə, proqrama insanlar arasında maliyyə savadlılığının artırılması, insanların maliyyə və xidmətlərin əsaslarını öyrənmə bilməsi daxil idi. Bu həm də insanların kredit təşkilatları tərəfindən aldadılmalarının qarşısını alır və hüquqlarınının təmin olunmasında böyük rol oynayır.

2.2. Maliyyə xidmətlərindən kənarlaşma növləri

İnsanların maliyyə xidmətlərindən kənar qalması problemi və hər kəsə çatdırılması lazım olan əsas maliyyə xidmətlərini əks etdirən məsələlər hər bir elmi dairənin əsas araşdırma hədəflərindən biridir.

İlkin olaraq, müştərilərin bank xidmətlərindən kənar qalması problemi uzun illərdir narahatlıq doğuran amillərdəndir. Sen və Denin (2018) araşdırmalarına əsasən əksər insanların vəsait almaq və ya ödəniş etmək üçün sadə bank hesabları belə mövcud deyildir. Breitbach və Walstad (2014) tərəfindən aparılan araşdırmalara əsasən bank xidmətlərindən istifadə edən şəxslər 3 kateqoriyaya bölünür: banklaşdırılmamışlar, cüzi banklaşdırılmışlar və tam banklaşdırılmışlar. Banklaşdırılmayanlar heç bir bank hesabı olmayan insanlar hesab edilir. Cüzi banklaşdırılmışlar depozit hesabı olan, lakin elektron ödəmə imkanları olmayan insanlar hesab edilir. Tam banklaşdırılmışlar, maliyyə xidmətləri və alətlərindən tamamilə faydalananlara istinad edilir.

İkincisi, əmanət yerləşdirilməsinin əhali arasında məşhur olmaması və bu xidmətlərdən kənar qalması bugünkü maliyyə bazarlarının digər bir problemidir. Fərqli araşdırmalar dünya miqyasında insanların üçdə birinin bank hesablarında əmanətinin olmadığını göstərir. Əmanətlərin olmamasının səbəbləri Avropa Komissiyası tərəfindən araşdırılmışdır. Araşdırmanın nəticəsinə əsasən insanlar əvvəllər etibar etmədikləri və ya arzuolunmaz təcrübəyə sahib olduqları və ya pulları olmadığı və ya banklarla münasibət qurmaq istəmədikləri üçün maliyyə təşkilatlarında depozit yerləşdirmək arzusunda deyillər (Avropa Komissiyası, 2008).

Üçüncüsü, kreditləşmə insanların və ya müəssisələrin maliyyələşdirilməsində böyük rol oynayır. Bu səbəbdən kredit resurslarına çıxışın çətin olması insanların pul vəsaitlərinə çıxışını məhdudlaşdıraraq, iqtisadiyyatın inkişafına mənfi təsir göstərir. Gloukoviezoffa (2007) əsasən kreditlər müəssisələrə və insanlara ehtiyac duyduqları əşyaları almaları lazım olduqda maliyyə dəstəyi ilə təmin edir. Bununla birlikdə, kreditlərdən kənar qalmaq şirkətlərin və ya insanların əməliyyatlarını çətinləşdirir və həm insanların, həm də müəssisələrin fəaliyyətini ləngidir.

Nəhayət, maliyyə eksklüzivliyi ilə bağlı digər əsas problem sığorta alətləri ilə bağlıdır. Asiya İnkişaf Bankının maliyyə inklüzivliyi ilə bağlı apardığı sorğuya əsasən müştərilərin 58%-nin sığorta xidmətlərindən istifadə etmədiyi, yarısının isə bu xidmətlər ilə tanış olmadığı aydın olmuşdur (AİB, 2014). Sığorta sahəsi inkişaf etmiş iqtisadiyyatlardakı müəssisələr üçün ən vacib alətlərdən biridir. İnkişaf etmiş ölkələrdə, mümkün zərərin ödənilməsi və fəaliyyətin davamlılığının təmin edilməsi üçün, biznes sahibləri sığorta şirkətlərinin təklif etdiyi məhsullardan istifadə etməkdədirlər. Lakin sığorta bazarının Asiya ölkələrində iqtisadiyyatın az bir hissəsini ehtiva etdiyi üçün biznes mühiti iflas riski altındadır (AİB, 2014).

2.3. Bank olmayan maliyyə təşkilatlarının rolu

Daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi, hazırda insanlara və müəssisələrə maliyyə xidmətləri göstərən fərqli maliyyə vasitəçiləri var. Bu gün iş yerlərinin istifadə etdiyi ən vacib sahələrdən biri də lizinq kreditləridir. Vayt Klark Qrupun (2019) icarə bazarı ilə bağlı hesabatına görə, lizinq alətləri dünyada yeni yaranan müəssisələrin 16,6%-nin maliyyələşdirilməsini təşkil edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə resurslarının az olmasına baxmayaraq, insanlar lizinq məhsullarından xəbərdar deyillər və ya bu imkandan istifadə edə bilmirlər.

Bundan əlavə, banklar və sığorta şirkətləri qədər əhəmiyyət kəsb edən digər vacib maliyyə vasitəçisi poçt operatorlarıdır. Poçt operatoru, Ümumdünya Poçt İttifaqının (ÜPI) çoxtərəfli müqaviləsinin (Clotteau & Measho, 2016) imzalanmasından sonra, XIX əsrdən maliyyə xidmətləri göstərməyə başlamışdır. Bankların və ya digər vasitəçilərin olmadığı yerlərdə poçt şöbələri pul qazanmağa imkan yaradır. Üstəlik, poçt operatorları çox ucuz maliyyə vasitəçisi mənbəyi sayılırlar, buna görə də, insanlar poçt xidmətləri ilə maraqlanırlar. Ayrıca, XIX əsrin sonlarında Avstriya Poçt Əmanət Bankı bir hesabın debetini və digərinin kreditini çıxartmağa imkan verən “giro” adlı sistem təşkil etmişdir (Clotteau & Measho, 2016). Bundan əlavə, poçt operatorları hazırda maliyyə bazarının əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir və gəlirlərində maliyyə fəaliyyətlərinin vacib olduğu görünür. ÜPI-nin statistikasına əsasən poçt operatorları gəlirlərinin aşağıdakı payını maliyyə xidmətlərindən əldə edirlər: ərəb ölkələri - 72%, Avropa - 52%, Afrika - 52%, Asiya - 39% (Clotteau & Measho, 2016).

3. Metodologiya

Tədqiqatın məqsədi maliyyə təşkilatlarının və maliyyə inklüzivliyinin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirlərini və təhlil edilmiş məlumatlar əsasında yaranan problemə hansı təkliflərin verilə biləcəyini öyrənməkdir. Mövzu ilə bağlı aydın təsəvvürə malik olmaq üçün tədqiqat qarışıq metod dizaynı əsasında təhlil edilmişdir. Qarışıq metod məlumatların təhlilinin həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət üsullarını birləşdirərək istifadə edilən üsuldur (Abowitz & Toole, 2010). Müvafiq mövzuda səmərəli tədqiqatlar aparmaq üçün kəmiyyət məlumatlarının əldə edilməsi və dəyişənlər əsasında vəziyyətin təhlil edilməsi vacibdir. Digər tərəfdən, keyfiyyət məlumatları illik hesabatlar, məqalələr, jurnallar və statistik məlumatlar əsasında mövzunu daha geniş başa düşməyə imkan verəcəkdir. Beləliklə, nəticələr problemlə bağlı həm praktiki, həm də nəzəri məsələləri əhatə edir.

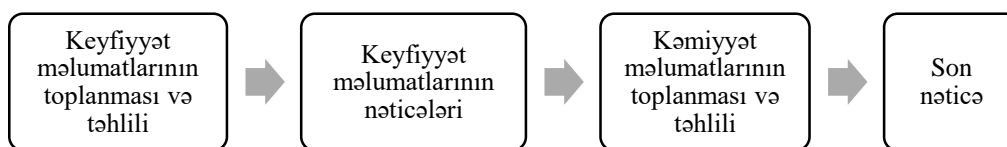
Həmçinin məqalədə ardıcıl qarışıq metod dizaynından istifadə olunmuşdur. Bu dizayn həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət məlumatlarının analizini birləşdirmək üçün uğurlu hesab olunur (Subedi, 2016). Bu üsul tədqiqata keyfiyyət məlumatlarının analizi ilə

başlamaq və daha sonra əsas təhlilin aparılacağı kəmiyyət mərhələsinə keçmək məqsədi daşıyır (Subedi, 2016).

Araşdırmada ikinci dərəcəli mənbələr olan jurnallar, nəşrlər, maliyyə sənədləri, kitablar, statistik məlumatlar və s. istifadə edilmişdir. Həmçinin, kəmiyyət göstəricilərinin təhlil edilməsi üçün kəmiyyət meyarları üzrə informasiya Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının aylıq, rüblük və illik statistik data bazasından əldə olunmuşdur (Əlavə 1).

Keyfiyyət məlumatları təhlil edildikdən sonra kəmiyyət məlumatlarının təhlili üçün dəyişənlər müəyyən edilmişdir. Kəmiyyət məlumatları əsasında təhlilin aparılması üçün Azərbaycanın ümumi daxili məhsulu (GDP) asılı dəyişən və ölkədəki biznes mühitinin göstəricisi kimi seçilmişdir. Bundan sonra ikinci dərəcəli mənbələrə istinad edərək əsas sərbəst dəyişənlər müəyyən edilmişdir. Təhlillərə görə, sərbəst dəyişənlər bunlardır: ödəniş əməliyyatlarının sayı (TransNumb), iqtisadiyyatdakı ümumi kreditlər (Loans), cəmi depozitlər (Deposit), ödəniş kartlarının sayı (PCards), POS-terminalların sayı (POS) və bankomatların sayı (ATM). Bundan əlavə təhlil çoxluq xətti reqressiya təhlili metodu əsasında aparılmışdır. Məqalənin məqsədi Azərbaycanda biznes mühitinə maliyyə inklüzivliyinin təsirlərini tapmaq olduğundan, çox xətti reqressiya modeli tədqiqata asılı və sərbəst dəyişənlər arasında əlaqəni aşkar etməyə imkan verəcəkdir. Bu təhlili aparmaq üçün Microsoft Excel və EViews10 statistik interfeysindən istifadə edilmişdir. Beləliklə, reqressiya modeli aşağıda göstərilən formula əsasında aparılmışdır:

$$GDP = C1 + C2TransNumb + C3Loans + C4Deposit + C5PCards + C6POS + C7ATM + U$$

4. Nəticələr və müzakirə

4.1. Maliyyə vasitəçilərinin rolu

Banklar, bank olmayan kredit təşkilatları, kredit ittifaqları, milli poçt operatoru və sığorta şirkətləri maliyyə bazarlarının əsas iştirakçılarıdır. İnsanlar və şirkətlər gündəlik maliyyə ehtiyaclarını təmin etmək üçün maliyyə xidmətlərindən istifadə edirlər.

Bu ehtiyaclar kredit almaq, layihələrin maliyyələşdirilməsi, fərqli maliyyə əməliyyatları etmək, onlayn və ya nağd ödənişlər etmək, sığorta xidmətlərinə sahib olmaq və bir çox digər xidmətlər kimi başa düşülə bilər.

Maliyyə vasitəçiləri kimin ehtiyac duyduğu ilə kimin borc verməsi arasında bir körpüdür. Ölkədə adekvat səviyyədə qurulmuş maliyyə sektorunun yaradılması investorların və borcalanların görüşməsinə kömək edəcəkdir. Nəticədə müəssisələr və ya şəxslər bu vasitəçilər vasitəsi ilə vəsait əldə edə biləcəklər. Ümumilikdə maliyyə vasitəçiləri, xüsusən banklar, bank olmayan kredit təşkilatları və milli poçt operatorunun maliyyə inklüzivliyini təmin etmək üçün əhəmiyyətli rolu var. Banklar Azərbaycanda maliyyə bazarının əsas iştirakçılarıdır və uğurlu maliyyə mühitinin yaradılmasında onların rolu böyükdür. Bundan əlavə, milli poçt operatoru ölkədə agent bankçılığını həyata keçirmək üçün ən uyğun təşkilatdır. Əslində poçt operatorları çox ucuz maliyyə vasitəçisi kimi qəbul edilir. Çünki əmanətlərdən gələn pulları dövriyyəyə buraxan banklarla müqayisədə milli poçt operatorunun digər vəsait mənbələri mövcuddür. Banklar öz gəlirliliyini təmin edir və xərclərini banka yatırılan pula görə ayırırlar, lakin poçt operatoru digər poçt xidmətlərindən də pul qazanır. Bu səbəbdən milli poçt operatoru olan “Azərpoçt” MMC-nin filiallarının agent bank kimi yaradılması ən uyğun qərar olacaqdır. Əslində cari hesab açmaq və ya baza bank əməliyyatları etmək Azərpoçt tərəfindən aparıla bilər. Ümumilikdə Azərpoçt insanlara təməl xidmətlər göstərə bilər və ölkənin maliyyə imkanlarını gücləndirə bilər, bu da öz növbəsində iqtisadiyyatın inkişafına böyük töhfə verə bilər.

Bundan əlavə, ölkənin inkişafında bank olmayan kredit təşkilatlarının əhəmiyyətindən də bəhs etmək vacibdir. Ümumi maliyyə sektorundakı payları 0.3% olsa da, ölkənin bölgələrində maliyyə alətlərinin inkişafına kömək edə bilərlər. BOKT-lar bankların maraqlandırmadığı və ya çox riskli hesab edə bilmədiyi mikro və kiçik müəssisələrlə işləmək üçün ən əlverişli və uyğun maliyyə qurumlarıdır.

Beləliklə, maliyyə vasitəçilərinin, xüsusən də bankların, bank olmayan kredit təşkilatlarının və milli poçt operatorunun ölkənin maliyyə inklüzivliyinin gücləndirməsində əhəmiyyətli rol oynadığı məlum olmuşdur.

4.2. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan təhlillər

Beynəlxalq maliyyə qurumlarının və aparıcı ölkələrin maliyyə inklüzivliyini gücləndirmək təcrübəsinin təhlili deməyə imkan verir ki, aidiyyəti dövlət qurumları və onların iştirakı ilə vahid strategiya yaradılarsa, maliyyə əlçatanlığı problemi həll oluna bilər.

Əvvəla, təhlillər nəticəsində “əsas bank hesabı” xidmətinin tətbiqinin maliyyə inklüzivliyini gücləndirə biləcəyi təklif oluna bilər. “Əsas bank hesabı”nın təqdim edilməsi az gəlirli əhalinin maliyyə xidmətlərindən faydalanması üçün vacib addımlardan biridir. Bəzi hallarda “əsas bank hesabı” güzəştli xidmətlər (xidmət haqqı olmadan bir və ya daha çox ödəmə əməliyyatı, xidmət haqqı olmadan ödəniş kartı verilməsi) ilə əhatə olunan əsas bank xidmətləri paketini təşkil etməsi təklif oluna bilər.

İkincisi, əhalinin maliyyə savadlılığının yaxşılaşdırılması maliyyə inklüzivliyinin gücləndirilməsi üçün digər vasitə hesab edilə bilər. Maliyyə inklüzivliyini gücləndirməyin prioritet hədəflərindən biri cəmiyyətdəki maliyyə savadlılığı səviyyəsini artırmaqdır. Bu tədbir bütün yaş qruplarını əhatə etməlidir. Bu sahədəki maarifləndirmə erkən yaşlarda başlamalı, şagirdlərə bu biliklər məktəblərdə öyrədilməli və tədris materiallarına daxil edilməlidir. Fərqli sahələrdə çalışan vətəndaşlar üçün də fərqli mövzularda seminarlar təşkil edilməlidir.

Üçüncüsü, agent bank şəbəkəsinin yaradılması ölkənin maliyyə inklüzivliyini gücləndirə bilər. Agent bankçılığı ucqar bölgələrdə maliyyə xidmətlərinin əhatə olunmasında, bankların maliyyə xərclərinin azaldılmasında, maliyyə xidmətləri sahəsində vətəndaşlarla daha təsirli qarşılıqlı əlaqədə və bu sahələrdə səmərəliliyin artırılmasında böyük rol oynayır. Bəzi hallarda agent bank xidmətləri göstərən təşkilatlar mikrosığorta xidmətləri kimi digər maliyyə xidmətləri də göstərə bilərlər. Bu agent banklar da vətəndaşların sorğu və müraciətlərinin qəbulunu və müvafiq prosedurların başlanmasını təmin edə bilər. Daha əvvəl də müzakirə edildiyi kimi, milli poçt operatoru agent bank kimi bank fəaliyyətində iştirak etmək üçün ən yaxşı seçimdir. Çünki “Azərpoçt” MMC-nin ölkənin müxtəlif bölgələrində banklardan daha çox poçt şöbəsi var və bankların heç bir şöbəsi və ya nümayəndəsi olmadığı bölgələrdə insanlara daha əlçatandır.

Son olaraq, müxtəlif ölkələrin təhlilləri ölkədə maliyyə inklüzivliyini gücləndirmək üçün uğurlu bir vasitə kimi bank olmayan ödəmə xidməti təminatçıları qurmağı və ödəmə agentləri şəbəkəsini yaratmağı təklif edir. Beynəlxalq təcrübənin tətbiqi ilə ödəniş xidmətləri sahəsində rəqabət mühitinin daha da artırılması üçün yenilikçi ödəniş həllərinin tətbiqinin sürətləndirilməsi, yeni bank olmayan ödəmə xidmətləri təminatçıları ilə bir ödəmə təşkilatı və elektron pul təşkilatı yaradılması vacibdir. Bu təşkilatlar fəaliyyətlərini əsasən elektron mühitdə formalaşdıraraq maliyyə inklüzivlik imkanlarını genişləndirirlər. Eyni zamanda, bu təşkilatlar tərəfindən ödəniş agentləri şəbəkəsinin formalaşması, hətta ucqar bölgələrdə maliyyə xidmətlərinə çıxış səviyyəsini artırır.

4.3. Maliyyə savadlılığı

Maliyyə savadlılığı gündəlik həyatda lazım olan əsas maliyyə şərtlərini bilmə qabiliyyəti deməkdir. Əslində hər bir şəxs aldadılmamaq və maliyyə ehtiyaclarını təmin edə bilmək üçün əsas maliyyə şərtlərini başa düşməlidir. Dünya əhalisinin əksəriyyətinin əsas maliyyə terminləri ilə tanış olmadığı müəyyən edilmişdir. Həmçinin bir çox insan maliyyə təşkilatında yarana biləcək problemin həm qanunvericilik, həm də maliyyə tərəfini anlaya bilmir. Maliyyə inklüzivliyini gücləndirməyin prioritet hədəflərindən biri cəmiyyətdəki maliyyə savadlılığı səviyyəsini artırmaqdır. Bu tədbir bütün yaş

qruplarını əhatə etməli və fərqli mövzularda məlumat verilməlidir. Bu təcrübənin biznes sahələrini inkişaf etdirəcəyi, insanların yenilikçi olduqları üçün fəaliyyət sahələrinə görə yeni fikirlər irəli sürəcəyi və iqtisadiyyatın davamlı inkişafına töhfə verəcəyi düşünülür.

Sonda qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı əhali arasında maliyyə biliyi səviyyəsini artırmağı hədəfləyən “Maliyyə Savadlılığı Platforması” adlı bir platforma yaratmışdır. Azərbaycan hökumətinin platformaları yaratmasına və insanlara müvafiq kurslar və məlumatlar təqdim etməsinə baxmayaraq, insanların maliyyə xidmətləri barədə məlumatlı olması üçün istifadə olunan əlavə işlərin görülməsinə ehtiyac vardır.

4.4. Agent bankçılıq

Agent bankçılığı üçüncü şəxslərin iqtisadiyyatda səlahiyyətli bank agentləri olaraq iştirak etmələrini və bankların müştərilərinə xidmət göstərmələrini təmin edən müvəffəq bir vasitədir. Əslində agent bank müəyyən bankın səlahiyyətli nümayəndəsi kimi iştirak edir və bankın standartlarına uyğun xidmətlər göstərir. Agent banklar müvafiq xidmətləri göstərə bilər: nağd pul çıxarılması, faktura ödəmələri, nağd depozitlər, pul köçürmələri, balans sorğusu, debet və ya kredit kartlarının verilməsi və mobil bank xidmətləri. Bütün göstərilən xidmətlər insanların biznes fəaliyyəti ilə məşğul olması, ehtiyaclarını ödəməsi və ya müəssisələrin fəaliyyətləri üçün kifayət qədər hesab edilə bilər.

Agent bankçılığı ucqar bölgələrdə maliyyə xidmətlərinin əhatə olunmasında, bankların maliyyə xərclərinin azaldılmasında mühüm vasitədir və maliyyə xidmətləri sahəsində vətəndaşlarla daha təsirli qarşılıqlı əlaqədə və bu sahələrdə səmərəliliyin artırılmasında böyük rol oynayır. Bəzi hallarda agent bank xidmətləri göstərən təşkilatlar mikro-sığorta xidmətləri kimi digər maliyyə xidmətləri də göstərə bilərlər. Bu agent banklar da vətəndaşların sorğu və müraciətlərinin qəbulunu və müvafiq prosedurların başlanmasını təmin edə bilər. Müşahidələr göstərir ki, kənd yerlərində fəaliyyət göstərən müəssisələr maliyyə xidmətlərinə çatmaqda çətinlik çəkirlər. Buna görə kənd yerlərində maliyyə xidmətlərinə əlçatmazlığı biznes fikirlərinin yox olmasına səbəb olur.

Bundan əlavə, Dünya Bankının hesabatında Azərbaycanın qonşu və Avropa ölkələri ilə müqayisədə ən aşağı bank sektoru filial şəbəkəsinə sahib olduğu göstərilmişdir. Lakin ölkədə 1600 filialı və maliyyə qurumları ilə ortaqlığı olan Azərpoçt maliyyə inklüzivliyinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə kömək edə bilər. Əvvəl də qeyd ediləni kimi, agent bankçılığı cəmiyyətə kifayət qədər maliyyə alətləri və xidmətləri təmin etmək üçün ölkədə istifadə edilməsi planlaşdırılan bir vasitədir. Nəticə etibarilə, Azərpoçt bank xidmətlərinin göstərilməsində agent bank şəklində iştirak edə bilər.

Beləliklə, müşahidələrin təhlili göstərir ki, maliyyə xidmətlərinin əlçatanlığı ölkədə düzgün qurulmuş və gəlirli biznes mühitinin formalaşmasında böyük rol oynayır. İnsanlar üçün agent banklar vasitəsilə maliyyə vasitəçiləri ilə sıx münasibət qura bil-məklə yanaşı, asan pul mənbələrini istifadə edərək mənfəət əldə etmək şəraiti yaradılır. Bu da, davamlı olaraq iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsir edir.

4.5. Kəmiyyət məlumatlarının təhlili

Maliyyə inklüzivliyinin Azərbaycan iqtisadiyyatına və biznes mühitinə təsirinin qiymətləndirilməsi üçün kəmiyyət məlumatlarının təhlili aparılmışdır. Belə ki, asılı və sərbəst dəyişənlər müəyyən edildikdən sonra, regressiya təhlili aparılmaqla, maliyyə inklüzivliyini təsvir edən dəyişənlərin ölkənin ÜDM-nə təsiri ölçülmüşdür. Məlumatlar Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2005-2019-cu illəri əhatə edən rəsmi açıqlamalarından götürülmüş və istifadə olunmuşdur (Əlavə 1). Bu məqalənin 3-cü hissəsində qeyd olunan formuldan da görünən odur ki, asılı dəyişən ÜDM, sərbəst dəyişənlər isə bank transaksiyalarının sayı, kreditlərin məbləği, depozitlərin məbləği, plastik kartların sayı, POS terminalının sayı və ATM-lərin sayı olaraq götürülmüşdür.

Cədvəl. Modelin statistik xarakteristikaları

SUMMARY OUTPUT

Regression Statistics	
Multiple R	0.995138184
R Square	0.990300006
Adjusted R Square	0.98302501
Standard Error	2650.877971
Observations	15

ANOVA					
	df	SS	MS	F	Significance F
Regression	6	5739377111	956562851.8	136.123792	1.30741E-07
Residual	8	56217232.13	7027154.017		
Total	14	5795594343			

	Coefficients	Standard Error	t Stat	P-value	Lower 95%	Upper 95%	Lower 95.0%	Upper 95.0%
Intercept	-7908.739697	6851.031431	-1.154386719	0.28165823	-23707.24651	7889.767114	-23707.24651	7889.767114
TransNumb	0.012496618	0.163165431	0.076588635	0.940831568	-0.36376354	0.388756776	-0.36376354	0.388756776
Loans	-2.213689345	0.558391701	-3.9644023	0.004151348	-3.501342918	-0.926035773	-3.501342918	-0.926035773
Deposit	0.539793479	0.395648995	1.364324153	0.209606285	-0.372574738	1.452161697	-0.372574738	1.452161697
PCards	8.578614754	2.007791516	4.27266212	0.002714363	3.948639217	13.20859029	3.948639217	13.20859029
POS	0.073102945	0.093780512	0.779511051	0.458116538	-0.143155303	0.289361193	-0.143155303	0.289361193
ATM	16.40822092	8.885339465	1.846662244	0.101997713	-4.081408631	36.89785047	-4.081408631	36.89785047

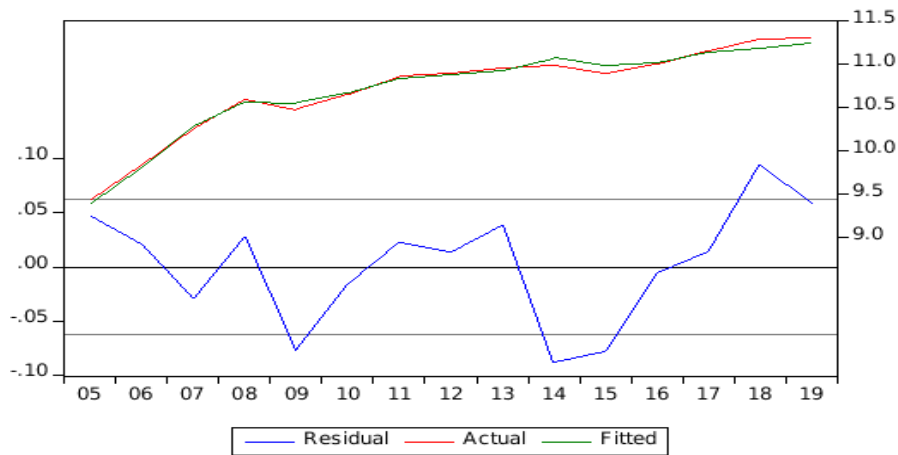
İlkin regressiyanın nəticələrinə uyğun olaraq, əhəmiyyətli olmayan sərbəst dəyişənlər formuldan çıxarılmış və ÜDM ilə əlaqəsi olmayan faktorlar modeldə nəzərə alınmamışdır. Müvafiq araşdırma üçün aşağıda qeyd olunan model daha uyğun hesab edilmiş və tədqiqat işində istifadə edilmişdir:

$$\text{LOG(GDP)} = 3.69798478515 + 0.194853926334 * \text{LOG(DEPOSIT)} + 0.627848432066 * \text{LOG(PCARDS)} + [\text{AR}(6)=0.801063492133, \text{UNCOND}]$$

Formuldan görüldüyü kimi, model qurularkən “log” komandasının istifadə olunması əhəmiyyətli hesab olunmuşdur. Belə ki, ortaya çıxan nəticələr onu göstərir ki, depozitlərdə olan 1% artım Ümumi Daxili Məhsulun həcmi 0.19%, plastik kartların sayında olan 1% artım isə 0.62% artırır. Bununla yanaşı, modeldə istifadə olunmuş sərbəst dəyişənlərin əhəmiyyətli olması, alınmış nəticələrin ehtimalının səhv olmaması dəyişənlərin normal paylanması, verilmiş zaman seriyasının stasionar olub-olmadığını yoxlamaq və modelin real göstəricilərə yaxın olmasını təsdiq etmək məqsədilə, müvafiq olaraq, ARMA Maximum Likelihood, Harvey Heteroskedasticity Test və Augmented Dickey-Fuller testlərdən istifadə edilmişdir (Əlavə 2, 3 və 4).

Testlərin nəticəsinə əsasən sərbəst (izahedici) dəyişənlərin t-statistics göstəricilərinin yüksək olması, yəni izahedici dəyişənlərin müvafiq parametrlərinin standart xətalrı parametrlərin tapılmış qiymətinə nəzərən xeyli kiçik olması parametrlərinin alınmış qiymətlərinin səhv olma ehtimalının da az olmasını göstərir. Ayrıca, p dəyərlərinə baxarkən, bütün sərbəst dəyişənlərin statistik cəhətdən əhəmiyyətli olduğu aydın olur. Həmçinin nəticələr onu göstərir ki, təsiredici sərbəst dəyişənlərin dəyişməsi ÜDM-in həcm dəyişməsinin 98.9%-ni izah edir. Bundan əlavə, dəqiqləşdirilmiş determinasiya əmsalının 98.6% olması və determinasiya əmsalına yaxın olması apraksimasiyanın doğru olduğunu deməyə əsas verir.

Ümumiyyətlə, tədqiqatın aparılması üçün istifadə olunmuş model və alınan nəticələrin faktiki göstəricilərə yaxın olduğunu görmək olar. Qeyri-bərabər xəta dispersiyalarını və kənar göstəriciləri aşkar etmək üçün aşağıda göstərilən nəticələr əldə olunmuşdur.

Şəkil. Modeldən alınmış, faktiki qiymətlər və onlar arasındakı fərqin dinamikası

Odur ki, regressiya analizinin nəticələrinə əsasən, əmanətlərin və plastik kartların sayında olan artım ölkənin ÜDM-i ilə müsbət əlaqəsinin olduğunu göstərir.

Nəticə

Bir çox maliyyə vasitəçisi bütün lazımı texnoloji infrastrukturla təmin olunmasına baxmayaraq, maliyyə xidmətlərindən kənar qalan insanların hələ də olduğu müəyyən edilmişdir. Öz növbəsində qeyd olunan çatışmazlıq ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyətli paya sahib olan kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsir göstərməkdədir. Maliyyə alətlərinə əlçatanlığın zəif olması ölkədəki iqtisadi fəaliyyətləri ləngidir. Maliyyə savadlılığı və maliyyə xidmətlərindən təcridolma məsələləri maliyyə inklüzivliyinin əsas problemləridir. Əslində bu problemlər əsas bank hesabı xidmətlərinin tətbiqi, əhalinin maliyyə savadlılığının yaxşılaşdırılması, agent bank şəbəkəsinin yaradılması, bank olmayan ödəmə xidmətləri təminatçıların yaradılması və ödəmə agentləri şəbəkəsinin yaradılması və mikromaliyyə məhsullarının yaradılması tətbiqi yolu ilə həll edilə bilər.

Maliyyə vasitəçilərinin, xüsusən bankların, bank olmayan kredit təşkilatlarının və milli poçt operatorunun ölkənin maliyyə inklüzivliyinin gücləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynadığı məlum oldu. Bu qurumlar əhalinin əsas maliyyə ehtiyaclarını təmin edir. Buna görə də, qeyd olunan təşkilatların xidmətlərindən istifadə oluna bilər və göstərilən sahənin inkişafında onlara yol açmaq üçün bu sahə üzrə qanunvericilik inkişaf etdirilməlidir.

Müşahidələr göstərir ki, kənd yerlərində fəaliyyət göstərən müəssisələr maliyyə xidmətlərinə çatmaqda çətinlik çəkirlər. Çətinliklər nəticəsində insanların müəssisələr açmaq istəkləri aradan qalxır. Buna görə kənd yerlərində maliyyə xidmətlərinə əlçatmazlıq biznes fikirlərinin yox olmasına səbəb olur. Həmçinin müşahidələrin təhlili göstərir ki, maliyyə xidmətlərinin əlçatanlığı ölkədə düzgün qurulmuş və gəlirli biznes mühitinin formalaşmasında böyük rol oynayır. İnsanlar üçün agent banklar vasitəsilə maliyyə vasitəçiləri ilə sıx münasibət qura bilməklə yanaşı, asan pul mənbələrini istifadə edərək mənfəət əldə etmək şəraiti yaradılır. Bu da, davamlı olaraq, iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsir edir.

Bankların inteqrasiyası onların insanların sosial həyatına inteqrasiya səviyyəsini göstərir. Əslində, bankların inteqrasiyası, insanların ehtiyac duyduğu və pulsuz əsasda təklif olunan əsas bank xidmətlərini əhatə edir. Təhlil nəticəsində belə nəticəyə gəlmək olar ki, yuxarıda qeyd olunan iqtisadi məqamlara çatmaq üçün bankların insanların sosial həyatına inteqrasiyası vacibdir. Əsas bank xidmətlərinin göstərilməsi və insanlar üçün daha əlçatan və sərfəli olması insanların maliyyə resurslarına marağını artıracaqdır. Bu da öz növbəsində insanların vəsaitinin artdıqca fərqli müəssisələrə investisiya qoymağa başlayacağı qənaətinə gətirib çıxarır.

Son olaraq, reqressiya analizinin nəticələri əmanətlərin və plastik kartların sayında olan artımın ölkənin ÜDM-i ilə müsbət əlaqəsi olduğunu göstərir. Belə ki, depozitlərdə olan 1% artımın ÜDM-ə müsbət təsiri 0.19 %, plastik kartların sayında olan 1% artımın isə 0.62% olacaqdır. Ayrıca, p dəyərlərinə baxarkən, bütün sərbəst dəyişənlərin statistik cəhətdən əhəmiyyətli olduğu aydın olur. Bundan əlavə, nəticələr onu göstərir ki təsiredici sərbəst dəyişənlərin dəyişməsi ÜDM-in həcm dəyişməsinin 98.9%-ni izah edir.

Tədqiqat işinin nəticəsi olaraq, ölkədə maliyyə savadlılığının artırılması, bankların insanların həyatına inteqrasiyası, agent bankçılıq təcrübəsinin istifadəsi və regressiya təhlillərinə əsasən əmanətlərin və plastik kartların sayının artırılması üzrə işlərin görülməsi maliyyə inklüzivliyinə müsbət təsir göstərən amillər olduğu, daha doğrusu bu amillərin təsir əmsalları müəyyən edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Abowitz, D. A., & Toole, T. M. (2010). Mixed method research: Fundamental issues of design, validity, and reliability in construction research. *Journal of construction engineering and management*, 136(1), 108.
2. Adeola, O., & Evans, O. (2017). Financial inclusion, financial development, and economic diversification in Nigeria. *The Journal of Developing Areas*, 51(3), 1-15.
3. Asian Development Bank. (2014). Financial Stability and Financial Development. Asian Development Bank.
4. Banerjee A., Breza E. and Kinnan C. (2018), "Do credit constraints limit entrepreneurship?" *American Economic Journal*.
5. Battersby, B. (2007). Does distance matter?: The effect of geographic isolation on productivity levels. *OECD Economic Studies*, 2006(1), 205-225.
6. Breitbach, E., & Walstad, W. B. (2014). Financial literacy and banking affiliation: Results for the unbanked, underbanked, and fully banked. *Perspectives on Economic Education Research*, 9(1), 20-35.
7. Clotteau, N., & Measho, B. (2016). Global panorama on postal financial inclusion 2016. *Universal Postal Union*, Bern.
8. Dong, Y., & Men, C. (2014). SME Financing in Emerging Markets: Firm Characteristics, Banking Structure and Institutions. *Emerging Markets Finance & Trade*, 50(1), 120-149.
9. European Commission. (2008). Financial services provision and prevention of financial exclusion, *report of DGESAE0*, European Commission.
10. Gloukoviezoff, G. (2007). From financial exclusion to overindebtedness: the paradox of difficulties for people on low incomes?. In *New frontiers in banking services* (pp. 213-245). Springer, Berlin, Heidelberg.
11. İmanzadə, A., Zeynalov A. və Həsənov, S. (2017). "Maliyyə İnkişafı: Nə və necə? Azərbaycan İqtisadiyyatından dəlillər". Premier Publishing.
12. IMF. (2019). Article 4 – Press Release, report and statement of ED for Azerbaijan. International Monetary Fund.
13. Lenka, S. K., & Sharma, R. (2017). DOES FINANCIAL INCLUSION SPUR ECONOMIC GROWTH IN INDIA? *The Journal of Developing Areas*, 51(3), 215-228.
14. Levy-Orlik, N. (2013). Financialization and Economic Growth in Developing Countries: The Case of the Mexican Economy. *International Journal of Political Economy*, 42(4), 108-127.

15. Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2014). The Economic Importance of Financial Literacy: Theory and Evidence. *Journal of Economic Literature*, 52(1), 5–44.
16. Sarkar, M. P. (2019). Literature review on adoption of digital payment system. *Global Journal of Enterprise Information System*, 11(3), 62-67.
17. Sen, G., & De, S. (2018). How much does having a bank account help the poor?. *The Journal of Development Studies*, 54(9), 1551-1571.
18. Subedi, D. (2016). Explanatory sequential mixed method design as the third research community of knowledge claim. *American Journal of Educational Research*, 4(7), 570-577.
19. The World Bank. (2022). “Financial Inclusion”. World Bank.
20. The World Bank. (2020). “Improving SMEs’ access to finance and finding innovative solutions to unlock sources of capital”. World Bank.
21. The World Bank. (2020). “Rural population – Azerbaijan”. World Bank.
22. The World Bank. (02.10.2018). “Financial Inclusion”, World Bank.
23. The World Bank. (01.10.2018). “Universal Financial Access”, World Bank.
24. The World Bank Group. (2016). Enhancing Financial Capability and Inclusion in Azerbaijan, World Bank.
25. Tiwari, D. K., & Khan, M. S. (2017). A study on Demonetization and its Impact on Corruption and Black Money. *Saudi Journal of Humanities and Social Sciences*, 2(6), 466-470.
26. Van Der Crujisen, C., De Haan, J., & Roerink, R. (2021). Financial knowledge and trust in financial institutions. *Journal of Consumer Affairs*, 55(2), 680-714.
27. WhiteClarkGroup. (2019), Global Leasing Report. WCG.

Əlavə 1. Kəmiyyət meyarlarının araşdırılması üçün istifadə olunan kəmiyyət göstəriciləri

Year	GDP	TransNumb	Loans	Deposit	PCards	POS	ATM
2005	12523	1071	1441	1369	872	987	873
2006	18746	1212	2363	2162	1542	2070	1080
2007	28360	1473	4681	4127	2787	5309	1317
2008	40137	2400	7191	6460	3626	8124	1515
2009	35602	6695	8408	6379	3974	8657	1694
2010	42465	10148	9163	7626	4231	7872	1892
2011	52082	19561	9850	9447	4580	13220	2132
2012	53995	26126	12244	10699	5008	36860	2260
2013	57708	27257	15423	12476	5673	33285	2422
2014	58978	28785	18543	15453	5965	73013	2608
2015	54380	30347	21730	23431	5659	80301	2694
2016	60425	33202	16545	22091	5334	71806	2454
2017	70135	37975	11758	20599	5800	65471	2431
2018	79797	39935	13020	21870	6511	66110	2502
2019	81681	56615	15298	24746	7266	67468	2647

Əlavə 2. ARMA Maximum Likelihood

Estimation Command:

=====

LS(OPTMETHOD=OPG) LOG(GDP) C LOG(DEPOSIT) LOG(PCARDS) AR(6)

Estimation Equation:

=====

LOG(GDP) = C(1) + C(2)*LOG(DEPOSIT) + C(3)*LOG(PCARDS) + [AR(6)=C(4),UNCOND]

Substituted Coefficients:

=====

Dependent Variable: LOG(GDP)
 Method: ARMA Maximum Likelihood (OPG - BHHH)
 Date: 09/23/22 Time: 12:33
 Sample: 2005 2019
 Included observations: 15
 Convergence achieved after 22 iterations
 Coefficient covariance computed using outer product of gradients

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	3.697985	0.399759	9.250533	0.0000
LOG(DEPOSIT)	0.194854	0.047432	4.108105	0.0021
LOG(PCARDS)	0.627848	0.093666	6.703065	0.0001
AR(6)	0.801063	0.211254	3.791951	0.0035
SIGMASQ	0.002612	0.001539	1.697235	0.1205
R-squared	0.989903	Mean dependent var		10.70918
Adjusted R-squared	0.985864	S.D. dependent var		0.526426
S.E. of regression	0.062588	Akaike info criterion		-2.032712
Sum squared resid	0.039173	Schwarz criterion		-1.796696
Log likelihood	20.24534	Hannan-Quinn criter.		-2.035226
F-statistic	245.1021	Durbin-Watson stat		1.354014
Prob(F-statistic)	0.000000			
Inverted AR Roots	.96	.48-.83i	.48+.83i	-.48+.83i
	-.48-.83i	-.96		

Əlavə 3. Harvey Heteroskedasticity Test

Heteroskedasticity Test: Harvey

F-statistic	0.058546	Prob. F(2,12)	0.9434
Obs*R-squared	0.144950	Prob. Chi-Square(2)	0.9301
Scaled explained SS	0.076581	Prob. Chi-Square(2)	0.9624

Test Equation:
 Dependent Variable: LRESID2
 Method: Least Squares
 Date: 09/23/22 Time: 12:41
 Sample: 2005 2019
 Included observations: 15

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-9.833899	8.800559	-1.117418	0.2857
LOG(DEPOSIT)	-0.465159	1.770825	-0.262679	0.7973
LOG(PCARDS)	0.865679	2.730319	0.317061	0.7566
R-squared	0.009663	Mean dependent var		-6.894057
Adjusted R-squared	-0.155393	S.D. dependent var		1.671352
S.E. of regression	1.796523	Akaike info criterion		4.186440
Sum squared resid	38.72994	Schwarz criterion		4.328050
Log likelihood	-28.39830	Hannan-Quinn criter.		4.184931
F-statistic	0.058546	Durbin-Watson stat		1.900854
Prob(F-statistic)	0.943403			

Əlavə 4. Augmented Dickey-Fuller Test

Null Hypothesis: RESID03 has a unit root

Exogenous: Constant, Linear Trend

Lag Length: 3 (Automatic - based on SIC, maxlag=3)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-6.223979	0.0026
Test critical values:		
1% level	-5.124875	
5% level	-3.933364	
10% level	-3.420030	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Warning: Probabilities and critical values calculated for 20 observations and may not be accurate for a sample size of 11

Augmented Dickey-Fuller Test Equation

Dependent Variable: D(RESID03)

Method: Least Squares

Date: 09/23/22 Time: 12:47

Sample (adjusted): 2009 2019

Included observations: 11 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
RESID03(-1)	-3.400086	0.546288	-6.223979	0.0016
D(RESID03(-1))	2.247817	0.455851	4.931035	0.0044
D(RESID03(-2))	1.719164	0.347377	4.948988	0.0043
D(RESID03(-3))	1.023748	0.243356	4.206785	0.0084
C	-0.022506	0.028897	-0.778825	0.4713
@TREND("2005")	-0.001039	0.003318	-0.313026	0.7669
R-squared	0.911205	Mean dependent var		0.002793
Adjusted R-squared	0.822410	S.D. dependent var		0.068230
S.E. of regression	0.028753	Akaike info criterion		-3.957677
Sum squared resid	0.004134	Schwarz criterion		-3.740644
Log likelihood	27.76723	Hannan-Quinn criter.		-4.094487
F-statistic	10.26190	Durbin-Watson stat		1.784178
Prob(F-statistic)	0.011570			

СИСТЕМАТИЗАЦИЯ КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ ПОДХОДОВ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПОНЯТИЯ «НАСТАВНИЧЕСТВО»

Daxil olub: 12 sentyabr 2022-ci il
Qəbul olunub: 3 oktyabr 2022-ci il
Received: 12 September 2022
Accepted: 3 October 2022

Кямран Миралиев
сотрудник МГИМО
miraliev.k.m@my.mgimo.ru

Резюме

Объектом исследования в данной статье является система управления в многообразии его осуществления на уровне государств и корпораций. Предметом – взаимоотношения, возникающие между руководителями (наставниками) и их потенциальными преемниками в процессе управления. В статье проводится анализ терминологических особенностей института «наставничество» в контуре рабочих и образовательных отношений. Особое внимание уделяется объективным условиям необходимости применения технологий наставничества в российской действительности, соотношению восприятия между американской и российской моделями наставничества. В процессе исследования, основываясь на выявленных противоречиях, мы используем такой метод исследования, как диалектический анализ. Научная новизна работы заключается в переосмыслении института наставничества, разработке новых критериев научного восприятия этого института. Более того, немаловажной является научная проработанность вопроса в российской академической действительности.

Ключевые слова: *наставничество, тьюторинг, коучинг, менторинг, управление знаниями.*

“TƏLİMATLANDIRMA” ANLAYIŞININ TƏRİFİNƏ KONSEPTUAL YANAŞMALARIN SİSTEMLƏŞDİRİLMƏSİ

Kamran Mirəliyev
Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun əməkdaşı
miraliev.k.m@my.mgimo.ru

Xülasə

Bu məqalənin tədqiqat obyektı dövlətlər və korporasiyalar səviyyəsində müxtəlif yollarla həyata keçirilən idarəetmə sistemidir. Tədqiqatın predmeti idarəetmə prosesində rəhbərlər (təlimatlandırıcılar) və onların potensial davamçıları arasında yaranan münasibətlərdir. Məqalədə “təlimatlandırma” institutunun terminoloji xüsusiyyətləri iş və təhsil münasibətləri kontekstində təhlil edilir. Rusiya reallığında “təlimatlandırıcılıq” (mentorluq) texnologiyalarından istifadə zərurətinin obyektiv şərtlərinə, Amerika və

Rusiya mentorluq modelləri arasında qavrayış əlaqəsinə xüsusi diqqət yetirilir. Tədqiqat prosesində müəyyən edilmiş ziddiyyətlərə əsaslanaraq dialektik təhlil kimi tədqiqat metodundan istifadə edilir. İşin elmi yeniliyi mentorluq institutunun yenidən nəzərdən keçirilməsində, bu institutun elmi qavranılması üçün yeni meyarların işlənilib hazırlanmasındadır. Üstəlik, Rusiya akademik reallığında məsələnin elmi şəkildə işlənməsi heç də az əhəmiyyət kəsb etmir.

Açar sözlər: təlimatlandırma, repetitorluq, kouçinq, mentorluq, biliklərin idarə edilməsi.

SYSTEMATIZATION OF CONCEPTUAL APPROACHES TO THE DEFINITION OF THE CONCEPT OF "MENTORING"

Kamran Miraliyev

*Moscow State Institute of International Relations
miraliev.k.m@my.mgimo.ru*

Abstract

The research object of this article is the management system implemented in different ways at the level of states and corporations. The subject of the research is the relationship between leaders (mentors) and their potential followers in the management process. In the article, the terminological features of the institution of "mentoring" are analyzed in the context of work and education relations. Special attention is paid to the objective conditions of the need to use "mentoring" technologies in the Russian reality, and to the perceptual relationship between the American and Russian mentoring models. In the research process, based on the identified contradictions, a research method such as dialectical analysis is used. The scientific novelty of the work lies in the reconsideration of the mentoring institution, the development of new criteria for the scientific understanding of this institution. Moreover, in the Russian academic reality, the scientific treatment of the issue is of no small importance.

Keywords: instruction, tutoring, coaching, mentoring, knowledge management.

В случае с наставничеством следует в первую очередь понимать, что ряд отличительных характеристик основывается на целях осуществления деятельности. Точкой отсчёта следует определить тот момент, когда у молодого специалиста вырисовывается стратегическое представление о своей деятельности на ближайшее будущее. Опираясь на это представление, у него формируется ясное осознание необходимости приобретения знаний в определённой области. Одной из самых серьёзных проблем, препятствующих пониманию сущности наставничества, является стремление унификации содержания, определяющих

отношения наставника и наставляемого. Как результат, академическое пространство наполняется множеством несвязанных и хаотичных определений, таких как коучинг, тьюторство, менторинг, тренинг, в следствие чего возникает путаница. Однако путаница возникает и по ряду других причин.

Во-первых, процесс формирования концепций и моделей наставничества находился под сильным воздействием культур – как корпоративных, так и национальных. Институт наставничества существует в пределах заданного контекста, элементы которого непосредственно влияют на взаимоотношения между людьми [35]. Контекст определяется совокупностью характерных элементов, присутствующих той или иной модели наставничества. Среди основных элементов – культура, в рамках которой существуют отношения наставника и наставляемого. В рамках нашего исследования лучше всего использовать определение культуры, используемое в рамках проекта GLOBE: «Общие идеи, ценности, убеждения, отличительные черты, а также толкование или смысловое содержание значимых событий, которые являются опытом пережитых событий членов коллективов, передаваемым из поколения в поколение» [34].

Во-вторых, другие формы индивидуальной поддержки, такие как коучинг, тренинг, тьюторство, стремительно эволюционировали в последние годы. Диапазон стилей для наставников сдвинулся с привычного «попробуй, и я скажу тебе, что ты сделал не так» или «сведи за мной и повторяй» в сторону новых методов обучения, в которых больше внимания уделяется постановке правильных вопросов и мотивирующим техникам. Это не означает, что коучинг отождествляется наставничеству. Функции этих институтов различны, несмотря на наличие частично совпадающих бихевиористских практик, спектр которых сильно увеличился за последние два десятилетия.

В-третьих, многие учёные, занимавшиеся вопросами изучения сущности наставничества (Колвин Дж., Клаттербак Д., Рид Э.), были неточны в попытках определения предмета исследования. Стоит отметить, что существует множество факторов, влияющих на формирование определённого стиля или концепции наставничества, среди которых: цель выстраивания наставнических отношений, ожидания от этих взаимоотношений, национальная/корпоративная культура, контекст, в котором сотрудничают наставник-протее. Важно понимать, что любое академическое исследование в данной сфере должно определять тип отношений и цели взаимоотношений, в рамках которых наставничество существует.

Многочисленные теоретические исследования подтверждают существование трёх эволюционных доминант института менторства (наставничества). В рамках настоящего исследования понятия «менторинг» и «наставничество» могут рассматриваться как тождественные, поскольку в российской действительности

сложилось чёткое убеждение о том, что наставничество не сводится лишь к адаптации сотрудников на новых рабочих местах, а представляет собой широкий комплекс мероприятий по развитию личности на продолжительном отрезке времени с привлечением гораздо большего круга заинтересованных лиц. Тем не менее, по итогам проведенного исследования мы приведём доказательства несостоятельности данного убеждения и придём к заключению необходимости переосмысления понятийного аппарата и выделения «наставничества» в отдельную категорию.

1. Преемственность знаний

Во взаимоотношениях наставника и наставляемого наибольший удельный вес приходится на данный аспект. Многовековая история менторства указывает на первостепенность знания относительно практики. Тем не менее, нельзя недооценивать важность практического опыта в совершенствовании профессиональных навыков.

Вместе с тем важно понимать, что актуальным становится вопрос администрирования процесса производства, передачи и накопления знаний в цифровую эпоху. Готовность образовательной организации высшего образования к цифровой трансформации отражают в экономике знаний не столько показатели цифровизации вузовского администрирования, сколько показатели цифровизации передачи знаний от преподавателя к студентам в учебном процессе – главном процессе в вузе.

Процессы цифровизации находятся сегодня в противоречивом взаимодействии, что проявляется в неполном совпадении в экономических отношениях интересов их участников из-за стремления соединить традиционные социокультурные и научные функции университета с процессами его коммерциализации, а также в синергетическом эффекте влияния на динамику экономических показателей трансформации университета в целом.

Цифровизация процессов администрирования и преподавания включает:

1. Совершенствование системы управления учебным процессом с учетом современных достижений науки и техники в области передачи знаний всех форм и видов, а также информации;
2. Определение наиболее целесообразных для данных направлений подготовки (специальностей) цифровых технологий обучения студентов;
3. Адекватные подбор и расстановку научно-педагогических работников, непрерывное повышение их научной, педагогической и цифровой компетентности;

4. Поддержание внутри вузовского порядка и исполнительской дисциплины посредством «системы управления задачами» [2].

Как видно, указанные компоненты администрирования учебного процесса основаны на передаче информации и явных знаний, являющихся общей собственностью. Это позволяет рассматривать их как средства организационного обеспечения, сопровождения и поддержки учебного процесса.

Таким образом цифровизация сферы образования способна устранить проблему отсутствия преемственности в управлении. Специфика государственных задач такова, что зачастую чиновник принимает решения, связанные с выполнением многолетних, долгосрочных задач развития страны. Решение задачи такого масштаба может потребовать десятки лет. Очевидно, что за такой период сменится не одна команда управленцев, а задача должна выполняться ритмично в соответствии с определенным графиком. Цифровые базы данных и знаний существенно облегчают передачу накопленного опыта между поколениями управленцев [4].

2. Сохранение культуры

Практики наставничества, успешно применяемые по миру, демонстрируют высокий уровень ответственности к необходимости сохранения культурной переменной во взаимоотношениях ментора и протеже. На наш взгляд, культурные ценности имеют критическую значимость для будущих управленцев, поскольку культура управления четко обозначает приверженность определенным методам и механизмам осуществления управления [9]. Более того, в международной практике именно культура отличает одни школы менеджмента от других.

3. Потенциал дальнейшего роста

Наиболее важный, на наш взгляд, уровень определения феномена менторства. Высшая цель организации взаимного сотрудничества наставника и наставляемого заключается в способности последнего продолжить развитие идей и применить уже существующие способы достижения целей.

Следует обратить внимание, что данные доминанты неприменимы к тому терминологическому аппарату, который существует в рамках изучения наставничества, поскольку совокупность доминант не отражается в полной мере ни в одном из терминов (за исключением понятия «mentorship»). Отечественное понимание наставничества сводится лишь к необходимости узконаправленного действия со стороны наставляемого (передачи знаний). При этом, другие не менее важные аспекты наставнических отношений теряют значимость и не воспринимаются субъектами таких отношений как ключевой фактор. Данный тезис применим также к терминам «Тьюторинг», «Коучинг» и «Педагогика». Для наглядности

стоит графически продемонстрировать соотношение терминов в разрезе эволюционных доминант.

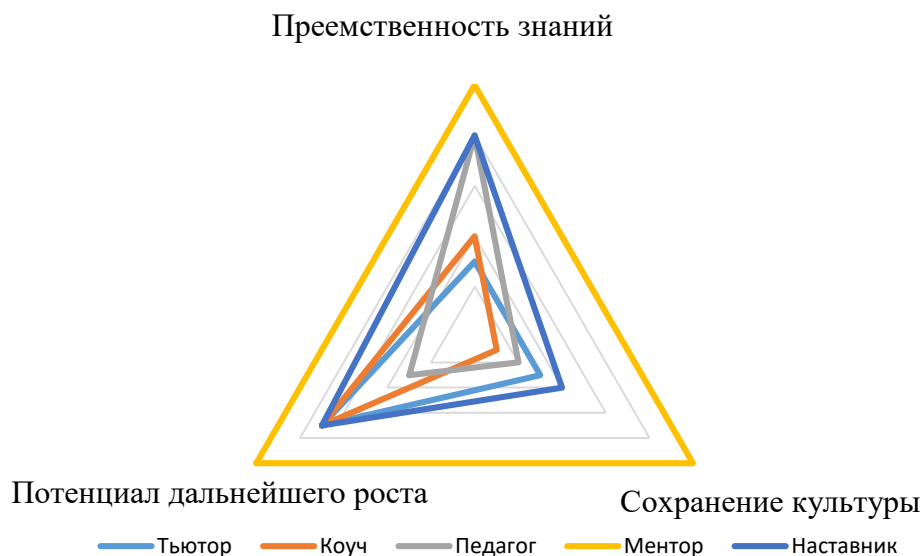

График 1. Соотношение терминов в разрезе эволюционных доминант в рамках изучения института "наставничество"

Источник: Составлено автором на основе открытых данных

Методология и методы

Основным теоретическим методом настоящего исследования систематизации концептуальных подходов к определению понятия «наставничество» является выявление и разрешение противоречий, связанных с определением уровня и глубины взаимодействия двух личностей, находящихся в единой профессиональной системе координат.

Более того, основываясь на выявленных противоречиях, мы используем следующий метод теоретического исследования – диалектический анализ. Получив достаточный объём первичной информации, мы можем представить исходные данные в виде единого понимания особенностей использования терминов в различных областях (в том числе в рамках отличий национального восприятия).

Научные результаты

Стоит начать с того, что в современных организациях знания являются источником конкурентоспособности и двигателем роста, в связи с чем крайне важно, чтобы работники интеллектуального труда были достаточно развиты для непрерывного производства новых знаний [15]. В целях развития творческого потенциала молодым специалистам необходимо выходить за рамки освоения уже

существующих знаний. В этой связи следует изучать наставничество как механизм, позволяющий людям приобретать и развивать творческие способности на личном уровне. Само понятие «менторинг» (*от англ.* – «mentorship»), как мы проследим далее, значительно отличается по смысловой нагрузке и целеполаганию от общепринятого российского аналога «наставничество» и является лишь калькой с английского языка.

По мере того как в последние годы популярность наставничества росла, рос и список устоявшихся определений, что затрудняло систематизацию концептуальных подходов к определению института «наставничество». Обзор литературы предлагает доказательства, поскольку было выявлено более 50 определений, различающихся по объему и широте, что в свою очередь еще более усугубляется несоответствиями в том, как термин «наставничество» используется в академических исследованиях [21].

К примеру, термин «наставничество» одновременно используется как для описания определенного набора действий, проводимых наставником, так и для определения наставничества в виде системного процесса. Кроме того, в исследуемой литературе встречаются определения, характеризующие сферу научных интересов исследователя. Робертс, подходя к вопросу дефиниции с точки зрения бизнеса, определил его как «формализованный процесс, при котором более знающий и опытный человек выполняет вспомогательную роль, наблюдая и поощряя размышления и обучение менее опытного человека в целях облегчения карьерного продвижения и личностного развития» [45]. Примечательно, что по меньшей мере шесть определений применяются только в области высшего образования [38].

Размышляя об отношениях наставничества, мы можем установить и понять, что наставничество не может происходить без наставников. Наставник является ключевой фигурой в отношениях наставничества. Более глубокое понимание компетенций наставника способствует успеху наставника в выполнении его роли и обязанностей. Тем не менее, у наставника могут возникнуть вопросы относительно влияния его компетенций на достижение целей наставничества [18].

Научный труд профессора Общественного колледжа Филадельфии Нормана Коэна наиболее примечательна как первая работа, в которой были определены компетенции наставника на основе полной роли наставника. Роль наставника, как основа «Принципов шкалы наставничества», созданной Коэном для оценки компетенций наставника, получена из синтеза моделей поведения, которые считались необходимыми для значимых отношений наставничества [18]. В совокупности эти взаимосвязанные поведенческие функции и их индивидуальная центральная цель называются полной ролью наставника. Предложенное Коэном

сочетание шести взаимосвязанных поведенческих функций (установление прочных отношений, обозначение важности информации, стимулирование, побуждение к переменам, наставничество, формирование у наставляемого цели и видения) и их центральной цели является структурой для полной роли наставника и формирует модель компетентности наставника. Гэлбрейт и Коэн впоследствии описали эти шесть функций (областей компетенции, в совокупности называемых полной ролью наставника) и поведение наставника, связанное с каждой функцией [29]. Другие исследователи выявили аналогичные навыки для наставников, такие как построение и поддержание отношений, поощрение, содействие, постановка целей, руководство, управление конфликтами, совместное решение проблем, обеспечение обратной связи [52].

Стоит отметить, что роль наставника имеет жизненно важное значение в профессиональном развитии наставляемого. Подобного рода отношения могут значительно обогатить получаемое обучение и добавить ценное измерение неформального руководства, ролевого моделирования, которые наполняют непрерывное развитие начинающего профессионала [40]. Кроме того, отношения наставничества могут принести широкий спектр преимуществ не только наставляемому, но и самим наставникам и даже учреждениям, в которых они работают. Возможные выгоды для наставляемого включают более активную научную деятельность, восприятие элементов культуры и развитие навыков, развитие профессиональной идентичности и даже улучшение психологического здоровья [14].

О важности внедрения и развития института наставничества мы рассуждаем исходя из заявлений и решений руководства российского государства. В соответствии с указом Президента Российской Федерации В. В. Путина от 27 июня 2022 г. № 401 2023 год объявлен годом педагога и наставника. В документе даны поручения Правительству Российской Федерации сформировать план основных мероприятий, приуроченных к году «Педагога и наставника» [12]. Решение Президента Российской Федерации подтверждает наш тезис об актуальности исследования, поскольку мы наблюдаем возросший интерес к оценке качества преемственности поколений. Более того, подписание Указа свидетельствует о переосмыслении роли педагогов и учителей в подготовке высококвалифицированных кадров.

Вместе с тем стоит обратить внимание, что границы рабочих и академических отношений – это основные правила выстраивания профессиональных отношений. Они формируют структуру наставничества, которая обеспечивает руководство относительно соответствующих действий в рамках взаимодействия наставника и протеже. Конструкция границ применима ко всем профессиональным отношениям, которые предполагают разницу во власти, и применима ко всем

профессиональным ролям, к которым относятся участники процесса [32]. Дэвид Смит и Мэрилин Фитцпатрик утверждают, что «надлежащие границы обеспечивают основу для отношений, укрепляя чувство безопасности и веру в то, что наставник всегда будет действовать в наилучших интересах наставляемого» [49]. Кроме того, наставники несут ответственность перед теми, кому они профессионально помогают.

Согласно исследованиям Джуди Филд, термины, наиболее синонимичные слову наставник, включают в себя руководство (предполагается не процесс управления, а руководство одного человека другим в рамках академической и/или трудовой деятельности), коучинг, учитель и советник [28]. Тем не менее, важно понимать, что речь идёт не о синонимах, а о схожих по своему общему замыслу явлениях. Для точной дефиниции явления необходимо проследить ряд характеристик, которые отличают один институт от другого.

В отношении института тьюторства учёными предприняты попытки определения ключевых областей применения, а также попытки дефиниции явления. Тьюторство (от англ. «*tutor*» - учитель, педагог, воспитатель) – процесс обучения, включающий в себя «оживление» взаимодействия учителя с учащимися, взаимодействия между ними, в частности в отношении их участия в коллективных мероприятиях, а также процесс руководства этим взаимодействием [31]. Данное определение предложено Исследовательским центром изучения прогрессивных методов обучения Ланкастерского университета в опубликованном в 2001 году руководстве по эффективным методам коллективного обучения. На наш взгляд, предложенное определение чётко вписывается в область академических отношений между учителем и учеником, о чём свидетельствует формулировка «взаимодействие учителя с учащимся», где мы также можем зафиксировать ведущую роль учителя.

Тем не менее, существует иная точка зрения, согласно которой центральная роль не отводится конкретному человеку, будь то учитель или ученик. В своих исследованиях Джанет Колвин обращается к существованию такого явления, как тьюторинг, основанный на равноправных рабочих отношениях («*peer tutoring*»). Содержание такого способа взаимодействия восходит к важности отсутствия строгой иерархической структуры в отношениях людей.

В отношении необходимости учреждения института тьюторства в научной среде Колвин указывает на существование проблем с восприятием новых академических областей при переходе в новую среду. Как показывают исследования, выпускники старших курсов овладевают навыками реализации функций тьюторинга в отношении студентов младших курсов [19]. Питер Каллеро обнаружил, что если роль тьютора имеет условный характер, то социальное воздействие

тьютора не может иметь результатов профессионального развития обучаемого. Дебби Сторрс предполагает, что для того, чтобы отношения со сверстниками имели положительный результат, необходимо вносить ясность в распределении ролей. В своем исследовании он отмечает, что, если наставники и наставляемые не имеют четкого представления о своих ролях и обязанностях, возникнет путаница в значении терминов «наставник» и «наставничество», а наставникам будет трудно добиться какой-либо эффективности в отношениях с протеже [51]. В случае с наставничеством наиболее частым, к сравнению, приводят институт «коучинга». Несмотря на то, что коучинг и наставничество зачастую упоминаются как взаимозаменяемые понятия, многие исследователи выделяют ряд важных сходств и различий, которые следует учитывать при попытке определения отношений двух людей.

Как утверждает Дэвид Клаттербак, коучинг и наставничество традиционно задумывались как различные по содержанию способы оказания поддержки людей в зависимости от цели [17]. Объединение указанных понятий не имеет смысла, поскольку в данном случае отрицается наличие существующих различий, и это пренебрежение порождает как концептуальные, так и практические проблемы. Концептуальное отсутствие ясности в отношении того, что такое коучинг, а что такое наставничество, имеет практические последствия для тех, кто стремится использовать эти навыки и модели поведения в рабочих отношениях. Более того, отсутствие ясности в терминологическом аппарате чревато возникновением путаницы в сознании тех, кто приобретает такие услуги, и в сознании участников таких отношений относительно того, к какому типу им следует относить существующие отношения. Распространенный способ добиться концептуальной ясности – обнаружить четкие теоретические определения.

В последнее десятилетие количество организаций, утверждающих, что они используют коучинг в качестве инструмента обучения и развития, резко возросло, причем утверждается, что данный инструмент направлен на улучшение лидерских навыков и повышение эффективности работы сотрудников. Однако то, как определяется и составляется коучинг, по-видимому, значительно отличается. Это хорошо иллюстрируется исследованием Сансура и Паренте в отношении двадцати экспертов в сфере коучинга. Их исследование показывает отсутствие консенсуса относительно того, как можно определить коучинг, хотя они согласны с тем фактом, что существует определенный консенсус в отношении его преимуществ для организаций и его направленности на человека. Несмотря на существующее разнообразие моделей коучинга, мы можем утверждать, что существуют некоторые основные характеристики, которые связывают эти подходы воедино [49].

Традиционно, учёными предпринимались попытки четко разграничить коучинг и наставничество в концептуальном плане. Клаттербак утверждает, что авторы, занимающиеся коучингом и (или) наставничеством, склонны определять их по отношению/контрасту друг к другу и зачастую уничижительным образом. Представители менторской школы характеризуют коучинг как узкое и директивное явление, в то время как тренеры определяют наставничество как консультативный институт, несмотря на то, что представители каждой из школ утверждают, что их подход является целостным и ориентированным на учащихся [17]. Стоит предположить, что они действительно могут быть определены по отношению друг к другу, но более позитивным образом.

Дэвид Клаттербак определяет институты друг к другу таким образом: «Коучинг в большинстве случаев касается производительности в каком-либо аспекте работы или жизни человека; в то время как наставничество чаще ассоциируется с гораздо более широким, целостным развитием и карьерным ростом».

Отношения, ориентированные на производительность, часто опираются на конкретные цели, определенные в контракте, с явным ожиданием изменений. В случае с наставничеством, напротив, ориентация на рост подчеркивает развитие, как личностное, так и профессиональное, с задачами, более широко определенными в спектре карьерных и жизненных целей. В дискурсе наставничества можно найти элементы ориентации на производительность, а в дискурсе коучинга - элементы ориентации на рост/обучение. Однако более вероятно, что отношения, ориентированные на производительность, будут обозначены как «коучинг», а отношения, ориентированные на рост и обучение, будут обозначены как «наставничество».

Следует обратить внимание на тот факт, что приобретение навыков для достижения успехов в академических кругах – очень сложная задача. Профессора, обучающие молодых исследователей, должны быть многосторонне развитыми во всех областях исследований и преподавания. Соответственно, подготовка молодых исследователей должна быть многогранной, чтобы следующее поколение могло насыщаться знаниями на основе постоянного руководства. В академических кругах достаточно популярно понятие «образовательное лидерство» (*от англ.*: «educational leadership») [42]. Основанная на необходимости систематизации руководства молодыми учёными, программа подготовки в значительной степени зависит от эффективности работы преподавателей.

Возникает логичный вопрос, каким образом можно добиться эффективной подготовки молодых специалистов? Большинство исследователей считает, что отношения наставничества имеют важнейшее значение и являются основообразующими в системе высшего образования [39]. Однако исследования в заданной

области показывают, что действительно качественные отношения между преподавателем и студентом встречаются крайне редко [44]. Проблемы, связанные с самим существованием таких отношений и их качеством, по большей части характерны для наименее замотивированных студентов и студентов младших курсов, которые ещё не заинтересованы в формировании таких отношений (или не видят в этом необходимости) [52]. Исходя из этого, мы можем сделать вывод, что причины несостоятельности и непопулярности института наставничества в академических кругах продиктованы потребностями и желаниями самих студентов, а не отсутствием профессиональных навыков у преподавателей. Терминологические особенности, определённые в рамках проведённого исследования, можно представить в виде следующей таблицы (Таблица 1):

Таблица 1. Терминологические особенности института «наставничество»

Термин	Содержательные особенности	Совокупность задач (развитие сотрудника, формирование специалиста)	Фазы/стадии жизненного цикла сотрудника
Наставник	Руководитель, первоочерёдной задачей которого является адаптация молодых сотрудников на новом месте работы.	Интеграция теоретических и практических знаний, предполагающая формирование у наставляемого не только профессиональных, но и межпрофессиональных компетенций.	Адаптация и вовлечение нового сотрудника
Ментор	Воспитатель, передающий наставляемому не только знания и опыт в конкретной области деятельности, но и мудрость, приобретённую от предыдущего поколения.	Решение комплекса задач. Внедрение наставляемого в новую для него сферу общественных отношений. Развитие сильных сторон (работа над слабостями). Поддержка протеже на большей части жизненного цикла.	Вовлечение, развитие и последующее признание сотрудника
Коуч	Тренер, способствующий достижению клиентом поставленных целей (отношения краткосрочного характера, имеющие целью получение осязаемого результата).	Усиление имеющихся (базовых) знаний обучаемого, процесс совместной разработки и принятия решений.	Этап удержания и признания сотрудника
Тьютор	Учитель, оказывающий непосредственную поддержку студентам в академической среде, руководящий процессом взаимодействия студентов, а также обеспечивающий приобретение студентами необходимых знаний.	Расширение академических и внеучебных возможностей студента, установление доверительных отношений, вывод обучения из контекста контролируемой учителем среды.	Поиск сотрудника и первый контакт

Источник: Таблица составлена автором

Исследуя отношение категорий наставничества, мы в первую очередь ссылаемся на теоретические работы зарубежных авторов, проводивших не только комплексный анализ, но и детальный разбор каждого понятия. Определённый

интерес к вопросам преемственности знаний и культуры проявляли представители педагогического знания Великобритании ещё с XIX века. Таким образом, в рамках нашего исследования мы обращались, как правило, к классическим работам иностранных исследователей (Таблица 2).

Таблица 2. Отечественные и зарубежные исследования в области изучения института «наставничество»

Категория исследования	Автор	Научные работы	Результаты научных исследований
Менторинг	Kevin Ross	Purposeful mentoring in academic libraries	Изучение института менторинга в разрезе определённой профессии, определение связанных понятий, методов воспитания молодого поколения сотрудников библиотек.
	Phillip Dawson	Beyond a definition: toward a framework for designing and specifying mentoring models	Попытки сформировать единую концепцию термина «менторинг». Выявление исторических предпосылок и связь с современными исследованиями.
Тьюторинг	Janet Colvin	Peer mentoring and tutoring in higher education	Поднимается вопрос о методах обучения в академической среде, необходимость разграничения термина «тьюторинг» от смежных понятий.
		Peer tutoring and social dynamics in higher education	Исследование показывает важность установления межличностных отношений не только студента и преподавателя, но и студентов. Рассматривается возможность развития тьюторских методик среди студентов сверстников.
Коучинг	David Clutterbuck	What's happening in coaching and mentoring? And what is the difference between them?	Определяются основные точки соприкосновения и разграничения указанных понятий («Менторинг» и «Коучинг»). Автор обращает внимание на различные цели, которые преследуют коучи и менторы. Приводится отношение двух категорий.
	Lisa Hussey	Are you mentoring or coaching? Definitions matter	Сравнительный анализ двух концепций. Определение инструментов профессионального развития на основе ключевых позиций.
Наставничество	Малахова Ольга Владимировна, Лозинская Светлана Ильясовна	Наставничество в системе государственной гражданской службы Российской Федерации	Определение понятия «наставничество» с позиции адаптации молодых специалистов в системе государственной гражданской службы. Однобокость исследования отношений наставника и наставляемого.

Источник: Таблица составлена автором

Работы Кевина Росса и Филипа Доусона отражают попытки исследователей определить сферу применения менторских практик в повседневной жизни. Джанет Колвин обращает внимание на особенности тьюторской деятельности в рамках академической мобильности студентов. Дэвид Клаттербак и Лиза Хасси выявляют ряд отличительных характеристик между понятиями менторинг и коучинг, а также указывают на важность разграничения этих понятий и выдерживания семантической точности.

Несмотря на крепко устоявшиеся лингвистические особенности, понятия «наставник» и «ментор» требуют, на наш взгляд, нового осмысления. В российской академической среде мы наблюдаем наличие множества научных работ касательно осмысления наставничества в конкретных областях (передача знаний и опыта медицинских работников, подготовка сотрудников правоохранительных органов, государственных гражданских служащих и пр.). К сожалению, исследования самого института наставничества с точки зрения отношения к американскому аналогу термина «менторство» весьма ограничены.

Стоит отметить, что институт наставничества в российских условиях встречается в первую очередь в правоохранительных органах, где данный институт регулируется на законодательном уровне (например, учреждение института наставничества в Следственном комитете Российской Федерации приказом СК РФ от 29 марта 2011 г. № 42 «Об утверждении Положения об организации наставничества в системе Следственного комитета Российской Федерации»). Соответствующие приказами учреждён институт наставничества в МЧС России, ФСКН России, Министерстве юстиции Российской Федерации и Федеральной службе судебных приставов [7].

Однако изучая задачи, которые выполняют наставники в органах власти, мы можем судить об узконаправленности понимания наставнических отношений в рамках подготовки государственных гражданских служащих. Исследование Малаховой и Лозинской убеждают нас в невозможности применения определений менторства, предложенных зарубежными исследователями, ввиду широкого семантического охвата данных дефиниций. Результат практического применения института наставничества мы также отражаем в Таблице 1 в рамках определения качественного содержания понятия «наставник».

Тем не менее, существует иная точка зрения, предложенная доцентом кафедры Кузбасского института ФСИН России Ольгой Александровной Реймер. Изучая исторические и лексические начала института наставничества в российских условиях, Реймер приходит к выводу о допущениях российских учёных (В. И. Загвязинский, Е. Г. Козлова, В. В. Никитина, Д. А. Бачин) объединения двух понятий (менторства и наставничества) в одно. Тем не менее, мы обращаем

внимание на утверждение, что согласно русской лексикологии слово «наставничество» связано и является производным от глагола «наставлять», что в свою очередь означает «...научать, поучать, учить, руководить, давать наставления» [1]. Как утверждает Реймер, при объединении семантических полей двух слов, можно выявить определённую закономерность, отражающую воспитательные задачи наставника (ментора): во-первых, это «прямая обязанность», во-вторых – постоянство наблюдения и руководства, в-третьих – процесс воспитания. Стоит обратить внимание, что важность института наставничества на государственной гражданской службе отражена в нормативных правовых актах, регулирующих порядок, форму, механизмы реализации процесса наставничества. Среди наиболее важных документов можно выделить следующие:

1. Постановление Правительства РФ от 7 октября 2019 г. № 1296 «Об утверждении Положения о наставничестве на государственной гражданской службе Российской Федерации»;
2. Письмо Минтруда России от 28 мая 2020 г. № 18-4/10/П-4994 «О Методическом инструментарии по осуществлению наставничества на государственной гражданской службе Российской Федерации (версия 2.0)»;
3. Форма: Отзыв о результатах наставничества (приложение № 10 к письму Минтруда России от 28 мая 2020 г. № 18-4/10/П-4994);
4. Форма: Памятка наставнику Федеральной службы государственной статистики (Приказ Росстата от 6 мая 2020 г. № 242).

Законодательное регулирование института наставничества в системе государственной службы восходит к двум основополагающим документам: Постановление Правительства РФ от 07.10.2019 N 1296 «Об утверждении Положения о наставничестве на государственной гражданской службе Российской Федерации» и Письмо Минтруда России от 28.05.2020 N 18-4/10/П-4994 «О Методическом инструментарии по осуществлению наставничества на государственной гражданской службе Российской Федерации (версия 2.0)». Если в первом документе изложены основные цели и задачи процесса адаптации и наставления молодого сотрудника, совокупность прав и обязанностей, то второй документ регулирует гораздо более широкий спектр качественных и процессуальных составляющих института наставничества. Стоит также обратить внимание на наличие в приложении к методическому инструментарии форм отзыва о результатах наставничества и формализованного отчёта гражданского служащего, в отношении которого осуществлялось наставничество.

В методическом инструментарии по осуществлению наставничества на государственной гражданской службе Российской Федерации в Приложении приведена таблица примерных значений (долей) выраженности тех или иных

профессиональных и личностных качеств кандидата по категориям и группам должностей гражданской службы (Таблица 3) [11]. Стоит обратить внимание, что приведённые расчёты относятся к сотрудникам, осуществляющим роль непосредственных исполнителей.

Таблица 3. Примерные значения выраженности профессиональных и личностных качеств кандидата на должность гражданской службы

Категории должностей	Группы должностей	Профессиональные и личностные качества	Значение (доля) (%)
Специалисты	Высшая Главная	Командное взаимодействие	30
		Гибкость и готовность к изменениям	20
		Лидерство	15
		Принятие управленческих решений	15
		Стратегическое мышление	15
		Персональная эффективность	10
	Ведущая Старшая	Персональная эффективность	35
		Гибкость и готовность к изменениям	30
		Командное взаимодействие	20
		Стратегическое мышление	15
Обеспечивающие специалисты	Главная	Командное взаимодействие	40
		Персональная эффективность	30
		Гибкость и готовность к изменениям	15
		Стратегическое мышление	15
	Ведущая Старшая Младшая	Гибкость и готовность к изменениям	40
		Персональная эффективность	30
		Командное взаимодействие	20
		Стратегическое мышление	10

Источник: Составлена на основании методического инструментария по осуществлению наставничества на государственной гражданской службе Российской Федерации

Мы можем наблюдать, что для определённой группы (категории) должностей выработаны примерные значения по показателям профессиональных и личностных качеств, которым должен обладать наставляемый сотрудник. Анализ данной таблицы наводит нас на мысль о том, что в рамках гражданской службы уделяется особое внимание именно развитию определённых качества сотрудников, приведение их к общему знаменателю.

Дискуссионные вопросы

Однако стоит обратить внимание на тот факт, что в рамках внедрения института наставничества на государственной гражданской службе теряется понимание, насколько необходимо использование имеющихся инструментов для усиления

личностных и профессиональных качеств молодых специалистов. Для чёткого понимания ожидаемого результата необходимо сперва разграничить стратегические цели. В случае с адаптацией молодых сотрудников цель указанных мероприятий остаётся неясной. В связи с этим формируется ошибочное суждение, согласно которому любое наставничество лучше, чем его отсутствие.

Исследования отечественных учёных подтверждают наличие некорректной постановки вопроса – что требуется от наставника? Правильнее будет поставить вопрос следующим образом – каких целей мы придерживаемся и что нужно делать, чтобы их достичь? Проблема отсутствия ясности приводит к более серьёзным последствиям. В конечном итоге все усилия и старания наставников имеют нулевой результат, поскольку не отвечают на первоочерёдный запрос становления профессионалов нового поколения. Строгое следование инструкциям определяет дальнейший стратегический курс не только одного человека, но и организации в целом.

Удивительно, но внедрение информационно-коммуникационных технологий в государственное управление может привести к разрыву между чиновником и гражданами. Этот риск возникает, когда цифровые социальные сети, PR-менеджеры становятся основными посредниками, средствами коммуникации с гражданами, особенно на муниципальном уровне. Это создает широкий слой цифровой бюрократии. Возникает вопрос, как граждане обращаются к властям или могут быть услышаны в таких случаях [41].

Подводя итог вышесказанному, мы можем с уверенностью утверждать, что тонкая грань между наставничеством и менторингом в настоящее время стёрта напрочь. Непонимание терминологических особенностей порождает массу проблем, связанных как с целеполаганием, так и с ожиданиями руководителей структурных подразделений, в которых молодые специалисты проходят адаптацию. Более того, все рассуждения касательно института наставничества в российских условиях сводятся к тем характерным чертам, которые обозначены в нашем исследовании. В связи с этим существует необходимость в переосмыслении самого понятийного аппарата, используемого в рамках обсуждения наставнических отношений.

В современных условиях наличия широкого массива данных и почти неограниченного доступа к этим данным размывается чёткое понимание различий между терминами, анализ которых приведён выше. Тем не менее, благодаря быстрому развитию информационных технологий представляется возможным отследить заинтересованность людей определёнными моделями отношений. Так, в сети «Интернет» соотношение запросов по терминам составляет следующую композицию (Таблица 4).

Таблица 4. Количество запросов по словам в поисковых системах отечественного сегмента сети «Интернет»

Количество запросов в сети «Интернет» в отечественном сегменте	
Ментор	50 тысяч запросов
Коуч	100 тысяч запросов
Тьютор	120 тысяч запросов
Наставник	300 тысяч запросов
Педагог	2 млн запросов

Источник: Составлена на основании открытых данных

На основе полученных данных мы видим градацию количества запросов в соответствии с наиболее приемлемыми формами взаимоотношений. Интересно наблюдать, что наиболее популярным запросом является понятие «педагог». Стоит предположить, что в основу интереса к педагогике заложено культурное и национальное восприятие отношений «ученик-педагог» как основополагающие отношения, которые дают импульс последующим отношениям.

Важно также обратить внимание на существование другого феномена. В зарубежной практике особенно распространено явление продажи менторских (бизнес-тренинговых) услуг. Соотношение зарубежной и отечественной практик демонстрирует интересный факт. Рынок коучинга, менторства и бизнес-тренерства в России оценивается финансовыми экспертами в \$75–100 млн ежегодно. Это в десятки раз меньше емкости американского рынка (\$2,5 млрд) [10]. Как показывает практика, услуги профессиональных бизнес-коучей действительно востребованы по всему миру. Более того, представители данной сферы услуг требуют за свои выступления суммы денег, несопоставимые с результатами. В данном случае следует исходить из понимания неверного целеполагания как самими бизнес-коучами, так и потребителями конечных услуг. В рамках исследования мы можем охарактеризовать указанный подход не иначе, как проведение закрытых лекций по уже известным исходным данным. Тем не менее, спрос и предложение коррелируются в прямой пропорциональности, что свидетельствует о психологической предрасположенности общественности к необходимости существования подобных тренингов.

Однако повышенный спрос на производство таких услуг является следствием невозможности или неспособности как отдельных людей, так и целых компаний производить новые знания и транслировать их на более широкий круг людей. Как известно, в предпринимательской среде острая нехватка подготовленных кадров сопровождается стремлением руководства внедрять различные практики обучения и наставничества, направленные на поддержание существующего

уровня производственного процесса и популяризацию рекламирования успешных результатов среди потенциальных сотрудников. В связи с этим мы наблюдаем появление в управленческой сфере альтернативных форм наставничества (внутриорганизационное групповое, межорганизационное индивидуальное и пр.), оказывающих особое влияние на малые и средние организации. Причина растущего внедрения альтернативных методов наставничества очевидна; динамика работы быстро меняется из-за глобализации, и компаниям требуются самые талантливые специалисты. Битва за таланты неизбежна, поэтому альтернативные методы наставничества помогают менеджерам совершенствоваться или приобретать новые навыки, лучше понимать бизнес и выявлять новые возможности [30].

Одна из стратегий развития человеческих ресурсов в организации относится к воспитанию сотрудников посредством наставничества [33]. Хорошая стратегия обучения должна быть разработана в соответствии с актуальной ситуацией на предприятии и в предпринимательской среде [25]. Несмотря на то, что в условиях изменчивой и конкурентной среды адаптивная модель обучения посредством наставничества реализуется через корректировку стратегии организационного развития в зависимости от времени и целей, традиционного наставничества может быть недостаточно для обучения широкого круга лиц. В связи с этим возникает такое наставничество как чередующееся наставничество, межкультурное наставничество, наставничество между поколениями, даже наставничество на расстоянии и т.д. Что касается предприятия или организации, стремящихся к устойчивому управлению, то результат является главным фактором при реализации любой стратегии, поэтому обучение наставничеству является одной из жизненно важных стратегий развития человеческих ресурсов.

Рассуждения о природе наставнических отношений сводят нас к логическому выводу о существовании наставничества в рамках стратегического развития отдельной компании. Однако понимание стратегии сильно отличается у разных организаций. Профессор менеджмента Макгилльского университета в Монреале Генри Минцберг определяет стратегию следующим образом: «Модель (образец) поведения в потоке будущих действий или решений» [43]. Способность организации понять мир, в котором она действует, и реагировать не него адекватно и творчески зависит от её способности обучаться. Путь, который проходят стратегические идеи во время своего «созревания», может быть формально структурирован (анализ сценариев развития). Не исключено, что именно благодаря этим формальным процедурам может быть разработана плодотворная

стратегия. В таком случае предприятие выступает как «обучающаяся организация», которая не упирается в свои формальные процедуры, а способна выявлять результаты зарождающихся процессов и выгодно их использовать [8].

Выводы и рекомендации

Научная литература в области стратегического развития (Камолов С., Минцберг Г., Мильнер Б., Румянцева З.) определяет ключевой задачей менеджера накопление и защиту ценных знаний организации. Такие знания или способности определяют способность компании эффективно преобразовывать свои ресурсы в ценные результаты, что в свою очередь повышает эффективность сотрудников. Исходя из такого понимания, учёные сходятся во мнении, что границы организации должны охватывать ценные компетенции и основные знания своих сотрудников (Росс К., Малахова О., Паренте К.).

Однако ключевая проблема, с которой сталкивается управленец, заключается не в том, как организовать использование уже накопленных знаний или возможностей, а скорее в том, как организовать эффективное генерирование новых знаний. В последнее время ученые, придерживающиеся мнения, что в основе деятельности любой организации лежит необходимость создания новых знаний, сосредоточили свое внимание на этом вопросе.

«Прозрачность» современного общества, основанного на знаниях формирует у людей ощущение безопасности, что влияет на их мотивацию и ценности. Современный человек хорошо информирован, компетентен и активно участвует в общественной жизни. Цифровой сдвиг положил начало созданию новых просвещенных слоев общества, которыми трудно управлять и полностью контролировать. Возникают диалектические процессы в которых технологии изменяют все общество быстрее, чем отдельные люди могут адаптироваться. В то же время люди могут меняться быстрее, чем компании и организации, а те в свою очередь трансформируются быстрее, чем правовые и социальные институты. Мы создаем прозрачное общество на основе общепринятых стандартов, с учетом принципа полной подотчетности, но все еще не способны быстро подстраивать систему государственного управления под нужды конкретного гражданина [13]. Распространенный аргумент в большей части научной литературы заключается в том, что компании, как организационно-правовые формы, существуют для экономии на обмене знаниями, но не для ослабления своих интересов. Как утверждает Катлин Коннер, интеграция деятельности в рамках фирмы, таким образом, приводит к «созданию позитива», а не «избеганию негатива» [20].

Стоит также отметить, что в научной литературе основное внимание уделяется роли компаний в обеспечении эффективного обмена знаниями, а не их роли в

эффективном производстве знаний или возможностей. Более того, два фундаментальных аргумента, которые поддерживают эффективность фирм в обмене знаниями в сравнении с рыночными системами, полностью противоречат друг другу. С одной стороны, утверждается, что иерархии в организациях (в том числе в органах государственной власти) существуют, по сути, для того, чтобы избежать передачи знаний, подчеркивая способность руководства осуществлять власть, направляя действия других [23]. С другой стороны, утверждается, что иерархии существуют, напротив, для облегчения передачи знаний, подчеркивая способность фирмы поддерживать формирование общей логики и идентичности [45]. Практические наблюдения подтверждают гипотезу о том, что положения теории знаний, как правило, подчеркивают достоинства иерархии, а не ее ограничения в формировании и передаче знаний. Утверждается также, что иерархия позволяет передавать и формировать знания, нивелируя другие факторы, ограничивающие деятельность организации [46].

Некоторые авторы, изучающие вопросы применения информационных технологий, рассматривают проблематику определения знаний, проводя различие между знаниями, информацией и данными. Предполагается, что если знания не являются чем-то отличным от данных или информации, то исследования в управлении знаниями теряют актуальность и смысл [27]. Общепринятая точка зрения заключается в том, что данные – это необработанные цифры и факты, информация – обработанные данные, знания – подтвержденная информация [24]. Ключ к пониманию различия информации и знаний заключается не в содержании, структуре, точности или полезности предполагаемой информации или знаний. Знание – это информация, которой обладают отдельные личности; это персонализированная информация (которая может быть или не быть новой, уникальной, полезной или точной), связанная с фактами, концепциями, интерпретациями, идеями, гипотезами, наблюдениями и суждениями.

Критическую важность имеет не сам вопрос, следует ли владеть знаниями или приобретать их на стороне или как следует способствовать обмену знаниями, а скорее тот факт, что эффективный руководитель должен организовывать людей для получения знаний, которые нужны организации. Таким образом внедрение института наставничества, как мы предполагаем, будет решением анализируемой выше проблемы. Исходя из выведенного понимания сущности наставничества, а также руководствуясь первой доминантой, мы можем утверждать, что эффективно функционирующий институт наставничества играет ключевую роль в успешной деятельности компании (органа государственной власти).

Мы приходим к выводу о том, что само существование наставничества может рассматриваться как ключевой элемент в стратегии конкурентного преимущества

в организации. Расширение обмена знаниями между наставниками и наставляемыми в исследованиях учёных названо ключевым результатом, который создал существенное конкурентное преимущество для организаций [16].

Исходя из проведённого анализа, мы можем заключить приверженность выстраивания отношений руководителя и наставляемого в зависимости от конечных целей. Такая постановка исходной позиции схожа с методом «управление по целям». Метод «управление по целям» наиболее популярен в трудах Питера Друкера как сильная философия управления, направленный на минимизацию внешнего контроля и максимизацию внутренней мотивации за счет совместной постановки целей руководителем и сотрудниками. «Управление по целям» зачастую используется из-за концентрации внимания на результатах. Сотрудники и руководители имеют четкое представление о должностных целях, критериях эффективности и приоритетности задач. В соответствии с поставленными целями руководитель чётко обозначает свою позицию в отношении тех задач, которые выполняют сотрудники организации.

Немаловажный аспект, на который стоит обратить внимание при изучении института наставничества неразрывно связан с добровольным началом, которым руководствуется наставник в процессе наставления подопечного. В отношениях наставника и наставляемого, как было отмечено выше, важно придерживаться поставленной цели. Однако также стоит понимать, что ценность этих отношений определяется степенью вовлечённости самого наставника. Основываясь на исследованиях зарубежных учёных, мы можем утверждать, что поведение государственного служащего на новом месте определяется поведением его руководителя. Вместе с тем, перед наставником стоит задача не только обучить сотрудников исключительным умениям, но и приучить к универсальной модели поведения, которое впоследствии будет транслироваться на следующее поколение сотрудников. Важно в первую очередь замотивировать сотрудника к трудовой деятельности, поскольку служение государственным интересам, как правило, не привлекает молодых специалистов так, как преимущества частного сектора [26]. Более того, добровольный порядок организации наставнических отношений позволяет участникам процесса сосредоточиться на результатах совместной работы, а не на стремлении к получению выгоды. Волонтёрское побуждение освобождает как наставника, так и наставляемого от материальных ценностей, возвышая ценности личностного роста молодого сотрудника. Кроме того, понимание добровольного характера подобных отношений, которое прививается сотрудникам на начальных этапах карьерного развития, в дальнейшем преобразуется в осознание необходимости служения общим интересам, отодвигая на второй план личные интересы [35].

Как показывает статистика, понимание необходимости учреждения института наставничества в корпоративной среде объясняется важностью личностного роста сотрудников. Университет Оливет Назарин провёл опрос среди 3000 студентов по вопросу профессиональных отношений наставника и наставляемого. Как показывает исследование, для 76 % опрошенных очевидна важность присутствия наставника в жизни, однако лишь у 37 % опрошенных наставник имеется и играет важную роль в становлении личности [54].

Статистические данные подтверждают наши теоретические рассуждения по вопросу восприятия института наставничества студенческим сообществом. Важно понимать, что студенты являются наиболее востребованной для изучения социальной группой, в связи с чем стоит рассуждать о необходимости целенаправленного масштабного изучения особенностей поведения студентов в рамках выбора ими моделей наставничества.

Подводя итог проведённому анализу, стоит отметить несколько, на наш взгляд, наиболее важных в изучении института наставничества отправных точек. Понимание этих истин позволит более концентрированно и точно подходить к определению роли наставничества в отношениях научных руководителей (практических руководителей) и наставляемых исследователей (сотрудников). Во-первых, отечественное понимание сущности наставничества сильно отличается от зарубежного понимания («mentoring») и сводится довольно к узкому значению непосредственной помощи в адаптации на рабочем месте молодого специалиста. Во-вторых, процесс наставничества должен быть непрерывным и начинаться с академических процессов освоения области знаний. В-третьих, весь процесс наставничества должен исходить из понимания поддержания 3-х доминант как основу целеполагания наставнических отношений: преемственность знаний, сохранение культуры и потенциал дальнейшего роста. И наконец последнее, но не менее важное – отношения наставника и наставляемого не должны ограничиваться лишь передачей знаний, но должны сопровождаться созданием новых знаний, поскольку знания в XXI веке представляют собой наиболее важную составляющую конкурентного преимущества. Чёткое понимание вышеуказанных умозаключений позволит определить дальнейшее развитие института наставничества как в коммерческой организации, так и в органах государственной власти.

Литература

1. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. – М.: Рус. Яз. – Медиа, 2003. – Т. 2: И – О.
2. Жернов, Е. Е., Кочергин Д. Е. Цифровизация как фактор трансформации современного университета. – Материалы Международного экономического симпозиума

- «Интеграция Сибири в глобальное социально-экономическое пространство». – Томск: Издательский Дом Томского государственного университета. – 2020.
3. Камолов С. Г. Антиконтрафликтология: Вопросы преподавания управленческой конфликтологии в вузах / С. Г. Камолов. – Москва: Издательство «Международные отношения», 2016. – 127 с. – ISBN 978-5-906367-35-8. – EDN XXSULT.
 4. Камолов С. Г. Государственное управление в цифровую эпоху. – В сборнике. – 2017. – № 25.
 5. Камолов С. Г. Проблемы повышения квалификации государственных и муниципальных служащих / С. Г. Камолов, И. А. Коржов // Право. Журнал Высшей школы экономики. – 2012. – № 3. – С. 185-189. – EDN PCSKTF.
 6. Камолов С. Г. Цифровое государственное управление / С. Г. Камолов. – Москва: Общество с ограниченной ответственностью «Издательство ЮРАЙТ», 2021. – 336 с. – (Высшее образование). – ISBN 978-5-534-14992-0. – EDN TGCZTF.
 7. Малахова О. В., Лозинская С. И. Наставничество в системе государственной гражданской службы Российской Федерации (региональный опыт). – Вестник государственного и муниципального управления, 2015 - № 1.
 8. Мильнер Б., Румянцев З., Смирнова В., Блишников А. Управление знаниями в корпорациях: Учебное пособие / Под ред. д-ра эконом. Наук, проф. Б.З. Мильнера. – М.: Дело. – 2006.
 9. Минаков И. П., Ханова Р. В. Культура управления: понятие и сущность. – Социально-гуманитарные знания. – 2018. – № 10.
 10. Мотивация по-русски // РБК [Электронный ресурс] URL: <https://plus.rbc.ru/news/5d5e431e7a8aa964eb9692ca> (дата обращения: 05.12.2021).
 11. Письмо Минтруда России от 28.05.2020 N 18-4/10/П-4994 «О Методическом инструментарии по осуществлению наставничества на государственной гражданской службе Российской Федерации (версия 2.0)».
 12. Указ Президента РФ от 27 июня 2022 г. № 401 «О проведении в Российской Федерации Года педагога и наставника» [Электронный ресурс] // Сайт Президента Российской Федерации. - Режим Доступа: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/47958>.
 13. Фактор А.М., Камолов С.Г., Никандрова А.А. Человеческие ценности в цифровую эпоху. – Моделирование, оптимизация и информационные технологии. – 2018. – № 6(2).
 14. Allen T. D., Eby L. T., Poteet M. L., Lentz E., Lima L. Career benefits associated with mentoring for protégés: A meta-analysis. – Journal of Applied Psychology. – 2004. – № 89.
 15. Argote L., Ingram P. Knowledge Transfer: A Basis for Competitive Advantage in Firms. – Organizational Behavior and Human Decision Processes. – 2000. – № 82.
 16. Bryant S. E., Terborg J. R. Impact of Peer Mentor Training on Creating and Sharing Organizational Knowledge. – Journal of Managerial Issues. – 2008. – № 20(1).
 17. Clutterbuck D. What's happening in coaching and mentoring? And what is the difference between them? – Dev. Learn. Organ. – 2008. – № 22 (8–10).
 18. Cohen N. H. Mentoring adult learners: A guide for educators and trainers. – Malabar, FL: Krieger. – 1995.
 19. Colvin J. W. Peer mentoring and tutoring in higher education. – Exploring learning & teaching in higher education. – Springer, Berlin, Heidelberg. – 2015.
 20. Conner K. R. A historical comparison of resource-based theory and five schools of thought within industrial organization economics: Do we have a new theory of the firm? – J. Management. – 1991. – № 17 (1).
 21. Crisp G., Cruz I. Mentoring college students: A critical review of the literature between 1990 and 2007. – Research in Higher Education. – 2009. – № 50.
 22. Dawson P. Beyond a definition: Toward a framework for designing and specifying mentoring models // Educational Researcher. – 2014. – Т. 43. – № 3.
 23. Demsetz H. The theory of the firm revisited. – J. Law Econom. Organ. – 1988. – № 4 (1).
 24. Dretske F. Knowledge and the Flow of Information. – MIT Press, Cambridge. – 1981.

25. Driscoll M., Carliner S. *Advanced Web-Based Training*. – San Francisco, Pfeiffer. – 2005.
26. Ertas N. *Public Service Motivation Theory and Voluntary Organizations: Do Government Employees Volunteer More? – Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* – 2014. – № 43(2).
27. Fahey L., Prusak L. *The Eleven Deadliest Sins of Knowledge Management*. – California Management Review. – 1998. – № 40.
28. Field J. *Mentoring: A natural act for information professionals*. – New Library World. – 2001. – № 102(7/8).
29. Galbraith M. W., Cohen N. H. *The complete mentor role: Understanding the six behavioral functions*. – Journal of Adult Education. – 1996. – № 24.
30. Gisbert-Trejo N., Landeta J., Albizu E., Fernández-Ferrín P. *Alternative mentoring: an HRD key for a rapid changing work environment*. – Human Resource Management International Digest. – 2018.
31. Goodyear P. et al. *Effective networked learning in higher education: notes and guidelines*. – Retrieved May. – 2001. – T. 17. – C. 2006.
32. Gutheil T. G., Gabbard G. O. *The concept of boundaries in clinical practice: Theoretical and risk management dimensions*. – American Journal of Psychiatry. – 1993. – № 150.
33. Hegstad C. D. *Formal mentoring as a strategy for human resource development: A review of research*. – Human Resources Development Quarterly. – 1999. – № 10(4).
34. House R. J., Javidan M. *Overview of GLOBE*, in House R. J., Hanges J. P., Javidan M., Dorfman P. W., Gupta V. *Culture, Leadership and Organization: The GLOBE Study of 62 Societies*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA. 2004.
35. Houston D. *Behavior in the Public Square*. – Motivation in Public Management: The Call of Public Service, edited by J. Perry, and A. Hondeghem. – Oxford, England. – Oxford University Press. – 2008.
36. Hussey L., Campbell-Meier J. *Are you mentoring or coaching? Definitions matter //Journal of Librarianship and Information Science*. – 2021. – T. 53. – № 3.
37. Irby B. J. *The context of mentoring-place, space and face*. – Mentoring and tutoring, 2013. – Vol. 21. №1.
38. Jacobi M. *Mentoring and undergraduate academic success: A literature review*. – Review of Educational Research. – 1991. № 61.
39. Johnson W. B. *On being a mentor: A guide for higher education faculty*. – New York: Routledge. – 2016.
40. Johnson W. B., Huwe J. M. *Toward a typology of mentorship dysfunction in graduate school*. – Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training. – 2002. – № 39.
41. Kamolov S. G. *Digital public governance: trends and risks*. – Digital Public Governance: trends and risks. – 2017.
42. LaMagdeleine D., Maxcy B. D., Pounder D. G., Reed C. J. *The context of university based EDL preparation*. – New York: Routledge. – 2009.
43. Mintzberg H. *Research on strategy making*. – Academy of Management Proceedings. – 1972. – № 1.
44. Mullen C. A. *Alternative mentoring types*. – Kappa Delta Pi Record. – 2016. – № 52.
45. Nahapiet J., Ghoshal S. *Social capital, intellectual capital, and the organizational advantage*. – Acad. Management Rev. – 1998. – № 23.
46. Prahalad C. K., Hamel G. *The core competence of the corporation*. – Harvard Business Review. – 1990.
47. Roberts A. *Mentoring revisited: a phenomenological reading of the literature*. – Mentoring and tutoring. – № 8 (2).
48. Ross K. M. *Purposeful mentoring in academic libraries //Journal of Library Administration*. – 2013. – T. 53. – №. 7-8.
49. Sansur A.M., C. Parente. *The coaching process seen from the daily and controversial perspective of experts and coaches*. – Rev. Gest. – 2019. – № 26.
50. Smith D., Fitzpatrick M. *Patient–therapist boundary issues: An integrative review of theory*

- and research. – Professional Psychology: Research and Practice. – 1995. – № 26.
51. Storrs D., Putsche L., Taylor A. Mentoring expectations and realities: An analysis of metaphorical thinking among female undergraduate protégés and their mentors in a university mentoring programme. – Mentoring & Tutoring: Partnership in Learning. – 2008. – Т. 16. – №. 2.
 52. Young M. D., Brooks J. S. Supporting graduate students of color in educational administration preparation programs: Faculty perspectives on best practices, possibilities, and problems. – Educational Administration Quarterly. – 2008. – № 44.
 53. Zachary L. J. The mentor's guide: Facilitating effective learning relationships. – San Francisco, CA: Jossey-Bass. – 2011.
 54. 76% Of People Think Mentors Are Important, But Only 37% Have One // Forbes [Электронный ресурс] URL: <https://www.forbes.com/sites/christinecomaford/2019/07/03/new-study-76-of-people-think-mentors-are-important-but-only-37-have-one/?sh=783247b74329>

МИГРАЦИОННЫЙ АСПЕКТ АСИММЕТРИИ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ И РЕАЛИЗАЦИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

Daxil olub: 15 avqust 2022-ci il
Qəbul olunub: 18 oktyabr 2022-ci il
Received: 15 August 2022
Accepted: 18 October 2022

Незрин Рустамбекова
докторант, преподаватель, БГУ
nezrin.rustambekova@yahoo.com

Резюме

В статье миграционные процессы представлены в призме асимметрии затрат на формирование и результатов реализации человеческого капитала. Указанная асимметрия проявляется как в микро, так и макромасштабах национальной экономики. В то же время всё более актуальным становится международная миграция, ее причины и последствия, связанные с передвижением человеческого капитала из одного государства в другое. Этот всё более нарастающий процесс в существенной степени воздействует на глобальную асимметрию развития, где обозначаются страны доноры и реципиенты, в особенности высококвалифицированного человеческого капитала. Конкуренция за интеллектуальные ресурсы между самими странами-реципиентами приобретает самые различные конфигурации, что актуализирует вопросы не только формирования, но и сохранения национального человеческого капитала как важнейшего ресурса социально-экономического развития стран. Одной из значимых проблем экономической науки в этой связи выступает выявление эффективных методов регулирования процессов миграции.

Ключевые слова: человеческий капитал, асимметрия, миграция, «утечка умов», образовательный рынок.

İNSAN KAPİTALININ FORMALAŞMASI VƏ REALLAŞMASI PROSESİNDƏ ASİMMETRİYANIN MİQRASIYA ASPEKTİ

Nəzrin Rüstəmbəyova
doktorant, müəllim, BDU
nezrin.rustambekova@yahoo.com

Xülasə

Məqalədə miqrasiya prosesləri insan kapitalının formalaşması və reallaşması nəticələri üçün xərclərin asimetriyasının təzahürü kimi təqdim olunmuşdur. Eyni zamanda, bu asimetriya həm ölkə daxilində, həm də xaricdə özünü göstərir, insan kapitalının bir dövlətdən digərinə transferini əhatə edir. Onlar bir-biri ilə sıx əlaqəlidir, çünki çox vaxt bir çox insanı köç etməyə sövq edən daxili asimetriyadır. Təhlilin əsas

predmeti beynəlxalq miqrasiya, onun səbəb və nəticələridir. Bunlar insan kapitalının miqrasiyası kontekstində araşdırılır və əhəmiyyətli dərəcədə müasir dünya iqtisadiyyatında qlobal asimetriyaya təsir edir. İstehsal amillərinin artan qlobal mobilliyi ilə ölkələr getdikcə daha çox yüksəkixtisaslı insan kapitalının donor və resipiye kimi çıxış edirlər. Resipiye ölkələrin özləri arasında intellektual resurslar uğrunda rəqabət müxtəlif konfigurasiyalar alır ki, bu da milli insan kapitalının təkcə formalaşması deyil, həm də dünyanın sosial-iqtisadi inkişafı üçün ən mühüm resurs kimi qorunub saxlanması məsələlərini aktuallaşdırır. Bu baxımdan, iqtisad elminin mühüm problemlərindən biri də miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinin effektiv üsullarının müəyyən edilməsidir.

Açar sözlər: insan kapitalı, asimetriya, miqrasiya, "beyin axını", təhsil bazarı.

THE MIGRATION ASPECT OF ASYMMETRY IN THE FORMATION AND REALIZATION OF HUMAN CAPITAL

Nezrin Rustambekova
PhD student, teacher, BSU
nezrin.rustambekova@yahoo.com

Abstract

In the article, migration processes are presented as a form of manifestation of the asymmetry of costs for the formation and results of the realization of human capital. At the same time, the indicated asymmetry manifests itself as internal, on the scale of the state, as well as external, covering the transition of human capital from one state to another. They are closely correlated with each other, since it is often the internal asymmetry that pushes many people to emigrate. The main subject of the analysis is economic migration, its causes and various forms, as well as the consequences in the context of the overflow of human capital, which significantly affects the global asymmetry of development in the modern world economy. With the increasing global mobility of production factors, donor and recipient countries, in particular, of highly qualified human capital, are being increasingly designated. Competition for intellectual resources between the recipient countries themselves acquires a variety of configurations, which makes the issues of not only the formation, but also the preservation of national human capital as the most important resource of socio-economic development. One of the significant problems of economic science in this regard is the identification of effective methods for regulating migration processes.

Keywords: human capital, asymmetry, migration, "brain drain", educational market.

Введение

Человеческий капитал выступает в современном мире как самый эффективный и креативный фактор социально-экономического развития. Но несмотря на многочисленные публикации по проблематике человеческого капитала, далеко не все её вопросы решены на теоретическом уровне. В частности, недостаточно исследованной остается соотношение затрат и результатов в субъектном аспекте в процессе формирования и реализации человеческого капитала, хотя «капитальная» трактовка проблемы говорит об очевидности такой постановки в научном и практическом смысле. В этой связи повышается значимость экономических оценок человеческого капитала, прежде всего, для выявления наиболее оптимальных параметров его формирования и результативных способов реализации. Например, это может быть асимметрия между институтами образования и реальными потребностями в кадрах на рынке труда, между запросами носителей интеллектуального капитала и условиями их творческого самовыражения, между качеством производственной среды и величиной заработной платы. Одним из наиболее значимых аспектов указанной асимметрии выступает миграция человеческого капитала с высокими показателями интеллектуальных способностей.

Для стран-доноров уже сам факт перехода его граждан в другое пространство деятельности порождает отрицательную асимметрию между затратами на формирование и результатами реализации человеческого капитала. Однако для принимающей стороны (реципиента) данный процесс складывает положительную асимметрию, поскольку он практически не участвует в затратах на начальное формирование человеческого капитала, но пользуется его преимуществами. В данном случае человеческий капитал начинает выступать как компонент конкуренции, так как он оказывает серьёзное воздействие на макроэкономические показатели стран.

Влияние миграции человеческого капитала на асимметрию в процессе его формирования и реализации

Согласно данным международных организаций мигранты составляют до 3,5 процента населения планеты, производя 9-10 процентов мирового ВВП. Неудивительно, что темпы роста численности мигрантов постоянно повышаются.

Глобальный миграционный перелив человеческого капитала, в котором основными донорами оказываются развивающиеся страны, а реципиентами – развитые односторонне улучшает показатели экономического роста и производительности в принимающих странах. Эмигранты – это в основном экономически активные представители возрастной группы от 20 до 39 лет с окончанным и

оплаченным образованием. Их средний возраст обычно ниже, чем средний возраст населения принимающей страны (International Social Security Organization, 2015).

Таблица 1. Международные мигранты, 1970 - 2019 годы

Год	Число мигрантов	Мигранты в % от населения мира
1975	90 368 010	2,2%
1980	101 983 149	2,3%
1985	113 206 691	2,3%
1990	153 011 473	2,9%
1995	161 316 895	2,8%
2000	173 588 441	2,8%
2005	191 615 574	2,9%
2010	220 781 909	3,2%
2015	248 861 296	3,4%
2019	271 642 105	3,5%

Источник: <https://news.un.org/ru/story/2020/10/1388792>

Большинство стран, сталкивающихся с внешней асимметрией, проводят политику её преодоления различными методами. Но здесь надо учитывать и обратную сторону миграционного процесса, которая связана с ролью денежных переводов. По данным Всемирного Банка подобные переводы составляют около 700 млрд долларов в год (World Bank Group, 2019). Однако доля прибылей мигрантов по отношению к их вкладу в ВВП принимающей страны всё же незначительна и не превышает 10 процентов. В этой связи вопрос должен стоять не в плане преодоления, что практически невозможно, а регулирования миграции, её направления в русло положительной асимметрии между затратами на формирование и результатами реализации человеческого капитала в стране его формирования. При этом надо учитывать, что эта асимметрия может приобретать неоднозначные показатели для индивидуального, корпоративного и национального человеческого капитала. В национальном масштабе регулирования миграции человеческого капитала особое значение имеет решение проблемы востребованности на рынке труда молодых специалистов, обладающих профессиональными знаниями. В данном случае самым эффективным методом регулирования выступает прогнозирование спроса и соответствующая его структуре подготовка специалистов.

Предприниматели, как правило, предпочитают работников, наделенных высоким уровнем человеческого капитала. В развитых странах в создании активов человеческого капитала весомую роль играют именно компании (фирмы). Они часто выступают в качестве самых эффективных инвесторов в человеческий капитал, поскольку владеют конкретной информацией о текущих и будущих

потребностях в кадрах, а, следовательно, и возможных затратах на их обучение и подготовку к профессиональной деятельности. Инвестируя в сотрудников, фирмы стремятся укрепить потенциал своей конкурентоспособности. Поэтому всё больше средств вкладывается в организацию курсов переподготовки, оплаты расходов работников на лечение и профилактические мероприятия, на строительство спортивных и оздоровительных центров, детских дошкольных учреждений. Дело в том, что во внутрифирменных затратах на человеческий капитал отдача реально осязаема, в то как время как временной отрезок от, скажем, инвестиций в общегосударственной системе образования не всегда чётко определён.

Положительная асимметрия в данном случае представляет собой явление, когда доходы от человеческого капитала превышают затраты на его формирование приводят в национальной экономике к росту производительности труда, в фирмах - к возрастанию прибыли, а на индивидуальном уровне – к росту доходов. То есть человеческий капитал предстает в качестве важнейшего фактора многоуровневого экономического мультипликатора. Ещё Дж. Гэлбрейт отмечал, что «доллар, вложенный в интеллект человека, часто приносит больший прирост национального дохода, чем доллар, вложенный в железные дороги, плотины, машины и другие капитальные блага (Гэлбрейт Д., 1979, с. 403). Вместе с тем, необходимо учитывать, что экономики разных стран имеют различную институциональную структуру, что наиболее отчётливо выражается в сфере образования, в которой формируется ключевой компонент человеческого капитала и потенциал достижения положительной асимметрии между затратами и результатами реализации. Для многих развивающихся стран этот вопрос связан с регулированием эмиграции в виде «утечки умов». В этом плане интересным представляется опыт новых индустриальных стран Юго-Восточной Азии.

В 70-80-е гг. прошлого столетия около 20% студентов в Тайване уезжали за рубеж, чтобы продолжить свое образование, и мало кто из них возвращался обратно. На пике этого процесса в 1979 году только 8% студентов, обучавшихся в других странах, вернулись в Тайвань (Shirley L. Chang, 1992, с.2). В дальнейшем «утечка умов» резко пошла на убыль и число возвращающихся достигло 33% (Migration Policy Institute). Но этот положительный опыт в регулировании миграции в значительной степени был основан на инвестировании в частное образование, причем основная масса инвестиций приходилась на начальное образование и средние учебные заведения. Такая политика направляла выпускников школ на поиск среднеквалифицированной работы, которой было достаточно в этих странах. Благодаря относительно благоприятным рабочим условиям

и приемлемой заработной плате у молодёжи не возникало желания мигрировать. Однако, желающим получить высшее образование приходилось платить за это самим учащимися или получать стипендии и гранты из-за рубежа. В то же время активно поддерживались формальные и неформальные связи с тайванцами, проживающими в других странах и им предлагались рабочие места. К концу 80-х годов около 20% всех бизнесменов в Тайване были бывшие эмигранты. Таким образом, постепенно преодолевалась асимметрия затрат и результатов при формировании и реализации человеческого капитала, поскольку высококвалифицированные кадры обучались за счет других государств, а их знания, опыт, навыки стали приносить пользу для развития национальной экономики. Приблизительно по такому сценарию осуществлялась образовательная политика Сингапура, Южной Кореи, Малайзии. Вместе с отмеченным, возникают и новые вызовы в сфере «утечки умов». Цифровая экономика изменяет не только способы формирования человеческого капитала, но и его реализации. Доступность интернета, видео переговоры, мобильные приложения изменяют традиционную трудовую занятость, а также ее элементы, такие как, например, место работы. Развивается виртуальная мобильность, дистанционная миграция человеческого капитала, что значительно дешевле по сравнению с эмиграцией в виде переездов через границы (Владимирова Д., 2018, с.2677). Практика удалённой работы всё более широко используется в международном экономическом пространстве, когда осуществляются научно-практические разработки, составляются технические проекты, предлагаются решения в сфере дизайна, строительства, учебные программы. Здесь происходит не миграция человека как такового, а его функционального (капитального) потенциала, что порождает новую форму асимметрии между затратами на формирование и результатами реализации человеческого капитала. Однако, это требует четкого налогового механизма регулирования доходов от человеческого капитала. Часто получается, что гражданин, используя интернет ресурсы и технологические инновации устраивается на удалённую работу и вносит вклад в экономическое развитие других стран. При этом налог удерживается от его доходов в той стране, где он получает доход, а не в стране проживания.

Вне всякого сомнения, затраты на формирование человеческого капитала играют важную роль в росте производительности труда, а соответственно и доходов предприятий. Однако государственные инвестиции в образование, здравоохранение и культуру носят институциональный характер, направленный на формирование национального человеческого капитала. Возникающая при этом асимметрия затрат и результатов обладает своей спецификой, поскольку отражает показатели, связанные с взаимодействием институтов формирования и

реализации человеческого капитала. Отличительной чертой этой асимметрии является вовлечение в процесс формирования человеческого капитала расходов бюджета. Общемировой объем средств, ежегодно затрачиваемых на образование, составляет 4,7 трлн долл. Из них 3 трлн долл. (65% от общей суммы) расходуются в странах с высоким доходом и 22 млрд долл. (0,5%) – в странах с низким доходом (Всемирный доклад по мониторингу образования, 2019). В результате, почти две трети международных мигрантов направляются в страны с высоким доходом. Здесь они получают больше доходов чем в своей стране, но их вклад в ВВП принимающей страны и его производственных структур намного значительнее.

Человеческий капитал именно в качестве капитала должен в конечном плане обеспечивать доход, прибыль, рост. В противном случае он может представлять собой только потенциальный ресурс. Например, инвестиции в высшее образование имеют смысл, если текущая стоимость выгод больше издержек. Положительной асимметрии способствует, прежде всего, эффективное государственное регулирование рынка труда, создание экономических и институциональных условий для преодоления структурного несоответствия между спросом и предложением на рабочую силу, снижение эмиграционного оттока обученных и квалифицированных кадров. Одним из эффективных направлений в государственной политике на рынке труда является целенаправленное воздействие на развитие важнейшего института рынка труда - службу занятости, её обеспечение материально-техническими и информационными ресурсами, предоставляющими полноценные данные о банке рабочих мест. Этот институциональный процесс включает в себя информационную составляющую: информация о перспективном спросе на специалистов различного профиля, данные о готовящихся в учебных заведениях профессиях, что, став общим достоянием, будет служить ориентиром для людей, определяющихся в выборе образовательной специализации.

Потенциал образования, как и других компонентов человеческого капитала, реализуется в процессе их производственного применения. В этой связи представляется наиболее значимым рассмотрение всей цепи воспроизводственных связей между формированием и реализацией человеческого капитала по схеме (треугольник координации), выработанной американским учёным Бёртон Кларком.

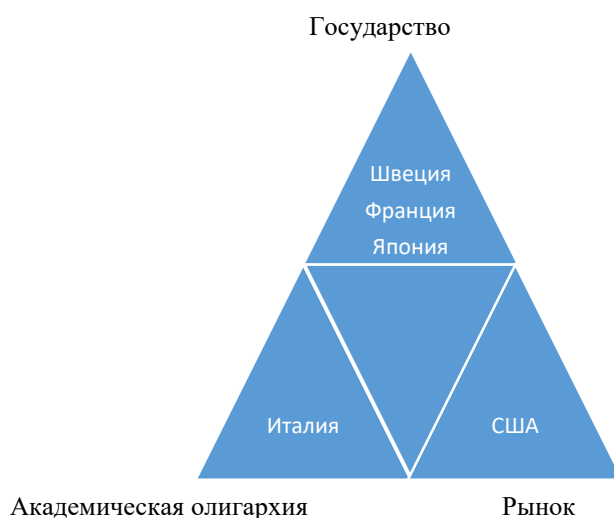

Рис. «Треугольник координации» Бертона Кларка

Источник: Бёртон Р. Кларк, Система высшего образования: академическая организация в кросс-национальной перспективе. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2011, с.81

Существуют различные методы реализации человеческого капитала по данной схеме. Например, в США и Великобритании эти методы более либеральны (рыночные), в то время как в странах ЕС они более социализированы благодаря активному участию государства. Либеральная система регулируется финансовым выбором потребителей образовательных услуг, хотя многие частные университеты и колледжи получают государственное финансирование. В этом случае образовательные стандарты и содержание учебных планов могут развиваться в разных направлениях в зависимости от того, какой из них пользуется спросом и обеспечивает доходы в будущем. Слабое государственное регулирование образовательного рынка компенсируется в этих странах систематическим контактом образовательных учреждений с рынком труда в целях отслеживания его требований и происходящих перемен. Одновременно проводится оценка успешности учебных программ в подготовке выпускников к дальнейшей жизни посредством периодического исследования профессиональной карьеры выпускников (например, был ли полученный в колледже опыт достаточен для овладения профессией). Всё это приводит к относительной дороговизне образования, но, несмотря на это спрос остаётся стабильно высоким. Объясняется это в первую очередь высокой отдачей образовательного компонента человеческого капитала.

В этой связи отметим тенденции активизации вложений в образование в большинстве развитых стран. Так в США прямые расходы на этот компонент человеческого капитала составляют 7,5% от ВВП. К этим расходам следует

присовокупить ассигнования на профессиональную подготовку на рабочем месте и посредством прочих форм обучения, составляющие около 3-5% ВВП. Данные о прямых затратах целесообразно скорректировать на общую сумму потерянных заработков (3% ВВП). Таким образом, совокупный показатель средств, расходуемых на образование составляет 13,5-15,5% от ВВП (Колесницына М.Г. 2009, с. 225).

В странах Северной Европы реализуется модель второго типа - «государственная» или «социальная», координирующая политику в сфере образования. Государство в этих странах берет на себя всю ответственность, в том числе и финансовую, за поддержание и обеспечение не только социальной защиты граждан и охраны их здоровья, но и их образования.

Как и во многих странах, в Азербайджане присутствует так называемая внешняя асимметрия между формированием и реализацией человеческого капитала. Внешняя асимметрия, связанная с миграцией в основном высококвалифицированного человеческого капитала из страны, была довольно высока в начале 90-х годов прошлого столетия после обретения страной независимости, но «утечка умов» стала проблемой, коснувшейся почти всех постсоветских республик, и имеющей место и по сей день. Сегодня многие развитые страны, а также фирмы привлекают к себе образованные кадры, происходит так называемая «утечка умов», которая отрицательно сказывается на дальнейшем развитии страны, из которой кадры мигрируют.

Согласно статистическим данным миграция в Азербайджане с 1990-го года снизилась почти в 80 раз. Однако она не имеет ровной тенденции к снижению, происходят то спады, то подъемы.

Заключение

Анализ вышеуказанных обстоятельств выявляет те направления усилий, которые необходимо предпринимать как в целях вовлечения эмигрантов-специалистов в социально-экономическую жизнь страны, так и предотвращения утечки умов в дальнейшем. С этой целью необходимо поддерживать формальные и неформальные связи с мигрировавшими высококвалифицированными кадрами, использовать международную практику в этой области. Но кроме экономических, здесь присутствуют и морально-нравственные аспекты проблемы эмиграции, особенно молодых специалистов, выпускников азербайджанских ВУЗов. Здесь должны действовать не только обязательства (финансовые, залоговые или отработочные), а долг перед своей страной, идентификация личности с процессами, происходящими на Родине. Речь идёт по существу о социальном качестве человека, представляющего собой *«степень участия*

граждан в социальной и экономической жизни общества, в которой растёт их благосостояние и индивидуальный потенциал» (Imanov G., Akbarov R., 2015, p.12). Азербайджанские учёные, которые ввели данное понятие в научный оборот, считают, что сам вход в процесс изучения человеческого капитала осуществляется посредством модели оценки национальных, социальных и человеческих качеств, а само измерение этого капитала проводится в социально-культурных рамках общества и на всех уровнях – в семье, организации (имеются в виду институциональные структуры), общества.

Асимметрия затрат и результатов при формировании и реализации человеческого капитала наблюдается в большинстве постсоветских стран, где в 90-х годах XX века происходила массовая утечка умов. В связи с этим в этих странах остро ощущается потребность в кадрах, обучавшихся за рубежом. С целью формирования этих кадров учреждаются государственные программы по обучению студентов за рубежом на средства государственного бюджета. Государство, в свою очередь, вкладывая инвестиции в свои кадры, ждёт от них отдачи и по этой причине применяет различные способы привлечения этих кадров обратно в страну. Одной из таких государственных программ по обучению студентов за рубежом является казахстанская стипендиальная программа «Болашак», которая была учреждена в 1993 году и функционирует по сей день. Целью программы является подготовка специалистов для приоритетных секторов экономики (Официальная страница Центра Международных программ bolashak.gov.kz). Для обеспечения возвращения кадров обратно в Казахстан государство заключает с ними договор, согласно которому стипендиат предоставляет в залог недвижимое имущество, стоимость которого не меньше общей стоимости его обучения.

Такая практика используется и в нашей стране со стороны Государственного Нефтяного Фонда Азербайджанской Республики (ГНКАР), который также требует в залог недвижимое имущество, а также не менее пяти лет службы в ГНКАР после возвращения стипендиатов. Такая политика Фонда весьма логична, так как они в итоге набирают высококвалифицированные кадры в свою компанию. В этой связи можно отметить и положительный эффект учреждённого в Азербайджане Кредитного фонда для поддержки высшего образования. Студент, обращающийся к кредиту должен его вернуть после окончания ВУЗа, что безусловно повышает ответственность в его отношении к обучению. С другой стороны, такой кредит активизирует поиск им рабочего места в стране. Предполагается, что к 2025 году в Азербайджане будет создано 450 тысяч новых рабочих мест. Это будут новые предприятия, создаваемые за счёт государства, частного бизнеса, зарубежных инвестиций, формирующих спрос на качественную рабочую силу.

Человеческий капитал должен приносить доход и чем он больше, тем больше будет стимулов к приобретению знаний, требования учащихся к преподавателям, усилия последних к инновативным методам обучения. В результате, в человеческий капитал будет больше инвестировать не только государство, но и индивиды, семьи, бизнес-структуры. Таким образом можно в кратчайшие сроки обеспечить положительную асимметрию затрат и результатов в процессе формирования и реализации человеческого капитала. Целью должно быть не искоренение асимметрии между субъектами затрат и результатов, а достижение положительной асимметрии в этой области. При этом главное значение имеют скоординированные усилия государства, институтов образования, занятости и трудоустройства, а также регулирования миграции.

Литература

1. Бёртон Р. Кларк. (2011). Система высшего образования: академическая организация в кросс-национальной перспективе. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, с.81. [Burton R. Clark. (2011) Higher education system. Academic organization in cross-national perspective. Dom Visshey shkoly ekonomiki, p.81 (In Russian)]
2. Владимирова Д. (2018) Развитие теории человеческого капитала организации в цифровой экономике. Российское предпринимательство 19. (9). с.2677. doi: 10.18334/rp.19.9.39307, [Vladimirova D. (2018). Development of the theory of human capital in the digital economy. Rossiyskoe predprinimatelstvo. 19. (9). P. 2677. doi: 10.18334/rp.19.9.39307 (In Russian)]
3. Гэлбрейт Д. (1979) Экономические теории и цели общества. М.: Прогресс, с. 403 [Galbraith J. (1979). Economic theory and purposes of society. Progress. P.403 (In Russian)]
4. Колосницына М.Г. (2009) Экономика труда. М.: Издательский дом Государственного университета — Высшей школы экономики, с. 225 [Kolosnicyna M.G. (2009). Labour economy. Izdatelskiy dom Gosudarstvennogo universiteta- Visshey shkoly ekonomiki, p.225 (In Russian)]
5. Филимонова Е.Г., Ленковец О.М. (2014) Взаимосвязь человеческого капитала и системы налогообложения в разрезе устойчивого развития. Вестник ВГУИТ, №2, с.202 [Filimonova E.G., Lenkovets O.M. (2014) The relationship between human capital and the taxation system in the context of sustainable development. Vestnik VSUET №2, p.202 (In Russian)]
4. Imanov G, Akbarov R. (2015). "Models Estimation of National Social and Human Capital Qualities," Lecture Notes in Economics and Mathematical Systems, in: Anna Maria Gil-Lafuente & Constantin Zopounidis (ed.), Decision Making and Knowledge Decision Support Systems, edition 127, p. 12, Springer.
5. Murphy K.S. (2007) A proposed framework for measuring the intangible value component in restaurant organizations using EVA. Journal of food service business research Vol. (10), P.19
6. Shirley L. Chang. (1992) "Causes of brain drain and solution: the Taiwan experience" March Volume 27, P.2
7. Всемирный доклад по мониторингу образования (2019) <https://gem-report-2019.unesco.org/ru/>
8. Государственный Комитет Статистики Азербайджанской Республики
9. Организация Объединенных Наций (2020). <https://news.un.org/ru/story/2020/10/1388792>.
10. Официальная страница Центра Международных программ bolashak.gov.kz
11. International Social Security Organization (2015) <https://www.issa.int/sites/default/files/documents/publications/5-handbook-extension-migrants-26592.pdf>
12. Migration Policy Institute www.migrationpolicy.org
13. World Bank Group (2019). World Development Report 2019: The Changing Nature of Work. Washington, DC: World Bank [Электронный ресурс]. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/816281518818814423/pdf/2019-WDR-Report.pdf>

AZƏRBAYCANDA İNNOVASIYA SAHİBKARLIĞININ İNKİŞAFI İSTİQAMƏTLƏRİ

Daxil olub: 7 sentyabr 2022-ci il

Qəbul olunub: 18 oktyabr 2022-ci il

Received: 7 September 2022

Accepted: 18 October 2022

Samir Allahverdiyev

doktorant, NDU

allahverdiyev.samir777@gmail.com

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda innovasiya sahibkarlığının mövcud vəziyyəti və onun inkişaf mərhələləri tədqiq olunur. Tədqiqatın məqsədi ölkəmizdə innovasiyalı sahibkarlığın formalaşması və iqtisadi inkişaf şəraitində mərhələli təkamülünü araşdırmaq, onun davamlı inkişaf şəraitində təkmilləşdirilməsi istiqamətində lazımı təklif və tövsiyələr irəli sürməkdən ibarətdir. Tədqiqat tarixi-məntiqi, analiz-sintez, ümumi elmi dialektik, iqtisadi-statistik qruplaşdırma, müqayisəli təhlil, ümumiləşdirmə və ekspert qiymətləndirilməsi metodundan istifadə edilərək yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını yerli və xarici ölkə iqtisadçılarının sahibkarlıq və innovasiya sahəsində apardıqları fundamental tədqiqat əsərləri, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi nəzəriyyəsinə əsaslanan keynsçi və neokeynsçi nəzəriyyələr təşkil edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ondadır ki, tədqiqat materialı və aparılan araşdırmaların nəticələrindən müasir, davamlı inkişaf şəraitində innovasiyalı sahibkarlığın inkişafı məqsədi ilə kompleks və sistemli layihə və sənədlərin işlənməsində nəzəri-iqtisadi mənbə kimi istifadə edilə bilər. Tədqiqat nəticəsində ölkəmizdə sahibkarlıq fəaliyyəti və innovasiya prosesləri təhlil edilmiş, innovasiyalı sahibkarlığın inkişafına mənfəət təsir edən amillərin azaldılması və aradan qaldırılması istiqamətində həyata keçirilməsi məqsədmüvafiq hesab edilən tədbirlər üzrə təkliflər hazırlanmışdır. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondadır ki, ölkəmizdə yaranmış ictimai-siyasi mühitin və müasir dövrdə dövlətin yeritdiyi məqsədyönlü iqtisadi siyasətin sahibkarlığın formalaşmasına təsiri araşdırılmış, innovasiyalı sahibkarlığın inkişaf mərhələləri tarixi-məntiqi ardıcılıqla öyrənilmişdir. Eyni zamanda ölkəmizdə innovasiyalı sahibkarlığın mövcud vəziyyəti real statistik rəqəmlər əsasında təhlil edilib qiymətləndirilmiş, sahibkarlığın innovasiya-yönlü inkişaf istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

***Açar sözlər:** sahibkarlıq, innovasiya, mərhələ, mikro, kiçik və orta sahibkarlıq, sənaye.*

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Самир Аллахвердиев
докторант, НГУ
allahverdiyev.samir777@gmail.com

Резюме

В статье рассматривается современное состояние инновационного предпринимательства в Азербайджане и этапы его развития. Цель исследования – исследовать становление инновационного предпринимательства в нашей стране и его постепенную эволюцию в условиях экономического развития, а также выдвинуть необходимые предложения и рекомендации в направлении его совершенствования в условиях устойчивого развития. Исследование проводилось с использованием историко-логического, аналитико-синтетического метода исследования, общенаучной диалектики, экономико-статистической группировки, сравнительного анализа, метода обобщения и экспертной оценки. Теоретико-методологическую основу исследования составляют фундаментальные исследования отечественных и зарубежных экономистов в области предпринимательства и инноваций, кейнсианские и некейнсианские теории, основанные на теории государственного регулирования экономики. Прикладное значение исследования заключается в том, что исследовательский материал и результаты проведенного исследования могут быть использованы как теоретико-экономический источник при разработке комплексных и системных проектов и документов с целью развития инновационного предпринимательства в условиях современного, устойчивого развития. В результате исследования была проанализирована предпринимательская деятельность и инновационные процессы в нашей стране, сделаны предложения по мерам, которые считаются целесообразными для реализации в направлении снижения и устранения факторов, оказывающих негативное влияние на развитие инновационного предпринимательства. Научная новизна исследования заключается в том, что исследовано влияние созданной в нашей стране общественно-политической среды и целенаправленной экономической политики, реализуемой государством в современную эпоху, на формирование предпринимательства, а также изучены этапы развития инновационного предпринимательства в историко-логической последовательности. При этом на основе реальных статистических данных проанализировано и оценено современное состояние инновационного предпринимательства в нашей стране, определены направления инновационно-ориентированного развития предпринимательства.

Ключевые слова: *предпринимательство, инновации, этап, микро, малый и средний бизнес, промышленность.*

DIRECTIONS FOR DEVELOPMENT OF INNOVATIVE ENTREPRENEURSHIP IN AZERBAIJAN

Samir Allahverdiyev

PhD student, NSU

allahverdiyev.samir777@gmail.com

Abstract

The article examines the current state of innovation entrepreneurship in Azerbaijan and its development stages. The purpose of the study is to investigate the formation of innovative entrepreneurship in our country and its gradual evolution in the conditions of economic development, and to put forward the necessary suggestions and recommendations in the direction of its improvement in the conditions of sustainable development. The research was carried out using historical-logical, analysis-synthesis, general scientific dialectic, economic-statistical grouping, comparative analysis, generalization and expert evaluation method. The theoretical-methodological basis of the research is the fundamental research works conducted by local and foreign economists in the field of entrepreneurship and innovation, Keynesian and Neo-Keynesian theories based on the theory of state regulation of the economy. The applied importance of the research is that the research material and the results of the conducted research can be used as a theoretical-economic source in the development of complex and systematic projects and documents with the aim of developing innovative entrepreneurship in the conditions of modern, sustainable development. As a result of the research, entrepreneurship activity and innovation processes in our country were analyzed, and proposals were made on the measures that are considered appropriate to be implemented in the direction of reducing and eliminating the factors that have a negative impact on the development of innovative entrepreneurship. The scientific novelty of the research is that the impact of the socio-political environment created in our country and the purposeful economic policy implemented by the state in the modern era on the formation of entrepreneurship was investigated, and the development stages of innovative entrepreneurship were studied in a historical-logical sequence. At the same time, the current state of innovative entrepreneurship in our country was analyzed and evaluated based on real statistical indicators, and the innovative development directions of entrepreneurship were determined.

Keywords: *entrepreneurship, innovation, stage, micro, small and medium enterprises, industry.*

Giriş

Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi və strateji yol xəritələri çərçivəsində innovasiya yönümlü sahibkarlığın inkişafını stimullaşdıran innovasiya infrastrukturunun inkişafı istiqamətində dövlət dəstəyi və dövlət tənzimlənməsi

mexanizmlərinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan, qeyri-neft sektoru inkişafının qanunvericilik bazasının yüksək səviyyədə təkmilləşdirilməsi tələb olunur. Eyni zamanda, qeyri-neft sektorunda məhsuldar və səmərəli nəticələrin əldə olunması üçün geniş spektrdə tədbirlərin görülməsi, normativlərin və qaydaların yenidən işlənməsi və təkmilləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Mikroiqtisadi səviyyədə baxıldıqda innovasiya prosesi nəticəsində elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsala tətbiqi sahibkarlıq subyektlərində məhsulun keyfiyyətini və rəqabət qabiliyyətini yüksəldir, müəssisələrdə istehsal və tədavül xərclərini aşağı salır. İnnovasiya prosesi müəssisə və təşkilatlarda məhsuldarlığın artımına və istehsalın səmərəliyinin yüksəlməsinə təsir edən başlıca amili kimi çıxış edir.

Makro və mezo-iqtisadi səviyyələrdə yanaşıldıqda iqtisadi artımın resurs tipindən innovasiya tipinə çevriliş baş verir ki, nəticədə innovasiyalı iqtisadiyyat modeli formalaşır. İnnovasiyalı iqtisadiyyatda formalaşan sahibkarlıq, yüksək riskli olsa da, sahibkarlığın inkişaf etmiş forması hesab olunur.

İnnovasiya sahibkarlığının mühüm cəhəti onun elm və kapital tutumlu istehsala malik intellektual mülkiyyət obyektlərinin fəaliyyətinin artırılması, insan potensialının önə çəkilməsi və geniş təkrar istehsal prosesinin intensiv tipinə üstünlük verilməsidir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin ilkin mərhələsində biznes inkubatorlarına innovasiyanın tətbiqi kiçik biznesin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Müxtəlif tipli texnoparkların, sənaye məhəllə və parklarının, biznes inkubatorlarının yaradılması, onların funksional fəaliyyətində olan irəliləyişlər inkişaf etmiş yüksək texnologiyaların tətbiqindən birbaşa asılıdır. Elmi-texniki tərəqqi texnoparklarda innovativ sahibkarlığın, həmçinin kiçik biznesin inkişafına stimül verir.

1. Azərbaycanın innovasiyalı sahibkarlığın formalaşması

Ötən əsrdən etibarən Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yeyinti və yüngül sənaye sahələri, o cümlədən ipəkçilik, balıqçılıq, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı, emal sənayesi, texniki dərman bitkiləri istehsalı, mədən və hasilat sənayesi inkişaf etmişdir. Lakin 1980-1990-cı illərdə Sovetlər Birliyini bürüyən iqtisadi böhran Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatından da yan keçmədi, digər sahələrdə olduğu kimi, bu, sənayenin innovasiya yönümlü inkişafına əngəllər törətdi [4].

Müstəqillik əldə olunduqdan sonra ölkədə iqtisadi və siyasi vəziyyətin mürəkkəbləşməsi müəssisələrarası əlaqələrin pozulmasına, idarəetmədə boşluqların yaranmasına, müəssisələrin xammal və avadanlıqlarla təchizatının pisləşməsinə gətirib çıxartdı. Ölkədə müharibə şəraitinin davam etməsi və ərazinin xeyli hissəsinin işğal altında olması ölkə ərazisində inkişaf edən yeyinti və yüngül sənaye sahələrinin inkişafında xeyli zaman durğunluğun yaranması ilə nəticələndi. Lakin 1993-1996-cı illərdə aparılan sistemli sosial-iqtisadi islahatlar ölkədə makroiqtisadi sabitliyi bərqərar etdi. Ölkə başçısının həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasət sahibkarlığın təşəkkülü və inkişafına stimül verdi. Beləliklə, 1996-cı ildən etibarən bu istiqamətdə ciddi nəticələr əldə olundu.

Qısa zamanda ölkə iqtisadiyyatında əsaslı dəyişikliklər yarandı, inflyasiyanın qarşısı alındı və büdcə kəşiri ÜDM-nin 1-2%-i səviyyəsinə endi. Ölkə dərin iqtisadi böhran vəziyyətindən dinamik iqtisadi inkişafı təmin edən makroiqtisadi sabitlik dövrünə gəlib çıxdı.

Azərbaycanın əlverişli təbii coğrafi mövqeyi və ərazinin zəngin yeraltı və yerüstü təbii resurs potensialına malik olması xarici ölkə iş adamlarının ölkəyə investisiya qoyuluşuna marağı artırdı. 1994-cü ildə dünyanın qabaqcıl şirkətlərinin ölkəmizdə “Əsrin müqaviləsi” kontraktlarına qoşulmaları Azərbaycan iqtisadiyyatında əsaslı dönüş oldu. Xarici ölkə sahibkarları innovativ texnologiyanı və yeni, modernləşmiş istehsal üsullarını Azərbaycanın neft sənayesinə yönəltdilər. Yaranmış maliyyə mənbələri və əsaslı kapital qoyuluşu hesabına ölkə iqtisadiyyatı tədricən, lakin yüksək tempə inkişaf etməyə başladı.

İqtisadi inkişafı ilə bağlı yeni layihələr həyata keçirilməklə, ölkə iqtisadiyyatında struktur dəyişikliklər yarandı: energetika, kimya, maşınqayırma, tikinti-inşaat, yeyinti və yüngül sənaye sahələrində inkişaf sürətləndi, sənaye sahələrinin yenidən qurulması məqsədi ilə xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlavə tədbirlər planı hazırlandı və qəbul edildi. Görülmüş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində xarici investisiya və neft gəlirlərindən daxil olan mənbələr hesabına iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə sərmayə axını gücləndi və sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yarandı.

Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunda sahibkarlığın inkişafı əlverişli investisiya mühitindən çox asılıdır. Məhz investisiyaların qorunması, investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması ilə bağlı qanunvericilik bazasının vaxtında hazırlanması və qəbul olunması ölkəmizdə sahibkarlıq subyektlərinin inkişafının dinamikliyinə müsbət təsir göstərdi. Sonrakı proseslərdə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində davamlı və məqsədli islahatların aparılması üçün bir sıra ölkə qanunları qəbul olundu və bu sırada qeyri-neft sektorunun müxtəlif sahələrinin tənzimlənməsi ilə bağlı qanunlar, hüquqi-normativ aktlar üstünlük təşkil etdi.

Azərbaycan hökuməti tərəfindən innovasiya sahibkarlığının inkişafı ilə bağlı qanunvericilik bazası yaradıldı. İnnovasiya sahibkarlığının inkişafını stimullaşdıran hüquqi-normativ aktlar hazırlandı və innovasiya infrastrukturunun inkişaf proseslərini tənzimləyən qanunlar qəbul olundu.

“Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında”, “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığa Dövlət Köməyi Proqramı (1997-2000-ci illər üçün)”, “Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, “Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)”, “Sənaye parkları haqqında Nümunəvi Əsasnamə”, “Sənaye məhəllələrinin yaradılması və fəaliyyətinin təşkili”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, “Sahibkarlıq sahəsində aparılan

yoxlamaların dayandırılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”, “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”, “Kredit Zəmanət Fondu”nun yaradılması kimi normativ-hüquqi aktlar ölkə iqtisadiyyatında innovasiyalı sahibkarlığın və onun inkişafını stimullaşdıran innovasiya infrastrukturunun inkişafının tənzimlənməsində xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi və strateji yol xəritələri çərçivəsində innovasiyalı sahibkarlığın formalaşması və inkişafı istiqaməti üzrə qarşıya qoyulmuş hədəflərin reallaşdırılmasında dövlət dəstəyi və dövlət tənzimlənməsi mexanizminin böyük iqtisadi əhəmiyyəti olmuşdur.

2. Azərbaycanda innovasiyalı sahibkarlığının inkişaf mərhələləri

Müstəqillik əldə olduqdan sonra ölkəmizdə sahibkarlıq iqtisadi inkişafın tələbləri və xüsusiyyətləri baxımından müxtəlif inkişaf mərhələləri keçmişdir. Şərti olaraq bu mərhələləri xüsusiyyətlərinə müvafiq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1993-cü ilə qədər olan mərhələ. Bu mərhələni ölkədə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsində yol verilən ləngimələr, həyata keçirilən epizodik tədbirlərdə systemsizlik kimi xüsusiyyətləri ilə xarakterizə etmək olar. Belə bir vəziyyət iqtisadi fəaliyyət sahələrində inkişaf göstəricilərinin səviyyəsinin aşağı düşməsinə, maliyyə və istehsal sahələrində qeyri-sabitliyin hökm sürməsinə səbəb olmuşdur. Bu isə bazar iqtisadiyyatına istiqamətlənmiş sistemli islahatlara başlamağa, özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi və sahibkarlığın təşəkkülünə, dövlət müdafiə sisteminin formalaşmasına ehtiyac olduğunu ortaya çıxarmışdır [7].

1993-2002-ci ilədək olan mərhələ. Bu mərhələni real islahatlar üçün zəruri şərtlərin təmin olunması, siyasi və makroiqtisadi sabitliyin əldə edilməsi, sahibkarlığın təşəkkülü istiqamətində ilkin tədbirlərin görülməsi, sahibkarlığın inkişafına dəstək istiqamətində tədbirlərin görülməsi, özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi, idarəetmədə struktur dəyişikliyin aparılması ilə xarakterizə etmək olar.

Bu müddət ərzində ÜDM-in azalmasının qarşısının alınması təmin olunmuş, inflyasiya minimal səviyyədə saxlanılmış, əsas makroiqtisadi göstəricilərin artım dinamikası müşahidə olunmuş, sahibkarlıq subyektlərinin sayı dinamik artmış, xarici investisiya axını güclənmişdir.

2002-2015-ci illəri əhatə edən mərhələ. Bu mərhələ sahibkarlığın inkişafının dövlət müdafiə sistemində köklü dəyişikliklərin aparılması ilə xarakterizə edilə bilər [7].

Sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, sahibkarların hüquqlarının müdafiəsinin yüksək səviyyədə təmin olunması, insan kapitalının inkişafı kimi tədbirlər bu mərhələdə icra edildi. Nəticədə ölkə sahibkarlarının istehsal yönümlü inkişafa meyilləri artmış, regionlarda işgüzar fəaliyyətin canlanması, sahibkarların

cəmiyyətdəki mövqeyinin möhkəmləndirilməsi müşahidə olundu. Sahibkarları inkişaf edən iqtisadiyyata uyğun kadrlarla təmin etmək məqsədilə istedadlı gənclərin qabaqcıl ölkələrə təhsil almaq üçün göndərilməsinə başlandı.

Məşğulluğun təmin olunması, regionlarda sənaye, aqrar və turizm kimi sahələrin inkişafı, ixrac potensialının reallaşdırılması, innovasiya sahibkarlığının təşəkkülü və inkişafı bu mərhələyə təsadüf edir.

2015-ci ildən sonrakı mərhələ. Bu mərhələ ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində köklü islahatların aparılması, innovativ sahibkarlığın inkişafı və təşviq edilməsi, innovasiya infrastrukturunun yaradılması, müxtəlif ərazilərdə sənaye, yaxud texnologiya parkları, sənaye məhəllələrinin yaradılması, sahibkarlığın inkişafına xidmət edən müxtəlif istiqamətlərdə “Strateji Yol Xəritələri”-nin hazırlanması, iri layihələrin həyata keçirilməsində dövlət-özəl əməkdaşlığının təmin edilməsi, gömrük (idxal-ixrac) və vergi sahəsində dərin islahatların həyata keçirilməsi, eləcə də sahibkarlığın inkişafına stimül verən bir sıra digər iqtisadi tədbirlərin təmin olunması ilə xarakterizə edilə bilər [7].

Bu mərhələdə dövlətin yeritdiyi məqsədyönlü iqtisadi siyasət iqtisadiyyatda, xüsusilə də sənayenin qeyri-neft sektorunda ixrac yönümlü məhsul istehsalında sahibkarların yüksək nəticələr əldə etmələrinə şərait yaratdı. Belə ki, sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların 2021-ci ilədək dayandırılması, lisenziyaların və bununla bağlı tələb olunan sənədlərin sayının kəskin azaldılması, sahibkarların məhkəməyə müraciət etmə imkanlarının asanlaşdırılması və sahibkarlıqla bağlı mübahisələrə baxılmasının effektivliyinin artırılması, ölkədə gömrük və vergi islahatlarının aparılması sahibkarlığın (kiçik və orta) inkişafına, xüsusilə də innovativ sahibkarlığın (startupların) inkişafına təkan verdi, idxal-ixrac əməliyyatlarının kəmiyyət və keyfiyyətə inkişafı üçün stimül yaratdı.

3. Ölkəmizdə innovasiyalı sahibkarlığın mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Son illər iqtisadiyyat və dövlət idarəetmə aparatlarında aparılan struktur islahatlar ölkədə iqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən sahibkarlıq sektorunda inkişafa güclü təkan vermişdir. Nəticədə, 2015-ci ildə ölkə üzrə 4671,6 min nəfər məşğul əhəlinin 75,0 %-i, yəni 3495,5 min nəfəri qeyri-dövlət sektorunda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, cədvəl 1-in məlumatlarından göründüyü kimi hər il sahibkarlıq subyektlərinin say tərkibi dövlət sektorunda çalışanların azalması hesabına xeyli artmışdır.

Cədvəl 1. Azərbaycanda 2015-2021-ci illərdə əmək bazarının əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri (min nəf.)

S.№		2015	2017	2018	2019	2020	2021
1	Əhalinin orta illik sayı	9649,3	9854,0	9939,8	10024,3	10093,1	10137,8
2	İqtisadi fəal əhalinin sayı	4915,3	5073,8	5133,1	5190,1	5252,5	5303,9
3	Məşğul əhalinin sayı	4671,6	4822,1	4879,3	4938,5	4876,6	4988,2
4	O cümlədən: dövlət	1176,1	1158,4	1154,9	1156,8	1123,2	1115,3
5	qeyri-dövlət	3495,5	3663,7	3724,4	3781,7	3753,4	3872,9

Mənbə: www.stat.gov.az saytının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Cədvəl 1-in məlumatlarından görünür ki, əgər 2015-ci ildə 3495,5 min nəfər qeyri-dövlət sektorunda çalışmışdırsa, hər il dinamik artaraq, bu göstərici 2019-cu ildə 3781,7 min nəfərə qədər yüksəlmişdir. 2015-ci ildə məşğul əhalinin 75,0%-i, 2016-cı ildə 75,4%-i, 2017-ci ildə 76,0 %-i, 2018-ci ildə 76,3 %-i və 2019-cu ildə 75,8 %-i qeyri-dövlət bölməsində fəaliyyət göstərmişdir.

Cədvəl 2. 2019-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyətdə olan mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı (vahid)

	2019				2020			
	Cəmi	o cümlədən			Cəmi	o cümlədən		
		Mikro	Kiçik	Orta		Mikro	Kiçik	Orta
Ölkə üzrə cəmi	271304	262622	5956	2726	316370	307717	5943	2710
Bakı şəhəri - cəmi	129989	124317	4026	1646	150560	144730	4130	1700
Naxçıvan Muxtar Respublikası - cəmi	7446	7158	168	120	8615,0	8330	167	118
Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu - cəmi	22786	22236	365	185	28521,0	27944	394	183
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu - cəmi	5937	5822	75	40	6956,0	6855	65	36
Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu - cəmi	12637	12394	157	86	15044	14822	130	92
Qarabağ iqtisadi rayonu - cəmi	10328	10139	133	56	12857	12692	114	51
Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu - cəmi	12188	11980	133	75	13372	13175	133	64
Quba - Xaçmaz iqtisadi rayonu - cəmi	11270	11047	140	83	11615	11418	124	73
Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu - cəmi	13653	13421	151	81	17074	16861	141	72
Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu - cəmi	12710	12443	174	93	15139	14902	158	79
Mil-Muğan iqtisadi rayonu - cəmi	8725	8543	115	67	9737	9573	101	63
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu - cəmi	13327	13055	164	108	15783	15541	147	95
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu - cəmi	537	496	31	10	1156	1113	28	15
Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu - cəmi	9771	9571	124	76	9941	9761	111	69

Mənbə: www.stat.gov.az saytının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 2-nin məlumatlarına əsasən deyə bilərik ki, 2019-cu ilin sonuna ölkədə 271304 vahid, 2020-ci ilin sonuna isə 316370 vahid sahibkarlıq subyektləri fəaliyyət göstərmişdir. Təkcə bir il ərzində 45066 vahid sahibkarlıq subyektləri artmışdır. Təhlillər göstərir ki, artım 45095 vahid olmaqla, əsasən mikrosahibkarlıq subyektləri hesabına

baş vermişdir. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı isə müvafiq olaraq bir il ərzində 13 və 16 vahid azalmışdır.

Hökumət tərəfindən son dövrlərdə mikrosahibkarlığın inkişafına göstərilən diqqət və qayğı nəticəsində ölkədə mikrosahibkarlıq inkişaf etməyə başlamışdır.

Ölkə üzrə 2019-cu ildə sahibkarlıq subyektlərinin 47,9 %-i, yəni 129989 vahidi təkcə Bakı şəhərində, 14,0%-i, yəni 37403 vahidi Aran iqtisadi rayonu ərazisində, 8,4%-i, yəni 22786 vahidi Abşeron iqtisadi rayonunda, 9,2 %-i, yəni 24825 vahidi Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu ərazisində, ən az isə, yəni 0,14% sahibkarlıq subyekti 381 vahid olmaqla Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu ərazisində yerləşir. 2020-ci il ərzində də analoji vəziyyət müşahidə olmaqdadır.

Ölkə üzrə sahibkarlıq subyektlərinin qeyri-bərabər yerləşməsinin əsas səbəbi əhalinin mərkəzi şəhərlərdə sıxlığının üstünlük təşkil etməsi və iş yerlərinin kənar bölgələrdə az olması ilə izah olunur. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarının həyata keçirilməsi, sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılması üzrə digər normativ-hüquqi aktlar gələcəkdə bölgələrdə sahibkarlığın innovativ yönümdə inkişafı üçün zəmin yaradacaqdır.

Maraqlı haldır ki, 2019-cu il ərzində yeni yaradılan Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonu ərazisində 537 sahibkarlıq subyekti, ondan 496 vahidi mikrosahibkarlıq olmaqla, fəaliyyət göstərdiyi halda, 2020-ci il ərzində bu göstərici iki dəfəyə yaxın artaraq 1156 vahidə çatmışdır ki, ondan da 1113 vahidi mikrosahibkarlığın payına düşür.

Son illərin statistik məlumatlarına əsaslanaraq deyə bilərik ki, Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında da sahibkarlıq subyektləri tərəfindən cari qiymətlərlə məhsul buraxılışının həcmi ildən-ilə artmışdır. Nəticədə ölkə üzrə cari qiymətlərlə məhsul buraxılışı 2015-ci ildəki 57445,7 mln manatdan 2019-cu ildə 89106,1 mln manata çatmışdır ki, bu da 31660,4 mln manat çox məhsul buraxılışı deməkdir. Bu isə 2015-ci ildə buraxılan məhsulun 55,0 %-dən çoxdur.

Cədvəl 3. Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında 2015-2020-ci illər ərzində sahibkarlıq subyektləri tərəfindən cari qiymətlərlə məhsul buraxılışı (mln man.)

S.№	İqtisadi rayonlar	2015	2017	2018	2019	2020
1.	Ölkə üzrə cəmi: O cümlədən:	57445,7	78185,7	86493,7	89106,1	79256,7
2.	- Bakı şəhəri	40355,4	55790,7	62499,9	60910,4	51325,8
3.	- Abşeron iqtisadi rayonu	1578,7	2300,4	3062,5	5313,9	5529,4
4.	- Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	2757,4	3699,8	3724,2	4150,7	4348,5
5.	- Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	1131,4	1541,1	1639,4	1879,8	1970,1
6.	- Lənkəran iqtisadi rayonu	1456,9	1872,6	1887,2	1822,9	1741,6
7.	- Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	1214,4	1611,4	1723,7	2132,7	1950,9
8.	- Aran iqtisadi rayonu	4890,5	6459,2	6926,3	7521,1	7076,0
9.	Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	377,1	598,9	541,7	637,0	632,9
10.	- Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	70,1	73,8	78,1	97,8	103,4
11.	- Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	589,2	798,8	883,3	1026,1	890,1
12.	- Naxçıvan MR	3024,6	3439,0	3527,4	3613,7	3688,0

Mənbə: www.stat.gov.az saytının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Cədvəl 3-ün məlumatları təhlil edilərkən məlum olur ki, 2015-ci ildən etibarən ölkənin iqtisadi rayonları üzrə cari qiymətlərlə məhsul buraxılışı 2019-cu ilə qədər dinamik olaraq artmış, lakin 2020-ci ildə pandemiya tədbirləri ilə əlaqədar bəzi iqtisadi rayonlar istisna olmaqla, əksəriyyət iqtisadi rayonlarda 2019-cu illə müqayisədə azalmışdır. Ölkə sahibkarlarının ən çox fəaliyyət göstərdiyi Bakı şəhərində cari qiymətlərlə məhsul buraxılışı 2015-ci ildəki 40355,4 mln manatdan artaraq, 2019-cu ildə 60910,4 mln manata çatmışdır ki, bu da 20555,0 mln manat və ya 51,0 % çox məhsul buraxılışı deməkdir. Lakin Bakı şəhərində 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə məlum pandemiya tədbirləri ilə bağlı sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin azalması hesabına 9584,6 mln manatlıq (cari qiymətlərlə) məhsul buraxılışı azalmışdır.

Ölkədə sahibkarlığın inkişafı istiqamətində həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər, sosial-iqtisadi inkişafa dair dövlət proqramlarının tətbiqi, Strateji Yol Xəritələrinin davamlı iqtisadi inkişaf istiqamətində təsiri bütün iqtisadi rayonlarda sahibkarlığın inkişafına şərait yaratmış, nəticədə 2019-cu ilə qədər ölkənin iqtisadi rayonlarında cari qiymətlərlə məhsul buraxılışının həcmi xeyli artmışdır.

2020-ci ildə isə 2019-cu illə müqayisədə Abşeron, Gəncə-Qazax, Şəki-Zaqatala, Şərqi Zəngəzur və Naxçıvan iqtisadi rayonları istisna olmaqla digər rayonlarda cari qiymətlərlə məhsul buraxılışı nisbətən azaldığından, ölkə üzrə bu göstərici 2019-cu ildəki 89106,1 mln manatdan 2020-ci ildə 79256,7 mln manata düşmüşdür. Bu isə ölkə üzrə əvvəlki ilə nisbətən 2020-ci ildə cari qiymətlərlə 9,8 mln manat dəyərində az məhsul buraxılışı deməkdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında aparıcı sahə neft sənayesi olsa da, dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas tərkib hissəsi qeyri-neft sektorunun inkişafıdır. İqtisadi fəaliyyət sahələrində sahibkarlığın payının artırılmasına şərait yaradılması bu məqsədi daşıyır [6]. Sahibkarlığın inkişafında diqqətdə saxlanılan sahələr içərisində sənaye məhsullarının istehsal həcmının artırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Aparılan təhlillər göstərir ki, son on il ərzində sənaye məhsulunun istehsal həcmi 1,6 dəfə artaraq 48 milyard manata çatmışdır [7]. Yenilik səviyyəsinə və iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə ölkənin bütün sənaye sahələrində əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış və ya yeni tətbiq olunmuş innovasiya məhsulunun həcmi 2019-cu illə müqayisədə 2021-ci ildə üç dəfədən çox artaraq 60977,2 min manat, təkmilləşdirilmiş məhsullar isə 2,5 dəfə artaraq 8305,8 min manat olmuşdur [bax cədvəl 4].

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, davamlı iqtisadi inkişaf şəraitində ölkədə sahibkarlıq innovasiya yönümlü inkişaf istiqamətində fəaliyyət göstərməkdədir.

4. Sahibkarlığın innovasiyayönlü inkişaf istiqamətləri

2015-ci ildən sahibkarlıq subyektlərinə elmi-texniki yardım göstərmək məqsədilə strukturlar yaradılaraq, innovasiya infrastrukturunun formalaşdırılması istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmağa başlanmışdır. Regionlarda sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması üçün innovasiyaların iqtisadiyyata transformasiya olunması

sahibkarlığa innovativ yanaşmanın əhəmiyyətini artırmaqdadır. Bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında müasir texnologiya və yeni məhsul növlərinin tətbiqinə əsaslanan innovasiyalı istehsal mühüm yer tutur [2].

Araşdırmalar belə deməyə əsas verir ki, ölkəmizin iqtisadiyyatı bu gün aktiv innovasiya dövrünü yaşayır. İnnovasiya fəallığının təmin edilməsi innovasiya infrastrukturunun inkişafı ilə birbaşa bağlıdır. Bu məqsədlə ölkədə biliyə əsaslanan sahələrin və elmtutumlu texnologiyaların inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun inkişafı da daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bütün bunlar isə ilk növbədə innovasiyaların idarə edilməsinin mütərəqqi metod və təkmilləşdirilmiş təşkilati-iqtisadi mexanizmlər sisteminin yaradılmasını tələb edir [6].

Azərbaycanda innovativ texnologiyaya əsaslanan sahibkarlıq subyektlərinin inkişafı, bazar iqtisadiyyatının hərəkətverici qüvvəsi kimi, xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İnnovasiyaya yönü sahibkarlığın inkişafı, xüsusilə iqtisadiyyatın diversifikasiyasını təmin etməklə istehsal edilən məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin artmasına, istehlak tələbinin yerli xammallar hesabına ödənilməsinə, iqtisadi fəal əhalinin mobilliyinin artmasına və əhalinin məşğulluğunun təmin olunmasına şərait yaratmaqla iqtisadi inkişafı həyata keçirir. Bu baxımdan, sahibkarlığın innovativ inkişafı mütəmadi olaraq dövlət tərəfindən dəstəklənməkdədir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu ölkələrdə iqtisadi inkişafın təmin olunmasında kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri əsas rol oynayır. Belə ki, ölkədə iqtisadi artımın yaradılmasında, yeni iş yerlərinin açılmasında bu sektor digər sektorlarla müqayisədə xeyli üstünlüyə malikdir. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, inkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM-in 50-60 % dən çoxu sahibkarlıq subyektləri, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri tərəfindən istehsal olunmuşdur.

İqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının təmin olunmasında inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə də sahibkarlıq sektorunun inkişafı istiqamətində genişmiqyaslı iqtisadi tədbirlər həyata keçirilir. Onların bu sahədə başlıca məqsədləri sahibkarlıq subyektlərinin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi ilə yanaşı, eyni zamanda onların yeni iqtisadi inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsidir. Bu strateji məqsədə nail olmaq üçün ilk növbədə müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyini yüksəltmək, sahibkarlıq subyektləri tərəfindən istehsal olunmuş məhsulların bazar payını və innovativ texnologiyalar əsasında istehsalın həcmi artırmaq, istehlakçı tələbatına uyğun keyfiyyətli məhsul istehsalına nail olmaq əsas məsələ kimi qarşıya qoyulur.

Cədvəl 4. Yenilik səviyyəsinə və iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə innovasiya məhsulunun həcmi (min manat)

	Əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış və ya yeni tətbiq olunmuş məhsul			Təkmilləşdirilmiş məhsul		
	2019	2020	2021	2019	2020	2021
Bütün sənaye	21698,1	11759,7	60977,2	3905,9	16828,4	8305,8
O cümlədən:						
Mədəncixarma sənayesi	2495,7	2415,5	2843,4	-	-	-
Emal sənayesi	19202,4	9344,2	58133,8	3905,9	16828,4	8305,8
Ondan: Qida məhsulları istehsalı	328,0	-	3859,2	21,0	-	-
Toxuculuq sənayesi	-	2121,3	-	-	-	-
Metallurgiya sənayesi	12560,0	2436,7	53035,2	3852,0	16800,0	8289,7
Kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı	6073,2	4742,0	1239,4	-	-	-
Maşın və avadanlıqların istehsalı	241,2	44,2	-	-	-	-
Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	-	-	-	28,4	32,9	16,1

Mənbə: www.stat.gov.az

Cədvəl 4-dən görüldüyü kimi yenilik səviyyəsinə və iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə, ölkədə innovasiyalı məhsul istehsalı sənayedə, o cümlədən mədəncixarma, emal və metallurgiya sənayesində daha çox üstünlük təşkil edir. Mədəncixarma sənayesi, araşdırılan 2019 və 2021-ci illər ərzində, əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış və burada yeni tətbiq olunmuş innovasiyalı məhsul istehsal edilmişdir (bu illərdə təkmilləşdirilmiş məhsul istehsal edilməmişdir). Emal sənayesində isə həmin dövr ərzində yenilik səviyyəsinə görə hər iki növ innovasiyalı məhsulun istehsalı təmin edilmişdir. Təkcə 2021-ci ildə emal sənayesində 58133,8 min manat dəyərində əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış və yeni tətbiq olmuş, 2020-ci ildə isə 16828,4 min manat dəyərində təkmilləşdirilmiş innovasiyalı məhsul istehsal edilmişdir. Analoji hal metallurgiya sənayesində də davam etmişdir. Eyni zamanda zəif olsa da, yeyinti və yüngül sənaye sahələrində, kompüter və digər elektron avadanlıqları, maşın və avadanlıqlar, onların təmiri və quraşdırılması sahəsində də innovasiyalı məhsul istehsalı təmin olunmuşdur. Digər iqtisadi fəaliyyət növlərində isə bu sahədə zəif fəaliyyət özünü göstərməkdədir. Bu isə innovasiyanın tiplərinə, fəaliyyət növləri və maliyyə mənbələri üzrə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclərlə bilavasitə bağlıdır.

Cədvəl 5. İnnovasiyaların tiplərinə görə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər (min manat)

	2015	2017	2018	2019	2020	2021
Bütün sənaye	35179,1	16135,7	34353,6	48037,1	35919,8	5848,3
məhsul innovasiyaları	13685,2	10439,6	23298,7	38343,5	20059,2	1986,3
proses innovasiyaları	21493,9	5696,1	11054,9	9693,6	15860,6	3862,0
Mədəncixarma sənayesi	2671,5	31,7	1386,0	378,6	1001,1	529,8
məhsul innovasiyaları	2528,0	1,0	679,3	290,0	638,2	117,4
proses innovasiyaları	143,5	30,7	706,7	88,6	362,9	412,4
Emal sənayesi	32492,5	16104,0	32967,6	47658,5	34918,7	5318,5
məhsul innovasiyaları	11157,2	10438,6	22619,4	38053,5	19421,0	1868,9
proses innovasiyaları	21335,3	5665,4	10348,2	9605,0	15497,7	3449,6
qida məhsullarının istehsalı	-	81,5	-	208,7	8667,0	98,1
məhsul innovasiyaları	-	81,5	-	208,7	8667,0	34,5
proses innovasiyaları	-	-	-	-	-	63,6
maşın və avadanlıqların istehsalı	15871,2	12525,1	17215,6	15500,0	9500,0	4700,0
məhsul innovasiyaları	10608,7	7205,7	17204,3	5900,0	3000,0	1500,0
proses innovasiyaları	5262,5	5319,4	11,3	9600,0	6500,0	3200,0
məbellərin istehsalı	399,9	676,3	534,9	-	3500,0	126,0
məhsul innovasiyaları	399,9	676,3	175,2	-	3500,0	-
proses innovasiyaları	-	-	359,7	-	-	126,0
maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	3229,9	167,7	9984,2	17,0	-	2,0
məhsul innovasiyaları	4,0	-	10,0	12,0	-	-
proses innovasiyaları	3225,9	167,7	9974,2	5,0	-	2,0

Mənbə: www.stat.gov.az

Cədvəl 5-in məlumatlarından aydın olur ki, ölkənin bütün sənaye sahələrində 2015-2020-ci illər ərzində texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər həm məhsul innovasiyaları, həm də proses innovasiyaları üzrə təxminən 35,0-36,0 mln manat həcmində davam etmişdir. Sənayedə ən çox emal, mədəncixarma, maşın və avadanlıqların istehsalı sahələrində innovasiya istiqamətli xərc qoyulmuşdur. Lakin 2021-ci ildə bütün sənaye sahələri üzrə çəkilən innovasiya xərcləri kəskin azalaraq 5848,3 min manat olmuşdur. Fikrimizcə, azalma ölkə ərazisində aparılan pandemiya tədbirləri və ölkənin müharibə şəraiti ilə əlaqədar olmuşdur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, texnoloji innovasiyalara çəkilən maliyyə xərcləri, əsasən, müəssisələrin öz vəsaiti hesabına həyata keçirilmişdir.

**Cədvəl 6. Fəaliyyət növləri və maliyyə mənbələri üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər
 (min manat)**

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Bütün sənaye	35179,1	27929,0	16135,7	34353,6	48037,1	35919,8	5848,3
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	34779,2	14286,5	16076,0	34278,0	47319,7	17631,9	4807,1
xarici investisiyalar	-	11808,2	36,0	72,0	-	-	-
Mədəncixarma sənayesi	2671,5	179,6	31,7	1386,0	378,6	1001,1	529,8
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	2671,5	179,6	31,7	1386,0	320,2	626,2	10,5
Emal sənayesi	32492,5	27744,4	16104,0	32967,6	47658,5	34918,7	5318,5
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	32092,6	14101,9	16044,3	32892,0	46999,5	17005,7	4796,6
xarici investisiyalar	-	11808,2	36,0	72,0	-	-	-
sair	399,9	1834,3	23,7	-	-	-	-
qida məhsullarının istehsalı	-	-	81,5	338,0	208,7	8667,0	98,1
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	-	-	81,5	338,0	208,7	-	96,6
içki istehsalı	12792,0	1911,0	151,0	-	642,0	-	-
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	12792,0	1911,0	151,0	-	-	-	-
tikinti materiallarının istehsalı	-	11928,2	-	3081,6	-	512,2	340,3
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	-	120,0	-	3081,6	-	12,2	-
xarici investisiyalar	-	11808,2	-	-	-	-	-
metallurgiya sənayesi	-	-	72,0	144,0	4202,2	12479,2	-
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	-	-	36,0	72,0	4202,2	3983,2	-
xarici investisiyalar	-	-	36,0	72,0	-	-	-
hazır metal məmulatlarının istehsalı	-	-	1415,0	1216,9	83,0	10,3	8,9
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	-	-	1415,0	1216,9	83,0	10,3	-
maşın və avadanlıqların istehsalı	15871,2	8227,7	12525,1	17215,6	15500,0	9500,0	4700,0
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	15871,2	8201,7	12501,4	17215,6	15500,0	9500,0	4700,0
məbellərin istehsalı	399,9	922,3	676,3	534,9	-	3500,0	126,0
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	-	922,3	676,3	534,9	-	3500,0	-
maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	3229,9	2766,2	167,7	9984,2	17,0	-	2,0

Mənbə: www.stat.gov.az

Cədvəl 6 təhlil edilərkən məlum olur ki, bütün sənaye müəssisələrində texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər müəssisələrin öz vəsaitləri hesabına həyata keçirilmişdir. 2016, 2017 və 2018-ci illərdə emal sənayesi, tikinti materialları istehsalı və metallurgiya sənayesi üzrə cüzi miqdarda texnoloji innovasiyalara xarici investisiyalar cəlb

edilmişdir. Bu isə onu göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb olunmasını təşviq etmək məqsədi ilə investisiyalar haqda qanuna yenidən baxılmalı, qəbul edilmiş qərarlar investorların obyektiv mənafe və maraqlarının qorunmasına xidmət etməlidir.

Hazırkı davamlı inkişaf şəraitində inkişaf etmiş sahibkarlıq subyektlərini digər təsərrüfat subyektlərindən fərqləndirən əsas əlamət onun innovasiya istiqamətli fəaliyyət göstərməsi hesab edilir. İnnovasiyalı istiqamət elə bir mürəkkəb fəaliyyət hesab edilir ki, burada risk amili əsas rol oynayır. Bu baxımdan yanaşdıqda sahibkarların innovasiya istiqamətli fəaliyyətini tənzimləmək üçün dövlət dəstəyi zəruri məsələlərdən hesab edilir. Dövlət daxili bazarda sahibkarları mükəmməl innovasiya infrastrukturunu ilə təmin etməli, innovasiyalı iqtisadiyyata keçən sahibkarlara aşağı faizli kreditlər verməyi və güzəştli şərtlərlə onları vergi və gömrük rüsumlarına cəlb etməyi öhdəsinə götürməlidir.

Nəticə

Tədqiqatı ümumiləşdirərək, belə qənaətə gəlmək olar ki, ölkədə innovasiyalı sahibkarlığı inkişaf etdirmək məqsədilə aşağıdakıların tətbiqi məqsədmüvafiq ola bilər:

1. Ölkədə iqtisadiyyatın neftdən asılılığını aradan qaldırmaq məqsədilə qeyri-neft sektorunda istehsal olunan məhsulların istehsal həcmi və keyfiyyət göstəricilərini yaxşılaşdırmaq;
2. İxracın stimullaşdırılması, ölkədə məşğulluğun təmin olunması və biznes mühitinin daha yaxşı təşkili məqsədilə sahibkarların innovasiya yönümlü fəaliyyətinə dəstək vermək, bu istiqamətdə əhəmiyyətli dövlət tədbirlərinin həyata keçirilməsini təmin etmək;
3. Ölkədə innovasiya yönümlü sahibkarlıq subyektlərinin inkişafını təmin etmək məqsədi ilə innovasiya infrastrukturunun formalaşmasının əsaslandırılmış iqtisadi-hüquqi mexanizmini hazırlamaq;
4. Ölkədə innovasiya infrastrukturlarının: sənaye parkları, texnoparklar, aqroparklar, sənaye məhəllələri və s. vergi güzəştləri və dövlətin büdcə vəsaitləri ilə təminatını, eləcə də elmi-tədqiqat və texnoloji mərkəzlərlə əlaqələrini yaxşılaşdırmaq;
5. Ölkədə innovasiya infrastrukturunu subyektlərinin inkişafını təmin etmək üçün mükəmməl və işlək qanunvericilik bazası hazırlamaq;
6. Sənayedə innovasiya proseslərinə mənfi təsir edən amilləri müəyyən etmək və onların aradan qaldırılması üçün lazımi tədbirlər görmək;
7. Müəssisələrin innovasiya fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunmasını təşviq edən stimullaşdırıcı tədbirlər görmək.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov S.T. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının mövcud vəziyyəti və təkmilləşdirilməsi yolları. AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası. 2018 (noyabr-dekabr), s.134-141.
2. Əliyeva, G.O. İnnovasiya və investisiya siyasətinin prioritetlərinin birgəliyi və sənayenin davamlı inkişafı // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Elmi əsərlər toplusu,- 2015, №2, -s.124-130
3. İsmayılov. B.V. Sahibkarlığın çevik idarə edilməsi mexanizminin formalaşdırılması. AMEA-nın Xəbərləri.İqtisadiyyat seriyası. 2018 (sentyabr-oktyabr), s.51-58.
4. Hüseynova, A.Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin inkişaf yolu//-Bakı:Azərbaycan vergi jurnalı.-2015,4(124) s.130-144
5. Manafov Q.N. Keçid iqtisadiyyatı-sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşmasının zəruri mərhələsidir// Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması: təhlil və nəticələr. Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri» mövzusunda Respublika Elmi-praktiki konfransın materialları. -Bakı: -2010,-982 s.
6. Nəcəfova T.R. Azərbaycanda sahibkarlıq sektorunun müasir inkişaf səviyyəsi. AMEA-nın Xəbərləri.İqtisadiyyat seriyası, 2020 (yanvar-fevral), s.62-67.
7. www.stat.gov.az

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ
(rüblük elmi və praktik jurnal)

MÜƏLLİF ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifəsi, ad və soyadı, çalışdığı qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanı, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.
2. Məqalə xülasə açar söz (ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı: **yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**
3. Məqalənin xülasəsi **200-250 sözdən** çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövrüydəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.
4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.
5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.
6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla, Times New Roman 14 şriftilə** yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxarıdan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.
7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.
8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.
11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.
12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

**SCIENCE REVIEWS AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS
(quarterly scientific and practical journal)**

NOTES FOR CONTRIBUTORS

1. Articles not published or submitted for publication elsewhere are accepted in Azerbaijani, English and Russian.
2. Articles should be typed in A4 format, **with 1.5 line spacing, font Times New Roman, of not less than 10 pages**, with gaps at the edges (left 30 mm, right 15 mm, 25 mm from the top and bottom 20 mm). Articles should be sent official e-mail address of the journal (**yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**).
3. **Article shall not be less than 10 pages**, including: keywords (in Azerbaijani, English and Russian), abstracts (Azeri, English and Russian), record, main part, conclusions, references, applications, graphics and tables.
4. Abstract of the article should be appropriate to its content.
5. The first page should include (i) the title of the article; (ii) the name(s) of the author(s); (iii) institutional affiliation(s) of the author(s); (iv) an abstract of not more than 200-250 words in English (text of abstracts must be consist of sections of “purpose”, “design/methodology/approach”, “findings”, “research limitations/ implications”, “practical implications” and “originality/value”); (v) keywords must not be more than 5 words; (vi) JEL codes. The name, address, e-mail address, phone and fax numbers and academically sphere of interest of the author(s) should be indicated on a separate page.
6. The article should contain links to scientific sources. Provided later in the article references must be numbered not in alphabetical order, and in a sequence that occurs in the text link literature and denoted as [1] or [1, p 119]. If the text is repeated reference to the same literature, the other in the text, this refers literature should be given the previous number. In the list of references should be given priority monographs, etc. the last 5-10 years.
7. Articles recommended or submitted for publication by the editor or one of the specialist members of the Editorial Board after reviewing secret reviewed.
8. Consent or refusal of articles declared after a discussion of the Editorial Board.

**НАУЧНЫЕ ВЕСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ЭКОНОМИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
(квартальный научный и практический журнал)**

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ:

1. Статьи принимаются на азербайджанском, английском и русском языках.
2. Статьи должны быть написаны в формате А4, с интервалом в 1,5, шрифтом **Times New Roman**, с пропусками по краям (слева 30 мм, справа 15 мм, сверху 25 мм и снизу 20 мм). Электронная почта: **yadulla.hasanli@unec.edu.az;**
elmixeberler2018@gmail.com
3. Должны быть указаны: название статьи, автор(ы), ученая степень, должность, структуры, где они работают, электронная почта, номера рабочего и мобильного телефонов автора(ов).
4. **Статья не должна быть меньше 10 страниц**, включая: резюме на (азербайджанском, английском и русском языках), ключевые слова (не более 5 слов на азербайджанском, английском и русском языках), введение, основную часть, выводы, источники, приложения, рисунки и таблицы.
5. Резюме статьи должно быть не более 200-250 слов, показывать цель, значение и место исследования в научной периодике, используемые или формируемые методы, на какие вопросы отвечает и область применения, не должно быть написано, как введение и выводы.
6. Резюме статьи должно соответствовать ее содержанию.
7. В конце научной статьи должны быть четко отмечены научная новизна, практическая значимость, экономическая эффективность и т.д. работы в соответствии с характером научной области статьи.
8. В статье должны быть ссылки на научные источники. Предоставляемый в конце статьи список литературы должен быть пронумерован не в алфавитной последовательности, а в последовательности, в которой встречается в тексте ссылаемая литература и обозначаться как [1] или [1, стр.119]. Если в тексте есть повторная ссылка на одну и ту же литературу, то эта ссылаемая литература должна быть указана предыдущим номером. В списке литературы должно быть отдано предпочтение научным статьям, монографиям и т.д. последних 5-10 лет.
9. Статьи должны быть оригинальны и ранее не представлены в другие национальные или международные журналы.
10. Статьи рекомендуются или представляются к печати редактором или одним из специалистов – членов редакционного совета, после тайного рецензирования рецензирующих.
11. Согласие или отказ в приеме статьи объявляется после ее обсуждения редакционным советом журнала.

Korrektor: Şəfiqə Zahid qızı Bağirova

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN
ELMİ XƏBƏRLƏRİ
(rüblük, elmi və praktiki)

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifələri, ad və soyadları, çalışdıqları qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanları, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.
2. Məqalə xülasə açar söz (azərbaycan, ingilis və rus dillərində, ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı: **yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**
3. Məqalənin xülasəsi **200-250 sözdən** çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi döviyyədəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.
4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qramatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.
5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.
6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla, Times New Roman 14 şriftlə** yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxardan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.
7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.
8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.
11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.
12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ